

Σχολή Εφαρμοσμένων Τεχνών (ΣΕΤ)

Γραφικές Τέχνες - Πολυμέσα

Διπλωματική Εργασία

Η ιστορία του Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού

Φιλίππου Αναστασία

Επιβλέπων καθηγητής: Μάριος Τσιγώνιας

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Φιλίππου Αναστασίας που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέα/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών της δικαιωμάτων.

Η ιστορία του Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού

Φιλίππου Αναστασία

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Μάριος Τσιγώνιας

Αναπληρωτής Καθηγητής

Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Κορακίδου Βερονίκη

Μέλος Σ.Ε.Π.

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2026

Θέλω να αφιερώσω την εργασία αυτή πρώτα απ' όλα στα παιδιά μου, που αποτελούν το σταθερό μου κίνητρο να προσπαθώ, να μαθαίνω, να αντέχω και να εξελίσσομαι σε όλα τα επίπεδα. Η παρουσία τους στη ζωή μου δίνει νόημα σε κάθε προσπάθεια και μου θυμίζει ότι η προσωπική εξέλιξη δεν είναι μόνο ατομική υπόθεση, αλλά και παράδειγμα, ευθύνη και αγάπη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους όσοι δέχθηκαν να παραχωρήσουν συνέντευξη και να μοιραστούν την εμπειρία τους. Οι αφηγήσεις τους υπήρξαν καθοριστικές για την κατανόηση της καθημερινής λειτουργίας του τυπογραφείου, των τεχνικών μεταβάσεων, των συνθηκών εργασίας και της ανθρώπινης διάστασης της ιστορίας του. Χωρίς τη συμβολή τους, η εργασία αυτή θα ήταν φτωχότερη και πολύ πιο απομακρυσμένη από την πραγματική ιστορία αυτού του χώρου.

Ευχαριστώ, επίσης όσους με βοήθησαν με οποιονδήποτε τρόπο: με πληροφορίες, υλικό, συζητήσεις, διορθώσεις, πρακτική υποστήριξη ή απλώς με την ενθάρρυνσή τους. Σε μια εργασία που στηρίζεται τόσο πολύ στη μνήμη, στην αναζήτηση τεκμηρίων και στην προσωπική επιμονή, η ψυχολογική στήριξη αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Ανχη (ΠΒ) Ιωάννη Μπόγρη, Διευθυντή της Υπηρεσίας Στρατιωτικών Αρχείων, για τη βοήθεια, τις εύστοχες παρατηρήσεις και τις πολύτιμες συμβουλές του. Η γνώση του αρχειακού υλικού, αλλά και η συγγραφική του εμπειρία, υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικές σε αυτή την έρευνα.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει την ιστορία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, μετέπειτα Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού, από την πρώτη τεκμηριωμένη λειτουργία τυπογραφείου του Υπουργείου Στρατιωτικών στα τέλη του 19ου αιώνα έως τη σύγχρονη ψηφιακή περίοδο. Στόχος της είναι να αναδείξει το ΤΥΕΣ όχι ως απλή υποστηρικτική υπηρεσία του Στρατού, αλλά ως κρατική κάθετη μονάδα γραφικών τεχνών, στην οποία συνυπήρξαν η στρατιωτική διοίκηση, η τεχνική εξειδίκευση, η εργασιακή ιεραρχία και οι διαδοχικές τεχνολογικές μεταβάσεις.

Η έρευνα βασίζεται σε αρχειακό υλικό, ημερήσιες διαταγές, ΦΕΚ, υπηρεσιακά έγγραφα, βιβλιογραφία για την ελληνική τυπογραφία, φωτογραφικό και τεχνικό υλικό, καθώς και σε προφορικές μαρτυρίες παλαιών εργαζομένων. Μέσα από τις πηγές αυτές εξετάζονται η θεσμική συγκρότηση του τυπογραφείου, η διοικητική του υπαγωγή, το παραγόμενο έργο, οι ειδικότητες, τα ωράρια, οι βάρδιες, τα ημερομίσθια, οι συνθήκες εργασίας και οι μορφές εκπαίδευσης και μετάδοσης της τεχνογνωσίας.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διπλή φυσιογνωμία του ΤΥΕΣ. Από τη μία πλευρά, αποτέλεσε στρατιωτική μονάδα ενταγμένη στον μηχανισμό του Ελληνικού Στρατού. Από την άλλη, λειτούργησε ως πλήρες τυπογραφικό συγκρότημα, καλύπτοντας όλα τα στάδια της παραγωγής: στοιχειοθεσία, λινотυπία, μονοτυπία, πιεστήρια, φωτοσύνθεση, μοντάζ, offset εκτύπωση, βιβλιοδεσία, CTP και ψηφιακή εκτύπωση. Η μετάβαση από τον μόλυβδο και τα τυπογραφικά στοιχεία στη φωτοσύνθεση, από την υψιτυπία στην offset και από το φιλμ στην ψηφιακή προεκτύπωση ήταν μία σταδιακή διαδικασία, κατά την οποία παλαιές και νέες τεχνικές συνυπήρξαν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η εργασία αναδεικνύει επίσης τις συνθήκες εργασίας, την υγειονομική επιβάρυνση που συνδεόταν με τη χρήση μόλυβδου και άλλων υλικών της παραδοσιακής τυπογραφίας, τον ρόλο της εκπαίδευσης, τη σχέση στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού και τη σημασία της διατήρησης της τυπογραφικής κληρονομιάς μέσω του Μουσείου Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ.

Λέξεις – Κλειδιά

Στρατιωτικό Τυπογραφείο, Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, ελληνική τυπογραφία, γραφικές τέχνες, λινотυπία, μονотυπία, offset, φотосύνθεση, τυπογραφική κληρονομιά, μουσείο.

The history of the Hellenic Army Printing Office

Anastasia Filippou

Abstract

This thesis examines the history of the Military Printing Office, later known as the Hellenic Army Printing Office, from the first documented operation of a printing office under the Ministry of Military Affairs in the late nineteenth century to the contemporary digital period. Its aim is to present the Hellenic Army Printing Office not merely as a support service of the Army, but as a state-run vertical unit of graphic arts, where military administration, technical specialization, labour hierarchy and successive technological transitions coexisted.

The research is based on archival material, daily orders, Government Gazette issues, official documents, bibliography on Greek typography, photographic and technical evidence, as well as oral testimonies of former employees. Through these sources, the thesis examines the institutional formation of the Printing Office, its administrative subordination, its printed output, the professional specializations, working hours, shifts, wages, working conditions, and the forms of training and transmission of technical knowledge.

Particular emphasis is placed on the dual character of the Hellenic Army Printing Office. On the one hand, it functioned as a military unit integrated into the structure of the Hellenic Army. On the other hand, it operated as a complete printing production facility, covering all stages of production: typesetting, linotype and monotype composition, printing presses, phototypesetting, paste-up and layout, offset printing, bookbinding, CTP and digital printing. The transition from lead type and metal composition to phototypesetting, from letterpress to offset printing, and from film to digital prepress was not abrupt, but gradual, with older and newer techniques coexisting for a considerable period of time.

The thesis also highlights the working conditions, the health burden associated with the use of lead and other materials of traditional typography, the role of training, the relationship between military and civilian personnel, and the importance of preserving typographic heritage through the Typography Museum of the Hellenic Army Printing Office.

Keywords

Military Printing Office, Hellenic Army Printing Office, Greek printing history, graphic arts, Linotype, Monotype, offset printing, phototypesetting, typographic heritage, museum.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Περιεχόμενα	ix
Κατάλογος Εικόνων.....	xi
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xiii
1 Εισαγωγή	xiv
2 Η τυπογραφία στην Ελλάδα ως τεχνικό και παραγωγικό πεδίο	1
2.1 Τεχνικές ειδικότητες και εργασιακή ιεραρχία.....	2
2.2 Από τη χειρωνακτική στοιχειοθεσία, στη μηχανική στοιχειοθεσία.....	3
2.3 Μαθητεία, τεχνογνωσία και επαγγελματική ταυτότητα.....	5
2.4 Τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής τυπογραφίας.....	6
2.5 Από τη φωτοστοιχειοθεσία στην εκτύπωση offset	8
2.6 Συνθήκες εργασίας, υγεία και γυναικεία εργασία	9
3 Θεσμική συγκρότηση και θέση του Στρατιωτικού Τυπογραφείου στον Ελληνικό Στρατό	11
3.1 Η πρώτη λειτουργία: από το 1882 στο 1910	11
3.2 Το Στρατιωτικό Τυπογραφείο μέσα στην αναδιοργάνωση του Στρατού στις αρχές του 20ού αιώνα	15
3.3 Η σύνθεση του προσωπικού στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο.....	17
3.4 Ο Οργανισμός του 1936 και η εσωτερική οργάνωση της υπηρεσίας.....	18
3.5 Το Στρατιωτικό Τυπογραφείο στη μεταπολεμική στρατιωτική οργάνωση	20
3.6 Μετεγκατάσταση, διεύρυνση αποστολής και σύγχρονη υπαγωγή.....	21
4 Προσωπικό, ειδικότητες και οργάνωση της εργασίας έως το 1950.....	24
4.1 Οι πρώτες ενδείξεις οργάνωσης προσωπικού και εργασίας.....	24
4.2 Το τυπογραφείο σε συνθήκες πολέμου και Κατοχής	27
4.3 Ημερομίσθια, αυξήσεις και ειδικότητες στη μεταπολεμική περίοδο	28
4.4 Κατανομή προσωπικού και μισθολογική ιεραρχία το 1949.....	29
4.5 Παραγωγικός ρόλος και αναγνώριση της υπηρεσίας	31
5 Παραγωγική ανάπτυξη, ειδικότητες και συνθήκες εργασίας, 1950–1975.....	33
5.1 Μεταπολεμική ανασυγκρότηση και αύξηση του παραγωγικού έργου	33
5.2 Στρατιωτικό προσωπικό, οπλίτες τυπογράφοι και τεχνική εξειδίκευση	34
5.3 Η μεταφορά στο στρατόπεδο Παπάγου και η οργάνωση των τμημάτων	36
5.4 Βάρδιες, υπερωρίες και εντατικοί ρυθμοί εργασίας.....	38
5.5 Παραγόμενο έργο: περιοδικά, εφημερίδες, βιβλία και έντυπα.....	39
5.6 Συνθήκες εργασίας, μόλυβδος και υγειονομική επιβάρυνση.....	41
5.7 Η μελέτη ανάπτυξης του 1968 και η ανάγκη εκσυγχρονισμού	43
5.8 Από την υψιτυπία στη φωτόςύνθεση: προς τη μετάβαση της δεκαετίας του 1970 45	
6 Από το Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων στο ΤΥΕΣ: τεχνολογικός εκσυγχρονισμός και ψηφιακή μετάβαση	49
6.1 Η περίοδος του Τυπογραφείου Ενόπλων Δυνάμεων	49
6.2 Η παραγωγική διάρθρωση του ΤΥΕΣ κατά τη δεκαετία του 1980	50
6.3 Φωτόςύνθεση και αλλαγές στην προεκτύπωση	54
6.4 Φωτομεταφορείο, φιλμ και χειροκίνητο μοντάζ.....	56
6.5 Offset εκτύπωση και ανανέωση των πιεστηρίων.....	58

6.6	Βιβλιοδετείο και μετεκτυπωτική παραγωγή	60
6.7	Ψηφιακή μετάβαση: υπολογιστές, ηλεκτρονικό μοντάζ και CTP	62
6.8	Η σύγχρονη παραγωγική και επιχειρησιακή αποστολή του ΤΥΕΣ	67
7	Εκπαίδευση, τεχνογνωσία και διατήρηση της μνήμης	70
7.1	Μαθητεία και εσωτερική εκπαίδευση	70
7.2	Η Σχολή Τυπογραφίας του Στρατιωτικού Τυπογραφείου	72
7.3	Εκπαίδευση στη ΓΥΣ και στο εξωτερικό.....	75
7.4	Εκπαίδευση, πολιτικό προσωπικό και γραφικές τέχνες μετά το 1980	76
7.5	Η διάσωση της τυπογραφικής κληρονομιάς	77
7.6	Το Μουσείο Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ	78
7.7	Η μνήμη των εργαζομένων ως ιστορική πηγή.....	82
7.8	Η τυπογραφική κληρονομιά ως βάση μελλοντικής έρευνας.....	85
8	Συμπεράσματα.....	86
	Παράρτημα Α: Διατελέσαντες Διοικητές	93
	Παράρτημα Β: Μηχανολογικός εξοπλισμός του Στρατιωτικού Τυπογραφείου σύμφωνα με βιβλίο συντήρησης του 1970	95
	Παράρτημα Γ: Προβλεπόμενο υλικό Μονάδας, 1972.....	96
	Παράρτημα Δ: Ερωτηματολόγιο και συνοπτική απόδοση των συνεντεύξεων	97

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1 Εξώφυλλο του βιβλίου Νέος Χωρογραφικός Πίναξ, τυπωμένου « <i>Εκ του Τυπογραφείου του Υπουργείου των Στρατιωτικών</i> », Αθήνα, 1895. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης.....	13
Εικόνα 2 Εξώφυλλο του βιβλίου Τηλέμετρον του Ουέλδων, τυπωμένου « <i>Εκ του Τυπογραφείου του Υπουργείου των Στρατιωτικών</i> », Αθήνα, 1902. Πηγή: ΔΙΣ	13
Εικόνα 3 Αναδιπλούμενη ένθετη σελίδα του βιβλίου <i>Τηλέμετρον του Ουέλδων</i> , τυπωμένου « <i>Εκ του Τυπογραφείου του Υπουργείου των Στρατιωτικών</i> », Αθήνα, 1902. Πηγή: ΔΙΣ.....	14
Εικόνα 4 Αναδιπλούμενη ένθετη σελίδα του βιβλίου <i>Τακτική του εκ των ταχυπολυβόλων πεδινού πυροβολικού</i> , τυπωμένου « <i>Εκ του Τυπογραφείου του Υπουργείου των Στρατιωτικών</i> », Αθήνα, 1907. Πηγή: ΔΙΣ.....	14
Εικόνα 5 Σελίδα από την Επετηρίδα της ΔΙΣ με καταγραφή Στρατιωτικών Τυπογράφων και του Διευθυντή του Στρατιωτικού Τυπογραφείου Δημήτριου Τράγαλου, 1915. Πηγή: ΔΙΣ ..	16
Εικόνα 6 Εξώφυλλο του « <i>Κανονισμού Ιππικού – Τεύχος Δεύτερον: Τακτική Χρήσις του Ιππικού</i> », τυπωμένο στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο το 1928. Πηγή: ΔΙΣ	20
Εικόνα 7 Εξώφυλλο του εγχειριδίου « <i>Διδασκαλία των εν εκστρατεία καθηκόντων του Ιππικού</i> », τυπωμένο στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο το 1942. Πηγή: ΔΙΣ	20
Εικόνα 8 Άποψη του κτιρίου του Στρατιωτικού Τυπογραφείου στο στρατόπεδο «Αλέξανδρος Παπάγος». Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	22
Εικόνα 9 Στοιχεία έκδοσης της εφημερίδας Στρατιωτικά Νέα, όπου αναγράφεται ως τόπος εκτύπωσης το «Στρατιωτικόν Τυπογραφείον, Κριεζώτου και Ζαλοκώστα», 1952. Πηγή: ΔΙΣ.	37
Εικόνα 10 Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Στρατιωτικά Νέα, εβδομαδιαίας έκδοσης της Διεύθυνσης Ηθικής Αγωγής ΓΕΣ, τυπωμένης στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο, 9 Μαρτίου 1952. Πηγή: ΔΙΣ.	40
Εικόνα 11 Πρωτοσέλιδο της εβδομαδιαίας εφημερίδας « <i>Ηχώ των Ενόπλων Δυνάμεων</i> », η οποία τυπωνόταν στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο, 1973. Πηγή: ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.....	41
Εικόνα 12 Λινοτυπικές μηχανές σε λειτουργία, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	46
Εικόνα 13 Κλαβιέ μονοτυπίας στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.....	46
Εικόνα 14 Διαφήμιση της Monophoto 400, <i>Τυπογραφία</i> , 1974. Πηγή: Ματθιόπουλος, <i>Ελληνική τυπογραφία</i> , 2024, σ. 659.	47
Εικόνα 15 Τμήμα στοιχειοθεσίας του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	51
Εικόνα 16 Δελτίο προγραμματισμού εργασιών του ΤΥΕΣ από το Γραφείο Προγραμματισμού της Υποδιεύθυνσης Παραγωγής, Φεβρουάριος 1986.	52
Εικόνα 17 Τμήμα εκτυπώσεων του Στρατιωτικού Τυπογραφείου με μηχανές offset, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	53
Εικόνα 18 Τμήμα Πιεστηρίων του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	53
Εικόνα 19 Τμήμα Φωτοστοιχειοθεσίας στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	55
Εικόνα 20 Τμήμα Φωτομεταφορείου στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	56
Εικόνα 21 Μηχανή Φωτοαναπαραγωγής στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	57

Εικόνα 22 Δίχρωμη μηχανή offset Heidelberg Speedmaster στο τμήμα Εκτυπώσεων του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	59
Εικόνα 23 Δίχρωμη μηχανή offset Komori στο τμήμα Εκτυπώσεων του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	59
Εικόνα 24 Βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970.....	60
Εικόνα 25 Βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970.....	60
Εικόνα 26 Διπλωτική μηχανή στο σύγχρονο βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	61
Εικόνα 27 Κοπτική μηχανή στο σύγχρονο βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ. ..	61
Εικόνα 28 Το σύγχρονο τμήμα φωτοσύνθεσης του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	63
Εικόνα 29 Ηλεκτρονικό μοντάζ και ψηφιακή προετοιμασία αρχείων στο ΤΥΕΣ κατά τη σύγχρονη περίοδο, με χρήση υπολογιστικών συστημάτων σελιδοποίησης και ελέγχου εκτύπωσης. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	63
Εικόνα 30 Το σύγχρονο τμήμα Μοντάζ στο ΤΥΕΣ.....	63
Εικόνα 31 Ο χώρος του CTP (Computer to Plate) στο ΤΥΕΣ, όπου η ψηφιακή προεκτύπωση και η απευθείας εγγραφή πλακών αντικατέστησαν σταδιακά τις παλαιότερες φωτοχημικές διαδικασίες. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	64
Εικόνα 32 Το ψηφιακό εκτυπωτικό σύστημα RICOH. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.....	65
Εικόνα 33 Σύγχρονο μηχανήμα χάραξης του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	66
Εικόνα 34 Πρόγραμμα μαθημάτων 6ης εβδομάδας στη Σχολή Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.	72
Εικόνα 35 Εκπαιδευτικό βιβλίο της Σχολής Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.....	73
Εικόνα 36 Εκπαιδευτικό βιβλίο της Σχολής Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.....	73
Εικόνα 37 Πτυχίο τεχνικής κατάρτισης της Σχολής του Στρατιωτικού Τυπογραφείου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.	74
Εικόνα 38 Ορκωμοσία πολιτικού προσωπικού στο ΤΥΕΣ το 1981. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Ανέστη Γαλανόπουλου.	76
Εικόνα 39 Άποψη του Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ με εκθέματα παραδοσιακής τυπογραφίας και βιβλιοδεσίας. Πηγή: Μουσείο ΤΥΕΣ.	79
Εικόνα 40 Σελίδες λευκόματος με φωτογραφική παρουσίαση εκθεμάτων του Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας. Πηγή: Μουσείο ΤΥΕΣ.	81
Εικόνα 41 Χριστουγεννιάτικη εκδήλωση προσωπικού στο ΤΥΕΣ, 1976. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	83
Εικόνα 42 Παιδιά και οικογένειες εργαζομένων σε εορταστική εκδήλωση του ΤΥΕΣ, 1995.	83
Εικόνα 43 Χριστουγεννιάτικη εκδήλωση προσωπικού στο ΤΥΕΣ, 1996. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	83
Εικόνα 44 Το Στρατιωτικό προσωπικό του ΤΥΕΣ στην ταράτσα της μονάδας, περ. δεκαετία 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	84
Εικόνα 45 Το Πολιτικό προσωπικό του ΤΥΕΣ στην ταράτσα της μονάδας, περ. δεκαετία 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	84
Εικόνα 46 Άποψη του σύγχρονου ΤΥΕΣ στο στρατόπεδο «Αλέξανδρος Παπάγος». Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.	89

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΓΕΑ	Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας
ΓΕΕΘΑ	Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας
ΓΕΝ	Γενικό Επιτελείο Ναυτικού
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΔΕΝΔΗΣ	Διεύθυνση Ενημέρωσης και Δημοσίων Σχέσεων
ΔΙΣ	Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΕΣ	Ελληνικός Στρατός
ΣΕΜ	Σώμα Εφοδιασμού Μεταφορών
ΤΥΕΔ	Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων
ΤΥΕΣ	Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού
ΥΕΘΑ	Υπουργείο Εθνικής Άμυνας
ΥΣΑ	Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων

1 Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενο την ιστορία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, μετέπειτα Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού (ΤΥΕΣ), από την πρώτη τεκμηριωμένη λειτουργία του ως τυπογραφείο του Υπουργείου Στρατιωτικών στα τέλη του 19ου αιώνα έως τη σύγχρονη περίοδο. Πρόκειται για μία στρατιωτική μονάδα με μακρά παρουσία στην οργάνωση και λειτουργία του Ελληνικού Στρατού, η οποία μέχρι σήμερα δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ιστορικής έρευνας, γι' αυτό το λόγο και ήταν απαραίτητη η αξιοποίηση πρωτογενούς υλικού μέσα από αρχειακά και τεχνικά τεκμήρια, υπηρεσιακά έγγραφα, προφορικές μαρτυρίες και φωτογραφικό υλικό.

Το ΤΥΕΣ είναι στρατιωτική μονάδα αλλά παράλληλα ήταν και είναι ένας χώρος παραγωγής έντυπου υλικού σημαντικού για τη λειτουργία του ΕΣ, όπως κανονισμοί, εγκύκλιοι, στρατιωτικά εγχειρίδια, περιοδικά, βιβλία, ιστορικές εκδόσεις, λειτουργικά έντυπα και απόρρητο υλικό. Μέσα σε αυτό τον ιδιαίτερο χώρο συνυπήρξαν στρατιωτικοί και πολιτικοί υπάλληλοι, με πολλαπλές ειδικότητες και εξαιρετική τεχνογνωσία την οποία μετέφεραν σε νεότερους συναδέλφους, τις περισσότερες φορές μέσω της καθημερινής εργασίας αλλά και αρκετές φορές μέσα από οργανωμένο πρόγραμμα εκπαίδευσης. Και ενώ στην πορεία των χρόνων άλλαζε διοικητικά η θέση του τυπογραφείου στο οργανόγραμμα του στρατού, η λειτουργία του ως μονάδα γραφικών τεχνών παρέμενε σταθερή με αυξημένες απαιτήσεις παραγωγής και ανάγκη διαρκούς προσαρμογής στις τεχνολογικές εξελίξεις.

Η διάρθρωση της εργασίας ακολουθεί τη χρονολογική εξέλιξη του τυπογραφείου, χωρίς όμως να περιορίζεται σε απλή παράθεση γεγονότων, καθώς η ιστορία του συνδέεται ταυτόχρονα με διοικητικές μεταβολές, τεχνικές αλλαγές, μορφές εργασίας και ανθρώπινες σχέσεις. Αρχικά παρουσιάζεται το ευρύτερο πλαίσιο της τυπογραφίας και των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα, ώστε να γίνει κατανοητό το τεχνικό και επαγγελματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εντάχθηκε η λειτουργία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου. Στη συνέχεια εξετάζονται η θεσμική του συγκρότηση και η διοικητική του θέση στον ΕΣ, ενώ ακολουθούν ενότητες για το προσωπικό, τις ειδικότητες, την παραγωγή, τις συνθήκες εργασίας και τις τεχνολογικές μεταβάσεις που επηρέασαν τη λειτουργία του. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην εκπαίδευση, στη μετάδοση τεχνογνωσίας και στη διατήρηση της τυπογραφικής κληρονομιάς,

τόσο μέσα από το Μουσείο Τυπογραφίας, όσο και μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες των ανθρώπων που εργάστηκαν στο ΤΥΕΣ.

Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της εργασίας είναι πώς συγκροτήθηκε και εξελίχθηκε το Στρατιωτικό Τυπογραφείο / ΤΥΕΣ από το 1882 έως τη σύγχρονη περίοδο, ως στρατιωτική μονάδα και ταυτόχρονα ως κάθετη μονάδα γραφικών τεχνών. Το ερώτημα αυτό απαντάται μέσα από τη μελέτη επιμέρους θεμάτων, που αφορούν στη θεσμική και διοικητική πορεία του από την αρχή της λειτουργίας του έως σήμερα και μέσα από την αποστολή και το παραγόμενο έργο του, δηλαδή τις ανάγκες που κάλυπτε για τον ΕΣ και συνολικά για τις Ένοπλες Δυνάμεις. Μελετάται η τεχνολογική του εξέλιξη, από την περίοδο που κυριαρχούσε η μέθοδος της υψιτυπίας, έως την μετάβαση στη φωτοστοιχειοθεσία, την εκτύπωση offset, το CTP και την ψηφιακή εκτύπωση. Επίσης, η έρευνα επικεντρώνεται στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, τις ειδικότητες και τις βάρδιες του προσωπικού, δίνοντας έμφαση στις ιδιαίτερα ανθυγιεινές συνθήκες του χώρου, αλλά και στην εκπαίδευση και στις σχέσεις στρατιωτικών και πολιτικών υπαλλήλων.

Η έρευνα αντλεί τα δεδομένα της από ένα συνδυασμό πηγών. Τα αρχεία της Υπηρεσίας Στρατιωτικών Αρχείων και της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού σε συνδυασμό με τα ΦΕΚ, φωτίζουν τη θεσμική ταυτότητα του τυπογραφείου, τις ειδικότητες, τα ωράρια και την αυξημένη παραγωγή, ωστόσο, η καθημερινή λειτουργία αποκαλύπτεται κυρίως μέσα από τις ημερήσιες διαταγές. Οι πηγές αυτές καταγράφουν το κλίμα της εποχής, αποτυπώνοντας την πειθαρχία, τις δυσκολίες, αλλά και το επίπεδο επικοινωνίας ανάμεσα στη διοίκηση και το προσωπικό.

Σημαντική θέση κατέχουν και οι προφορικές μαρτυρίες παλαιών εργαζομένων. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με πρόσωπα που υπηρέτησαν ή εργάστηκαν στο ΤΥΕΣ από τη δεκαετία του 1960 έως σήμερα, στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό, άνδρες και γυναίκες, και καλύπτουν διαφορετικά τμήματα της παραγωγικής αλυσίδας, όπως τα πιεστήρια, η φωτοσύνθεση, το μοντάζ και το βιβλιοδετείο. Οι μαρτυρίες αξιοποιούνται ως πηγές εργασιακής γνώσης και συλλογικής μνήμης αλλά δεν αντιμετωπίζονται ως αυτούσια απόδειξη γεγονότων, γι' αυτό το λόγο διασταυρώνονται, όπου είναι δυνατόν, με υπηρεσιακά τεκμήρια, φωτογραφίες και στοιχεία από το ίδιο το ΤΥΕΣ. Οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν και αξιοποιήθηκαν ως πρωτογενές ερευνητικό υλικό και οι πλήρεις

απομαγνητοφωνήσεις για λόγους έκτασης και προστασίας προσωπικών δεδομένων, φυλάσσονται στο αρχείο της ερευνήτριας. Δεδομένου ότι τα υπηρεσιακά έγγραφα καλύπτουν εν μέρει μόνο την πραγματική ροή της καθημερινότητας σε ένα τυπογραφείο, η αξιοποίηση των προφορικών πηγών είναι απαραίτητη για την ολοκλήρωση της ιστορικής εικόνας. Μέσα από τις συνεντεύξεις του προσωπικού καταγράφεται η δική τους μοναδική εμπειρία γύρω από την εργασία και την τεχνολογία, αναδεικνύοντας έτσι τους ανθρώπους που κράτησαν και στήριξαν τη λειτουργία μιας τόσο ιδιαίτερης στρατιωτικής μονάδας.

Η έρευνα αξιοποιεί επίσης την επιτόπια εμπειρία και παρατήρηση της ερευνήτριας, η οποία είναι μόνιμη υπάλληλος στο ΤΥΕΣ από το 2002. Η μακρόχρονη παρουσία της στον χώρο επέτρεψε άμεση εξοικείωση με την καθημερινή λειτουργία της υπηρεσίας, τη διάρθρωση των τμημάτων, τις μεταβολές του εξοπλισμού, τις πρακτικές παραγωγής και τις σχέσεις μεταξύ των εργαζομένων, έτσι η εμπειρία της χρησιμοποιείται ως συμπληρωματικό εργαλείο κατανόησης, ερμηνείας και διασταύρωσης των προφορικών μαρτυριών και των υπηρεσιακών τεκμηρίων. Ταυτόχρονα, λαμβάνεται υπόψη ότι αν και η ιδιότητα της ερευνήτριας ως εργαζόμενης στο ΤΥΕΣ και ως Τεχνολόγου Γραφικών Τεχνών δημιουργεί ιδιαίτερη οικειότητα με το αντικείμενο της μελέτης, παρ' όλα αυτά η ανάλυση διατηρεί κριτική απόσταση και στηρίζεται, όπου είναι δυνατόν, σε τεκμηριωμένες πηγές. Με τον τρόπο αυτό, η εσωτερική γνώση αξιοποιείται ως μέσο καλύτερης ανάγνωσης και ελέγχου του διαθέσιμου υλικού.

Η βιβλιογραφία που χρησιμοποιείται αφορά κυρίως στην ιστορία της τυπογραφίας στην Ελλάδα και την οργάνωση του Ελληνικού Στρατού, παρέχοντας το απαραίτητο πλαίσιο για την κατανόηση των τεχνολογικών και εργασιακών μεταβολών του ΤΥΕΣ και την ένταξή του στο ευρύτερο πεδίο των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα, χωρίς να χάνεται η ιδιαιτερότητα του στρατιωτικού του χαρακτήρα.

Στόχος της εργασίας είναι να θέσει τις βάσεις της ιστορίας του ΤΥΕΣ, προσφέροντας μια πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια για τη συλλογή, την ταξινόμηση και την ανάλυση του πρωτογενούς υλικού. Πολλά ζητήματα παραμένουν ανοιχτά, όπως η πλήρης τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού πριν από το 1960, η ακριβής καταγραφή των παραγόμενων εντύπων, η συστηματική αξιοποίηση φωτογραφικού υλικού και η συνέχιση των συνεντεύξεων. Υπό αυτή την έννοια, η παρούσα διπλωματική εργασία μπορεί να

λειτουργήσει ως βάση για μελλοντική εκτενέστερη ιστορική μελέτη ή για τη δημιουργία ειδικής έκδοσης αφιερωμένης στην ιστορία του ΤΥΕΣ.

2 Η τυπογραφία στην Ελλάδα ως τεχνικό και παραγωγικό πεδίο

Η ιστορία του ΤΥΕΣ εξετάζεται μέσα στη γενικότερη πορεία των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα, γιατί αναπτύχθηκε μέσα σε ένα περιβάλλον όπου η έντυπη παραγωγή, οι τεχνικές μέθοδοι, οι επαγγελματικές ειδικότητες και οι απαιτήσεις του αναγνωστικού κοινού άλλαζαν με γρήγορους ρυθμούς. Από τα τέλη του 19ου αιώνα και ιδίως κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού, η ελληνική τυπογραφία πέρασε σε μια νέα φάση, στην οποία η αύξηση των εφημερίδων, των περιοδικών, των υπηρεσιακών εντύπων και των εκδόσεων ποικίλης ύλης δημιούργησε ανάγκες που δεν μπορούσαν πια να καλυφθούν μόνο με παλαιότερες πρακτικές, περιορισμένο εξοπλισμό και εμπειρική οργάνωση της εργασίας.¹

Η περίοδος από τη δεκαετία του 1880 και μετά χαρακτηρίζεται από ευρύτερες διαδικασίες αστικού εκσυγχρονισμού. Η σχετική πολιτική σταθερότητα, η ανάπτυξη των αστικών κέντρων, οι εμπορικές συναλλαγές με ευρωπαϊκά κέντρα και η αύξηση των εκδοτικών απαιτήσεων επηρέασαν άμεσα τον χώρο του εντύπου. Οι εφημερίδες, τα περιοδικά, τα ημερολόγια και οι εκδόσεις ποικίλης ύλης απευθύνονταν πλέον σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ η διαφήμιση αποκτούσε ολοένα μεγαλύτερη σημασία για την επιβίωση των εκδοτικών επιχειρήσεων.²

Η τυπογραφία, επομένως, ήταν ένα παραγωγικό σύστημα που συνδύαζε μηχανές, υλικά, τεχνογνωσία, εξειδικευμένο προσωπικό και αυστηρή χρονική οργάνωση. Η ποιότητα του τελικού εντύπου εξαρτιόταν από διαδοχικά στάδια εργασιών και γι' αυτό, η μελέτη ενός στρατιωτικού τυπογραφείου χρειάζεται να στραφεί στο είδος των εντύπων που παρήγαγε, αλλά και στο σύστημα εργασίας που καθιστούσε δυνατή την παραγωγή τους.³

¹ Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, επιμ., *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499–1999): Οδηγός έκθεσης* (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2000), σ. ιε–ιστ· Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία: Η ιστορική εξέλιξη των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων: 15ος–20ός αιώνας* (Αθήνα: Πεδίο, 2024), σ. 486.

² Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. ιε–ιστ· Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 486.

³ Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 419–424· Βουτσινάκης, Ευάγγελος Α., *Εθνικό Τυπογραφείο: 1833–2003, 170 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 2003, σ. 138–139· Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 439–441, 536–539, 659–661.

2.1 Τεχνικές ειδικότητες και εργασιακή ιεραρχία

Πίσω από τον γενικό όρο «τυπογράφος» κρυβόταν ένας ολόκληρος κόσμος διαφορετικών γνώσεων, καθηκόντων και εσωτερικών διαβαθμίσεων. Άλλη θέση είχε ο τεχνίτης που δούλευε πάνω στο κείμενο και στη σύνθεση της σελίδας, άλλη εκείνος που χειριζόταν το πιεστήριο, και άλλη όσοι αναλάμβαναν τις εργασίες πριν ή μετά την εκτύπωση. Η παραγωγή του εντύπου δηλαδή, στηριζόταν σε μια διαδοχή εργασιών και ειδικοτήτων.⁴

Ιδιαίτερη θέση κατείχε ο στοιχειοθέτης, μια και η εργασία του απαιτούσε γνώση ανάγνωσης, ορθογραφίας, διάταξης του κειμένου και χειρισμού των τυπογραφικών στοιχείων. Η καθημερινή επαφή με το κείμενο τού προσέδιδε αυξημένο επαγγελματικό κύρος σε σχέση με άλλες ειδικότητες χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι οι υπόλοιπες εργασίες ήταν λιγότερο απαραίτητες. Κάθε στάδιο της παραγωγής απαιτούσε πρακτική γνώση, εμπειρία και ακρίβεια, στοιχεία που δεν μπορούσαν να αντικατασταθούν εύκολα.⁵

Η εσωτερική αυτή διαφοροποίηση έχει σημασία και για την κατανόηση του ΤΥΕΣ. Η υπηρεσία συγκροτήθηκε από πλήθος ειδικοτήτων και βαθμίδων, όπως στρατιωτικούς τυπογράφους, αρχιτεχνίτες, τεχνίτες, βοηθούς, στοιχειοθέτες, πιεστές, χαρτοθέτες, χειριστές μονοτυπίας και λινοτυπίας, βιβλιοδέτες, φωτοσυνθέτες και μοντέρ. Η τεχνική ιεραρχία συνυπήρχε με τη στρατιωτική και διοικητική ιεραρχία. Η συνύπαρξη αυτή δεν ήταν πάντοτε απλή, καθώς η υπηρεσιακή θέση δεν συνέπιπτε αναγκαστικά με την πρακτική γνώση της δουλειάς. Ένας εργατοτεχνίτης μπορούσε να έχει μεγάλη τεχνική εμπειρία, ενώ ένας στρατιωτικός μπορούσε να έχει ανώτερη θέση στην ιεραρχία χωρίς να γνωρίζει εξαρχής το αντικείμενο σε βάθος.⁶

Παράλληλα, η μηχανοποίηση άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο το τυπογραφείο αναγνώριζε την τεχνογνωσία. Το κύρος δεν το έδινε μόνο η υπηρεσιακή θέση ή η παλαιότητα, το κέρδιζε κανείς στην πράξη, από την ικανότητά του να ρυθμίζει μια μηχανή, να προλαβαίνει μια αστοχία και να διασφαλίζει τη συνέχεια της παραγωγής χωρίς καθυστερήσεις. Έτσι, μέσα στα τυπογραφεία σχηματίζονταν άτυπες, αλλά ισχυρές ιεραρχίες, που δεν αποτυπώνονταν

⁴ Δημήτρης Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870–1920)* (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2011), σ. 5–7, 345.

⁵ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7.

⁶ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 7, 345· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405.

πάντοτε σε οργανισμούς ή υπηρεσιακά σχήματα, όμως επηρέαζαν ουσιαστικά την καθημερινή εργασία.⁷

Αντίστοιχα, στο ΤΥΕΣ η τεχνική ιεραρχία συνάντησε τη στρατιωτική. Η υπηρεσία λειτουργούσε με διαταγές, ωράρια, βάρδιες και πειθαρχικό έλεγχο, όμως η παραγωγή δεν μπορούσε να προχωρήσει μόνο με διοικητικές εντολές. Χρειαζόταν ανθρώπους που γνώριζαν το αντικείμενο σε βάθος, από τους παλαιότερους τεχνίτες έως τους νεότερους εκπαιδευόμενους, είτε ανήκαν στο στρατιωτικό είτε στο πολιτικό προσωπικό. Εκεί ακριβώς βρίσκεται η ιδιαιτερότητα του ΤΥΕΣ, το οποίο ήταν ταυτόχρονα στρατιωτική υπηρεσία και οργανωμένο τυπογραφικό συγκρότημα, ένας χώρος όπου η στρατιωτική πειθαρχία έπρεπε καθημερινά να συμβαδίζει με την τυπογραφική γνώση.⁸

2.2 Από τη χειρωνακτική στοιχειοθεσία, στη μηχανική στοιχειοθεσία

Πριν από τη διάδοση της μηχανικής στοιχειοθεσίας, η σύνθεση του κειμένου βασιζόταν στη χειρωνακτική εργασία του στοιχειοθέτη, ο οποίος επέλεγε ένα προς ένα τα τυπογραφικά στοιχεία από την κάσα, σχημάτιζε λέξεις, αράδες και σελίδες και ακολουθούσε συγκεκριμένους κανόνες διάταξης. Η διαδικασία απαιτούσε δεξιοτεχνία, εμπειρία, ακρίβεια, μνήμη και ταχύτητα, αλλά ήταν χρονοβόρα και εξαρτημένη από τον ρυθμό του ανθρώπινου χεριού.⁹

Η εισαγωγή της λινотυπίας και της μονοτυπίας άλλαξε σταδιακά αυτό το παραγωγικό μοντέλο, χωρίς όμως να καταργήσει την ανάγκη τεχνικής γνώσης. Αντίθετα, τη μετέφερε σε άλλο επίπεδο, καθώς η γνώση του στοιχειοθέτη, που μέχρι τότε εκφραζόταν κυρίως μέσα από τη χειροκίνητη σύνθεση, έπρεπε πλέον να συνδυαστεί με τον χειρισμό σύνθετων μηχανικών συστημάτων. Έτσι, η μηχανοποίηση σήμαινε προφανώς, επιτάχυνση της

⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 17/2/1936, σ. 00002_0103· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/5/1936, σ. 00002_0108· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 21/1/1948, σ. 00002_0442· Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

⁹ Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 420–421· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 12–13.

παραγωγής, αλλά και αναδιάταξη των ειδικοτήτων, των σχέσεων εργασίας και της εσωτερικής ιεραρχίας ενός τυπογραφείου.¹⁰

Η λινотυπική μηχανή παρήγε ολόκληρες μεταλλικές αράδες κειμένου. Ο χειριστής πληκτρολογούσε το κείμενο, οι μήτρες συγκεντρώνονταν στη μηχανή και στη συνέχεια χυνόταν μέταλλο, ώστε να δημιουργηθεί ενιαία αράδα. Το βασικό πλεονέκτημα της λινотυπίας ήταν η ταχύτητα, αφού η μηχανική σύνθεση επέτρεπε την παραγωγή πολύ μεγαλύτερης ποσότητας ύλης σε σχέση με τη στοιχειοθεσία στο χέρι και την καθιστούσε ιδιαίτερα χρήσιμη για εφημερίδες, περιοδικά και έντυπα συνεχούς ροής. Το μειονέκτημά της ήταν ότι κάθε διόρθωση απαιτούσε εκ νέου πληκτρολόγηση και χύτευση ολόκληρης της αράδας.¹¹

Στην Ελλάδα, η λινотυπία εμφανίζεται στις αρχές του 20ού αιώνα και συνδέεται κυρίως με μεγάλα αθηναϊκά εκδοτικά συγκροτήματα. Η εφημερίδα *Εμπρός* διαφήμιζε το 1909 τη χρήση λινотυπικών μηχανών, τονίζοντας την ταχύτητα και την παραγωγικότητα που προσέφεραν. Την ίδια περίοδο και άλλες εφημερίδες, όπως το *Νέον Άστυ* και η *Πατρίς*, παρουσίαζαν τη λινотυπία ως τεχνολογικό επίτευγμα που έφερνε την ελληνική τυπογραφία πιο κοντά στα ευρωπαϊκά πρότυπα.¹² Η ρητορική του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού ήταν ιδιαίτερα έντονη. Στο πλαίσιο αυτό, οι μηχανές προβάλλονταν ως εργαλεία παραγωγής και ταυτόχρονα ως σύμβολα ταχύτητας, ακρίβειας και προόδου.

Η μονотυπία ακολούθησε διαφορετική τεχνική λογική από τη λινотυπία, καθώς βασιζόταν στη χωριστή χύτευση των τυπογραφικών στοιχείων. Η διαδικασία γινόταν σε δύο στάδια. Αρχικά, το κείμενο πληκτρολογούνταν στα κλαβίε και αποτυπωνόταν σε διάτρητη χάρτινη ταινία και στη συνέχεια, η ταινία μεταφερόταν στο χυτήριο, όπου παράγονταν τα μεμονωμένα στοιχεία. Η μέθοδος αυτή προσέφερε μεγαλύτερη ευχέρεια στη διόρθωση και ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη για σύνθετα ή απαιτητικά κείμενα.¹³

Σε κρατικό επίπεδο, το Εθνικό Τυπογραφείο υπήρξε από τους πρώτους φορείς που εισήγαγαν τη λινотυπία και τη μονотυπία στην παραγωγική του διαδικασία, καθώς με τον νόμο

¹⁰ Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 138–139· Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 420–421· Μαθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 439–440.

¹¹ Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 420–421.

¹² Μαθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 439–440.

¹³ Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 139· Μαθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 536.

ΥΨΛΘ΄, αρ. 3793, της 4ης Ιουνίου 1911, οι νέες τεχνολογίες εντάχθηκαν επίσημα στη λειτουργία του. Η συζήτηση που προηγήθηκε στη Βουλή δείχνει ότι η εισαγωγή τους προκάλεσε αντιδράσεις, κυρίως λόγω φόβων για την υγεία των εργαζομένων, τις δυσκολίες διόρθωσης και τις συνέπειες της μηχανοποίησης στην εργασία, χωρίς όμως οι αντιρρήσεις αυτές να ανακόψουν τελικά την ανάγκη για ταχύτερη και πιο οργανωμένη παραγωγή εντύπων.¹⁴

Για την παρούσα εργασία, η λινοτυπία και η μονοτυπία έχουν διπλή σημασία, καθώς από τη μία πλευρά αποτελούν βασικά στάδια της εξέλιξης των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα και από την άλλη συνδέονται άμεσα με την ιστορία του ΤΥΕΣ. Στην υπηρεσία αυτή, οι ειδικότητες του λινοτύπη, του μονοτύπη, του στοιχειοθέτη και του τεχνίτη χυτηρίων αποτέλεσαν για δεκαετίες κεντρικούς πυλώνες της παραγωγής.¹⁵ Παράλληλα, η μεταλλική στοιχειοθεσία φαίνεται πως διαμόρφωνε ένα ολόκληρο εργασιακό περιβάλλον με ιδιαίτερες δεξιότητες, κινδύνους, εσωτερικές ιεραρχίες και μορφές μαθητείας.

2.3 Μαθητεία, τεχνογνωσία και επαγγελματική ταυτότητα

Η τυπογραφική τέχνη στηρίχθηκε για μεγάλο διάστημα στη μαθητεία, μέσα από την οποία ο νέος εργαζόμενος εκτός από το να χειρίζεται εργαλεία ή μηχανές, μάθαινε και να κατανοεί τον ρυθμό του τυπογραφείου, τη σχέση με τους παλαιότερους τεχνίτες και τους άγραφους κανόνες της παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό, η μαθητεία λειτουργούσε τόσο ως μηχανισμός μετάδοσης τεχνογνωσίας όσο και ως διαδικασία ένταξης σε μια επαγγελματική κοινότητα με δικές της ιεραρχίες και μορφές αναγνώρισης.¹⁶

Η τεχνογνωσία, ωστόσο, δεν μεταδιδόταν πάντοτε απρόσκοπτα. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι παλαιότεροι τεχνίτες προστάτευαν τα «μυστικά» της τέχνης τους, επειδή η γνώση μιας μηχανής ή μιας διαδικασίας αποτελούσε μορφή επαγγελματικής ισχύος και προσέδιδε κύρος μέσα στο εργαστήριο. Η παρατήρηση αυτή βοηθά να κατανοηθεί και η λειτουργία του

¹⁴ Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 138–139.

¹⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.20, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 31/3/1972, σ. 00020_0105· Βασίλης Μόσχου, πρώην στρατιωτικό προσωπικό ΤΥΕΣ, προφορική συνέντευξη, Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 2026, απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας· Βασίλης Βασιλιζίκης, πρώην στρατιωτικό προσωπικό ΤΥΕΣ, προφορική συνέντευξη, Αθήνα, 4 Μαρτίου 2026, απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

¹⁶ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56, 343.

ΤΥΕΣ, όπου η μετάδοση γνώσης άλλοτε γινόταν οργανωμένα και άλλοτε μέσα από τη, καθημερινή συνεργασία μεταξύ παλαιότερων και νεότερων εργαζομένων.¹⁷

Στην περίπτωση των στρατιωτικών που υπηρετούσαν στο τυπογραφείο, η μαθητεία αποκτούσε πρόσθετη σημασία, καθώς η υπηρεσία χρειαζόταν ανθρώπους που μπορούσαν να ανταποκριθούν σε ειδικευμένες εργασίες και ταυτόχρονα να λειτουργήσουν μέσα σε ένα περιβάλλον διοικητικού ελέγχου, βαρδιών, προθεσμιών και, σε ορισμένες περιπτώσεις, απορρήτου. Η εκπαίδευσή τους μπορούσε να πραγματοποιηθεί δίπλα σε παλαιότερους τεχνίτες, μέσω εσωτερικών εξετάσεων, μέσα από τη Σχολή Τυπογραφίας ή με αποστολή προσωπικού σε άλλες στρατιωτικές υπηρεσίες, όπως η Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού.¹⁸

2.4 Τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής τυπογραφίας

Η εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην ελληνική τυπογραφία δεν ακολούθησε ενιαία πορεία ούτε προχώρησε με τον ίδιο ρυθμό σε όλους τους χώρους παραγωγής. Οι μεγάλες εφημερίδες και οι ισχυροί εκδότες επένδυσαν νωρίτερα σε δαπανηρό εξοπλισμό και αναζήτησαν τρόπους να αυξήσουν την παραγωγική τους δυνατότητα, ενώ πολλά μικρότερα τυπογραφεία συνέχισαν για δεκαετίες να δουλεύουν με παλαιότερες τεχνικές και γνώριμες πρακτικές εργασίας. Η απόκτηση λινοτυπικών ή μονοτυπικών μηχανών απαιτούσε σημαντικά κεφάλαια και συχνά εισαγωγή εξοπλισμού από το εξωτερικό, γεγονός που περιόριζε τη ταχύτητα διάδοσής τους.¹⁹

Οι οικονομικές δυσκολίες του Μεσοπολέμου επιβράδυναν την τεχνολογική ανανέωση της ελληνικής τυπογραφίας. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η νομισματική αστάθεια, ο πληθωρισμός και η υποτίμηση της δραχμής δυσκόλεψαν την αποπληρωμή εισαγόμενων μηχανημάτων και περιόρισαν τις δυνατότητες νέων επενδύσεων. Έτσι, ακόμη και όταν υπήρχε ανάγκη για σύγχρονο εξοπλισμό, η αγορά του δεν ήταν καθόλου αυτονόητη, αφού

¹⁷ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 54–56· Καίτη Περηφάνου, πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ, προφορική συνέντευξη, Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 2025, απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας· Ανέστης Γαλανόπουλος, πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ, προφορική συνέντευξη, Αθήνα, 16 Οκτωβρίου 2025, απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

¹⁸ Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου, «Πρόγραμμα μαθημάτων Σχολής Τυπογραφίας ΤΥΕΣ», πρωτότυπο τεκμήριο, φωτογράφιση από την ερευνήτρια, 1975· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 20/1/1970, σ. 00017_0828· Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

¹⁹ Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 439.

απαιτούσε κεφάλαια, πρόσβαση σε ξένους προμηθευτές και οικονομική αντοχή που δεν διέθεταν όλα τα τυπογραφεία.²⁰

Το Εθνικό Τυπογραφείο κατείχε ιδιαίτερη θέση στην απόκτηση μονοτυπικών μηχανημάτων. Οι καταγεγραμμένες παραγγελίες της Monotype δείχνουν ότι υπήρξε από τους ελάχιστους φορείς που επένδυσαν προπολεμικά σε τέτοιο εξοπλισμό. Μεταπολεμικά, οι παραγγελίες μονοτυπικών μηχανών αυξήθηκαν, με συμμετοχή τόσο κρατικών υπηρεσιών όσο και ιδιωτικών επιχειρήσεων, με το Υπουργείο Αμύνης να καταγράφεται στις κρατικές παραγγελίες, ένδειξη ότι οι στρατιωτικές υπηρεσίες εντάσσονταν, έστω επιλεκτικά, στη διαδικασία τεχνολογικής εξέλιξης των γραφικών τεχνών.²¹

Για το ΤΥΕΣ, τα στοιχεία που έχουν εντοπιστεί δείχνουν ότι η μηχανική στοιχειοθεσία και η υψιτυπική εκτύπωση παρέμειναν βασικές τεχνολογίες τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1960, ενώ ταυτόχρονα, από τα τέλη της ίδιας δεκαετίας διατυπώνεται με σαφήνεια η ανάγκη εκσυγχρονισμού και εισαγωγής των μηχανών εκτύπωσης offset. Η μελέτη ανάπτυξης του 1968 επισημαίνει ότι ο υφιστάμενος εξοπλισμός ήταν παλιός και περιορισμένης απόδοσης, ότι η παραγωγή καλυπτόταν με διπλή βάρδια και ενίοτε 24ωρη εργασία, και ότι υπήρχαν δυσκολίες σε πολυσέλιδες εφημερίδες, έγχρωμες εκτυπώσεις και βιβλιοδετικές εργασίες.²²

Η ίδια μελέτη πρότεινε τη διατήρηση της υψιτυπίας μέχρι την εξάντληση των υπαρχόντων μέσων και την παράλληλη εισαγωγή της offset εκτύπωσης.²³ Ο εκσυγχρονισμός, ωστόσο, αποτέλεσε μια σταδιακή διαδικασία μετάβασης, η οποία περιλάμβανε την προσαρμογή των παλαιότερων τεχνολογιών, την εκπαίδευση του προσωπικού, την αναδιάταξη των χώρων και την ανανέωση του εξοπλισμού. Ως αποτέλεσμα, οι παλαιότερες πρακτικές συνυπήρξαν για αρκετό διάστημα με τις νεότερες μεθόδους παραγωγής.²⁴

²⁰ Στο ίδιο, σ. 441.

²¹ Στο ίδιο, σ. 538.

²² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

²³ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

²⁴ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

2.5 Από τη φωτοστοιχειοθεσία στην εκτύπωση offset

Η φωτοστοιχειοθεσία αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα στάδια στην εξέλιξη των γραφικών τεχνών. Η λειτουργία της διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά από τη μεταλλική στοιχειοθεσία, καθώς βασιζόταν στη φωτογραφική αποτύπωση χαρακτήρων σε χαρτί ή φιλμ, αντί στην παραγωγή ανάγλυφων στοιχείων ή μεταλλικών αράδων. Η τεχνολογία αυτή αναπτύχθηκε διεθνώς μεταπολεμικά και συνδέθηκε σταδιακά με την ηλεκτρονική επεξεργασία κειμένου και εικόνας. Στην Ελλάδα, η φωτοστοιχειοθεσία εμφανίζεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και διαδίδεται περισσότερο κατά τη δεκαετία του 1970.²⁵

Με την εισαγωγή της φωτοστοιχειοθεσίας η προεκτύπωση απέκτησε μεγαλύτερη σημασία, καθώς η παραγωγή φιλμ, το μοντάζ, η φωτομεταφορά και η προετοιμασία εκτυπωτικών επιφανειών έγιναν βασικά στάδια για την τελική ποιότητα του εντύπου. Η εκτύπωση offset, βασισμένη σε έμμεση εκτύπωση μέσω πλάκας και κυλίνδρων, ευνοήθηκε από αυτή τη μετάβαση, επειδή απαιτούσε διαφορετική προετοιμασία σε σχέση με την παραδοσιακή υψιτυπία.²⁶

Ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του ΤΥΕΣ έχει η αναφορά του 1973 στην αγορά φωτοσυνθετικής μηχανής Monophoto 600, η οποία προοριζόταν για εγκατάσταση στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο. Η μηχανή παρουσιαζόταν ως εξοπλισμός υψηλής παραγωγικής δυνατότητας, με δυνατότητα απόδοσης 1.000.000 χαρακτήρων ανά ώρα και σύνθεσης σύνθετου τυπογραφικού υλικού, όπως απλών κειμένων, μαθηματικών συμβόλων, αλγεβρικών παραστάσεων και πινάκων. Στο ίδιο πλαίσιο προβλεπόταν εκπαίδευση προσωπικού στα εργοστάσια του κατασκευαστή στην Αγγλία, αν και από το διαθέσιμο υλικό δεν τεκμηριώνεται ότι η εκπαίδευση αυτή πραγματοποιήθηκε τελικά.²⁷

Φαίνεται ότι η υπηρεσία εντάχθηκε στη μετάβαση προς τη φωτοσύνθεση, ενώ εξακολουθούσε να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε παλαιότερες τεχνολογίες. Σε συνδυασμό με τη μελέτη ανάπτυξης του 1968 και τις μεταγενέστερες μαρτυρίες εργαζομένων, διαμορφώνεται η εικόνα ενός τυπογραφείου που άλλαζε σταδιακά, χωρίς να διακόπτει την

²⁵ Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 424· Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 659.

²⁶ Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 424· Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 661.

²⁷ Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 662

παραγωγή του. Χαρακτηριστικό της μακράς μεταβατικής περιόδου ήταν η πολυετής συνύπαρξη λινοτυπίας, μονοτυπίας, φωτοσύνθεσης, υψιτυπίας και εκτύπωσης offset.²⁸

2.6 Συνθήκες εργασίας, υγεία και γυναικεία εργασία

Η τεχνολογική εξέλιξη της τυπογραφίας συνδέθηκε στενά με τις συνθήκες εργασίας, γιατί κάθε αλλαγή στον εξοπλισμό και στον ρυθμό παραγωγής επηρέαζε άμεσα την υγεία του εργαζομένου. Η καθημερινότητα στα τυπογραφεία απαιτούσε αντοχή, ακρίβεια και συνεχή προσοχή, ενώ η πολύωρη εργασία μέσα σε χώρους με σκόνη, αναθυμιάσεις, υψηλές θερμοκρασίες και βαρέα μέταλλα άφηνε συχνά ίχνη στην υγεία των εργαζομένων. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, η βιομηχανία του βιβλίου και του Τύπου δεν συνδεόταν μόνο με την πρόοδο του εντύπου, αλλά και με τη σκληρή πλευρά της παραγωγής, όπως ασθένειες που σχετιζόνταν με το εργασιακό περιβάλλον, παρατεταμένη ορθοστασία, εξαντλητικά ωράρια, χαμηλές απολαβές και επισφαλείς μορφές απασχόλησης.²⁹

Η χρήση μολυβδου και άλλων μετάλλων στη στοιχειοθεσία και στα χυτήρια δημιουργούσε σημαντικούς κινδύνους. Η εργασία με στοιχειοτυπικά και στοιχειοχυτικά μηχανήματα γινόταν σε περιβάλλον υψηλής θερμοκρασίας και με αναθυμιάσεις από το λιωμένο μέταλλο. Η έκθεση μπορούσε να γίνει μέσω της αναπνοής, του δέρματος ή του πεπτικού συστήματος, γεγονός που καθιστούσε τη μολυβδίαση έναν από τους βασικούς επαγγελματικούς κινδύνους του κλάδου.³⁰

Τα προβλήματα αυτά δεν περιορίζονταν στον ιδιωτικό τυπογραφικό κλάδο. Στο ΤΥΕΣ, οι ιατρικές εκθέσεις της δεκαετίας του 1960 και του 1970 αναφέρουν ανεπαρκή εξαερισμό, συγκέντρωση ατμών βαρέων μετάλλων που διαμόρφωνε ένα επικίνδυνο περιβάλλον στα χυτήρια και περιστατικά αρχόμενης μολυβδίασης.³¹ Οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν τη βιωματική διάσταση αυτής της πραγματικότητας, καταγράφοντας πρακτικές και συνθήκες

²⁸ Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 659–661· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372

²⁹ Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 486· Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τόμ. Γ' (Αθήνα: Gutenberg, 1982), σ. 215–217· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 27–31, 343.

³⁰ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 29–31· Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τόμ. Γ', σ. 215–217.

³¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 6/10/1963, σ. 00017_0842· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 26/2/1970, σ. 00017_0843.

όπως οι τακτικές εξετάσεις για μολυβδίαση, η χορήγηση γάλακτος, η επιβαρυμένη ατμόσφαιρα, η πολύωρη ορθοστασία και οι ανησυχίες για πιθανές μακροχρόνιες επιπτώσεις στην υγεία. Οι αφηγήσεις αυτές αξιοποιούνται ως τεκμήρια εργασιακής εμπειρίας, χωρίς να προσλαμβάνουν χαρακτήρα ιατρικής απόδειξης.³²

Στον τυπογραφικό κλάδο, η γυναικεία εργασία εντάχθηκε συχνά στις λεγόμενες «βοηθητικές» εργασίες, κυρίως στη βιβλιοδεσία και σε συναφείς τομείς της παραγωγής χάρτου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχε δευτερεύουσα σημασία για το τελικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, στα στάδια όπου το έντυπο έπαιρνε την τελική του μορφή, οι εργαζόμενες έπρεπε να συνδυάζουν ταχύτητα, ακρίβεια, σωματική αντοχή και πρακτική κρίση, ώστε η παραγωγή να προχωρά χωρίς αστοχίες και χωρίς να διακόπτεται η συνέχεια της εργασίας.³³

Η παρουσία γυναικών στο ΤΥΕΣ τεκμηριώνεται ήδη από τα μεταπολεμικά χρόνια και γίνεται πιο ορατή μέσα από τις μεταγενέστερες μαρτυρίες, οι οποίες δείχνουν ότι η συμμετοχή τους δεν περιοριζόταν σε περιφερειακές εργασίες. Γυναίκες εργάστηκαν σε κρίσιμα στάδια της παραγωγής, στη φωτοσύνθεση, στο μοντάζ και στη βιβλιοδεσία, εκεί δηλαδή όπου το έντυπο περνούσε από την προετοιμασία στην τελική του μορφή.³⁴

³² Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026· Δήμητρα Μυλωνά, πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ, προφορική συνέντευξη, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 2026, απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας· Έφη Αντωνάκη και Φρίντα Δικαίου, πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ, προφορική συνέντευξη, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 2026, απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

³³ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 75–76, 344.

³⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 1/4/1947, σ. 00002_0396· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526· Συνέντευξη Ε. Αντωνάκη και Φρ. Δικαίου, 7/2/2026· Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026· Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

3 Θεσμική συγκρότηση και θέση του Στρατιωτικού Τυπογραφείου στον Ελληνικό Στρατό

Η ιστορία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη της διοικητικής οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού. Η λειτουργία του πρέπει να ερμηνευθεί τόσο με όρους τεχνικής παραγωγής όσο και μέσα από τη θέση που κατείχε στο εσωτερικό του στρατιωτικού μηχανισμού. Το τυπογραφείο εξυπηρετούσε ανάγκες έντυπης επικοινωνίας, διοίκησης, εκπαίδευσης και διακίνησης στρατιωτικής γνώσης, ενώ παράλληλα αποτέλεσε ειδικευμένη παραγωγική μονάδα των γραφικών τεχνών.³⁵

Η διπλή αυτή ιδιότητα —στρατιωτική μονάδα και εκτυπωτικό συγκρότημα— αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ιστορικής του πορείας. Το τυπογραφείο βρισκόταν μέσα στον στρατιωτικό οργανισμό, ακολουθούσε τις μεταβολές της διοικητικής του δομής και ανταποκρινόταν στις ανάγκες που δημιουργούσε κάθε περίοδος: οργάνωση του στρατεύματος, πόλεμοι, μετεγκαταστάσεις, τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, διακλαδική λειτουργία και, αργότερα, ψηφιακή μετάβαση. Ταυτόχρονα, επειδή η τυπογραφική παραγωγή απαιτούσε ειδικευμένη εργασία, το τυπογραφείο λειτουργούσε μεν με διοικητικούς όρους, αλλά χρειαζόταν και τεχνίτες, ειδικότητες, υλικά, μηχανές, χρόνο παραγωγής και οργανωμένη ροή εργασιών.³⁶

3.1 Η πρώιμη λειτουργία: από το 1882 στο 1910

Η δεκαετία του 1880 συμπίπτει με μια περίοδο ευρύτερης προσπάθειας οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού. Το 1882 ψηφίστηκε νόμος «Περί Οργανισμού του Στρατού», ο οποίος καθόριζε τη σύνθεση του στρατεύματος. Στα επόμενα χρόνια ο οργανισμός αυτός τροποποιήθηκε επανειλημμένα, γεγονός που δείχνει ότι η στρατιωτική διοίκηση βρισκόταν ακόμη σε διαδικασία αναζήτησης σταθερότερων μορφών οργάνωσης. Μετά τις τροποποιήσεις αυτές, η σύνθεση του Στρατού κατά το 1893 περιλάμβανε το Υπουργείο

³⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*, 2η έκδ., βελτ. και επανξ. (Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 2005), σ. 174, 292, 440· Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, «Οργάνωση Αρχείων», Φ.0004/1815, Σ.390, Αθήνα, 28 Απριλίου 2005.

³⁶ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7, 53–56, 342–345· Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 419–424.

Στρατιωτικών και τον Ενεργό Στρατό. Στο ίδιο πλαίσιο, το Στρατιωτικό Τυπογραφείο ανήκε στο Υπουργείο Στρατιωτικών και ειδικότερα στο Τμήμα Διεκπεραίωσης και Καταχώρισης.³⁷

Η ένταξη στο Τμήμα Διεκπεραίωσης και Καταχώρισης είναι ενδεικτική του αρχικού διοικητικού του χαρακτήρα. Το τυπογραφείο εμφανίζεται ως μηχανισμός υποστήριξης της γραπτής λειτουργίας του Υπουργείου Στρατιωτικών. Η παραγωγή εντύπων, εγκυκλίων, διαταγών και λοιπού υπηρεσιακού υλικού αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για τη λειτουργία ενός στρατιωτικού μηχανισμού που αποκτούσε σταδιακά πιο σύνθετη διοικητική διάρθρωση. Από νωρίς, επομένως, η τυπογραφική εργασία συνδέθηκε με τη διαβίβαση διαταγών, την τήρηση της υπηρεσιακής συνέχειας, την οργάνωση της στρατιωτικής διοίκησης και την ασφαλή κυκλοφορία της πληροφορίας στο εσωτερικό του στρατού.³⁸

Σε υπηρεσιακό έγγραφο του ΤΥΕΣ αναφέρεται ότι το 1910 συγκροτήθηκε, στην οδό Κριεζώτου, το «Τυπογραφείο Υπουργείου Στρατιωτικών», για την κάλυψη των τυπογραφικών αναγκών του Ελληνικού Στρατού. Η αναφορά αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απόλυτη αφετηρία της σχετικής δραστηριότητας, καθώς υπάρχουν παλαιότερες ενδείξεις λειτουργίας τυπογραφείου του Υπουργείου Στρατιωτικών.³⁹ Αναφορά λειτουργίας τυπογραφείου του Υπουργείου Στρατιωτικών ήδη από το 1882 δείχνει ότι η τυπογραφική δραστηριότητα προϋπήρχε της μεταγενέστερης υπηρεσιακής συγκρότησης.⁴⁰ Παράλληλα, τα ΦΕΚ Α' 137/28.6.1904 και Α' 62/12.2.1910, αμφότερα με τίτλο «Περί Οργανισμού του στρατού», επιτρέπουν να θεωρηθούν τα έτη 1904 και 1910 ως σταθμοί θεσμικής και οργανωτικής αποκρυστάλλωσης του τυπογραφείου.⁴¹

Η πρώτη παραγωγική δραστηριότητα του Τυπογραφείου του Υπουργείου Στρατιωτικών τεκμηριώνεται και από σωζόμενες εκδόσεις των αρχών του 20ού αιώνα, στις οποίες αναγράφεται ως τόπος εκτύπωσης το «Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών». Τέτοια τεκμήρια, όπως το *Τηλέμετρον του Ουέλδων* του 1902, η έκδοση *Περί πειθαρχίας και της εντεύθεν απορρεούσης καθολικής του στρατού ενόθητος* του 1905, η *Τακτική του εκ ταχυβόλων πεδινού*

³⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 174.

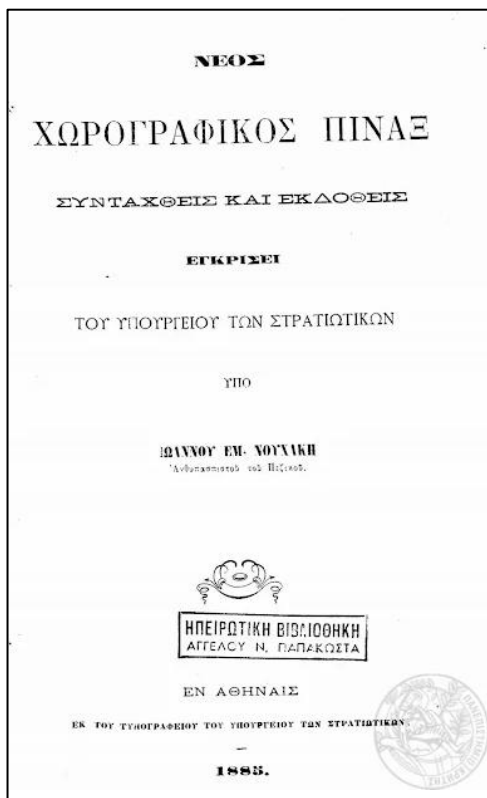
³⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 174· Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 101.

³⁹ Α. Χαραλάμπης και Κ. Νίδερ, *Ιστορικών υπόμνημα περί του οργανισμού του τακτικού στρατού της Ελλάδος*, τεύχ. Α', Στρατιωτική Βιβλιοθήκη (Εν Αθήναις: Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, 1907), σ. 240.

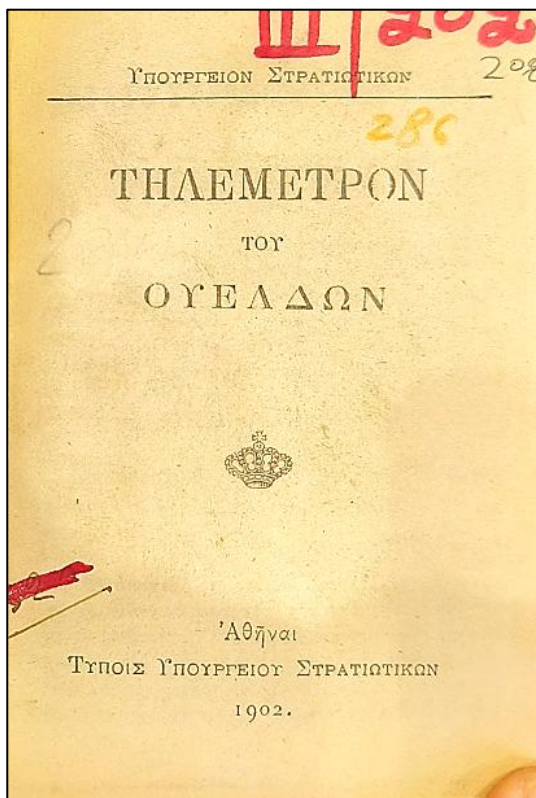
⁴⁰ Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 101.

⁴¹ Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 101· ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005· ΦΕΚ Α' 62/12.2.1910, «Περί Οργανισμού του στρατού». ΦΕΚ Α' 137/28.6.1904, «Περί Οργανισμού του στρατού»

πυροβολικού του 1907 και ο Κανονισμός της Υπηρεσίας του εν Εκστρατεία Στρατού του 1910, δείχνουν ότι η τυπογραφική παραγωγή δεν περιοριζόταν σε απλά διοικητικά έντυπα, αλλά περιλάμβανε στρατιωτικά εγχειρίδια, κανονισμούς και κείμενα εκπαίδευσης (Εικόνες 1-2).

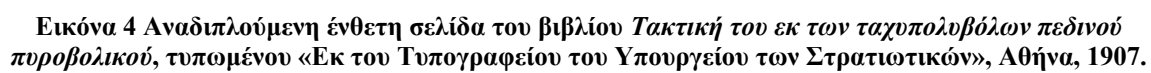
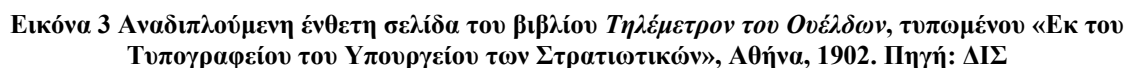

Εικόνα 1 Εξώφυλλο του βιβλίου Νέος Χωρογραφικός Πίναξ, τυπωμένου «Εκ του Τυπογραφείου του Υπουργείου των Στρατιωτικών», Αθήνα, 1885. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης

Εικόνα 2 Εξώφυλλο του βιβλίου Τηλέμετρον του Ουέλδων, τυπωμένου «Εκ του Τυπογραφείου του Υπουργείου των Στρατιωτικών», Αθήνα, 1902. Πηγή: ΔΙΣ

Ιδιαίτερη σημασία έχει και το γεγονός ότι σε ορισμένα από αυτά τα έντυπα διακρίνονται απαιτητικές τυπογραφικές εργασίες, όπως έγχρωμη εκτύπωση, αναδιπλούμενες σελίδες και σύνθετη διάταξη πληροφοριών σε πίνακες αλλά και σκίτσα (Εικόνες 3-4).

Τέτοιες λύσεις προϋπόθεταν τεχνογνωσία από τους τυπογράφους, ακρίβεια στην εκτέλεση και καλή κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στο περιεχόμενο και στη μορφή του εντύπου.

3.2 Το Στρατιωτικό Τυπογραφείο μέσα στην αναδιοργάνωση του Στρατού στις αρχές του 20ού αιώνα

Οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα υπήρξαν περίοδοι σημαντικών ανακατατάξεων για τον Ελληνικό Στρατό. Η αναδιοργάνωση της Επιτελικής Υπηρεσίας το 1914 φανερώνει την προσπάθεια δημιουργίας πιο σύνθετων και λειτουργικών δομών. Τον Ιανουάριο του 1914 ορίστηκε ότι η Επιτελική Υπηρεσία του Στρατού θα περιλάμβανε το Γραφείο Αρχηγού, στο οποίο υπαγόταν το Γραφείο Διεκπεραίωσης και Καταχώρισης, όπου ανήκε και το Στρατιωτικό Τυπογραφείο, καθώς και δέκα τμήματα κατανεμημένα σε τέσσερις διευθύνσεις.⁴²

Η υπαγωγή αυτή τοποθετεί το τυπογραφείο μέσα στον μηχανισμό διοικητικής λειτουργίας του στρατού. Καθώς ο στρατός αναδιοργάνωνε τις υπηρεσίες του, διεύρυνε τις ανάγκες εκπαίδευσης και αύξανε την εσωτερική κυκλοφορία διαταγών, οδηγιών και υπηρεσιακών εντύπων, η ύπαρξη δικής του τυπογραφικής μονάδας αποκτούσε άμεση επιχειρησιακή και διοικητική χρησιμότητα. Η παραγωγή έντυπου υλικού δεν λειτουργούσε ως βοηθητική εργασία, αλλά έδινε στη διοίκηση τα μέσα για να μεταφέρει εντολές, να τυποποιεί διαδικασίες και να ελέγχει αποτελεσματικότερα έναν οργανισμό που γινόταν ολοένα πιο σύνθετος.⁴³

Τα τεκμήρια της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού για την περίοδο 1915–1925 επιτρέπουν και την πρώτη ασφαλή αναγνώριση προσώπων που συνδέονται με τη διεύθυνση του τυπογραφείου. Στην ενότητα των Στρατιωτικών Τυπογράφων εμφανίζεται ως Διευθυντής του τυπογραφείου από το 1915 ο Ανθυπολοχαγός Αρχαιοφύλακας Δημήτριος Τράγαλος (Εικόνα 5). Στην ίδια περίοδο υπηρετούσαν ανθυπασπιστές, επιλοχίες και προσωπικό με ειδικότητες

⁴² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 292.

⁴³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 292· ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

σχετικές με την τυπογραφική παραγωγή, μεταξύ των οποίων ο Αναστάσιος Κυπριάδης και ο Αντώνιος Σκορδίλης, πρόσωπα που θα συνδεθούν αργότερα με τη διοίκηση της υπηρεσίας.⁴⁴

ΣΤΡΑΤ. ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

45

Αρτι- μός	Μετρί- α	Επωνύμιον και όνομα	Χρονολογία						Τόπος κατατάξεως	Χρονολογία προέλευσης ή κατατάξεως						
			Γεννή- σεως			Κατατά- ξεως				Ανθυκα- πιστής			Ανθυπολο- γάτης			
			Έτος	Ημέρα	Μην	Έτος	Ημέρα	Μην		Έτος	Ημέρα	Μην	Έτος	Ημέρα	Μην	
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΥΠΟ- ΓΡΑΦΕΙΟΥ (Ανθυκαλ. αρχαιοφύλαξ) (Όμιον ηλικίας 60)																
1397		Τράγαλος Δημήτριος	66	13	Ιουλ.	15	28	Απρ.	N. 357, 1804				15	28	Απρ.	
(I τάξεως) Ανθυκαπιστής (Όμιον ηλικίας 60)																
1398		Γιούργας Γεώργιος	73	15	Δεκ.	15	28	Απρ.	N. 357, 1804				15	28	Απρ.	
1399		Χαρέτης Σπυρίδων	97	5	»	»	»	»	»				»	»	»	
1400		Κυπριάδης Αναστάσιος ...	93	4	Ιουλ.	»	»	»	»				»	»	»	
1401		Φραγκούλης Κίμων	»	17	Μαρ.	17	10	Μαρ.	»				17	10	Μαρ.	
1402		Ζάννος Αγγελος	87	26	Ιαν.	»	»	»	»				»	»	»	
1403		Δροσιάδης Γεώργιος	92	»	»	»	»	»	»				»	»	»	
1404		Κωτσταντίδης Ιωάννης ..	87	18	Μαρ.	»	»	»	»				»	»	»	
1405		Στάικος Κωνσταντίνος ..	72	30	Δεκ.	»	»	»	»				»	»	»	
1406		Παπαγιαννίτσος Εύαγγ.	»	14	Ιαν.	15	28	Απρ.	»	15	28	Απρ.	19	26	Απρ.	
1407		Μπαμπιώτης Αθανάσιος ..	79	13	Σεπτ.	17	10	Μάρ.	»	17	10	Μαρ.	20	6	Μαρ.	

Εικόνα 5 Σελίδα από την Επετηρίδα της ΔΙΣ με καταγραφή Στρατιωτικών Τυπογράφων και του Διευθυντή του Στρατιωτικού Τυπογραφείου Δημήτριου Τράγαλου, 1915. Πηγή: ΔΙΣ

Η πληροφορία αυτή έχει διπλή αξία. Πρώτον, επεκτείνει την καταγραφή των διατελεσάντων διευθυντών πριν από το 1936, χρονικό σημείο από το οποίο ξεκινούσαν έως τώρα οι επίσημοι υπηρεσιακοί κατάλογοι.⁴⁵ Δεύτερον, δείχνει ότι ήδη από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρχε διακριτό σώμα Στρατιωτικών Τυπογράφων, με ιεραρχία και ειδικότητες, δηλαδή το τυπογραφείο ήταν μια Μονάδα με στρατιωτικό προσωπικό εξειδικευμένο στην τυπογραφική εργασία.⁴⁶

⁴⁴ Επετηρίδα ΔΙΣ 1915–1919–1925, Μέρος ΙΣΤ΄, σ. 45.

⁴⁵ «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

⁴⁶ Επετηρίδα ΔΙΣ 1915–1919–1925, Μέρος ΙΣΤ΄, σ. 45· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 6/2/1936, σ. 00002_0044. ΓΕΣ/ΤΥΕΣ.

Η ύπαρξη Στρατιωτικών Τυπογράφων πρέπει να τοποθετηθεί και μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των τυπογραφικών ειδικοτήτων, καθώς η τυπογραφική παραγωγή απαιτούσε τεχνογνωσία, μαθητεία και εμπειρία, στοιχεία που δεν αποκτώνται αυτόματα από τη στρατιωτική ιδιότητα. Η ειδικότητα του Στρατιωτικού Τυπογράφου συγκροτείται, επομένως, μέσα από τη συνύπαρξη δύο κριτηρίων: της ένταξης στη στρατιωτική ιεραρχία και της κατοχής εξειδικευμένης τεχνογνωσίας.⁴⁷

3.3 Η σύνθεση του προσωπικού στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο

Από τα πρώτα στάδια λειτουργίας του τυπογραφείου, η υπηρεσία στηρίχθηκε στη συνύπαρξη στρατιωτικών, εργατοτεχνιτών και, αργότερα, πολιτικού προσωπικού. Η συνύπαρξη αυτή αποτελούσε μια διοικητική ιδιομορφία, καθώς από τη μία πλευρά, το τυπογραφείο έπρεπε να εντάσσεται στη στρατιωτική ιεραρχία και στις ανάγκες του στρατού, από την άλλη η καθημερινή του λειτουργία απαιτούσε εξειδικευμένες τεχνικές γνώσεις και εμπειρία εργασίας σε συνθήκες εργοστασίου.⁴⁸

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1929 υπογράφηκε ο νόμος 4436 «Περί προσλαμβανομένου εις τον Στρατόν ιδιωτικού προσωπικού», ο οποίος τροποποιήθηκε το 1931. Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, το ιδιωτικό προσωπικό που προσλαμβανόταν στον ΕΣ δεν αποτελούσε στρατιωτικά σώματα ούτε έφερε στρατιωτικούς βαθμούς. Επρόκειτο για έκτακτο υπαλληλικό, εργατικό ή υπηρετικό προσωπικό, το οποίο δεν υπαγόταν στις διατάξεις περί πολιτικών υπαλλήλων, αλλά σε ειδικό καθεστώς. Ο νόμος καθόριζε τον αριθμό του προσωπικού, την κατανομή του σε μονάδες και υπηρεσίες, τα απαιτούμενα προσόντα και τον μισθό ανά θέση.⁴⁹ Για το Στρατιωτικό Τυπογραφείο, η ρύθμιση αυτή είχε άμεση πρακτική σημασία, γιατί οι τυπογραφικές εργασίες δεν μπορούσαν να εκτελεστούν μόνο από προσωπικό χωρίς τεχνική

⁴⁷ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7, 53–56· Επετηρίδα ΔΙΣ 1915–1919–1925, Μέρος ΙΣΤ', σ. 45.

⁴⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 342· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7, 342–345.

⁴⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 342.

εμπειρία. Χρειάζονταν πολλαπλές ειδικότητες, γι' αυτό και η παρουσία εργατοτεχνικού προσωπικού ήταν βασική προϋπόθεση για την καθημερινή λειτουργία του τυπογραφείου.⁵⁰

Την ίδια χρονιά, ο νόμος 4443 του 1929 προέβλεπε στο Σώμα Αρχιτεχνιτών Τυπογράφων επτά στρατιωτικούς με βαθμούς από Λοχαγό μέχρι Ανθυπασπιστή, αναβαθμίζοντας τη τυπογραφική ειδικότητα στο εσωτερικό της στρατιωτικής ιεραρχίας. Έτσι, η τυπογραφία δεν εμφανιζόταν πλέον μόνο ως βοηθητική εργασία, αλλά ως εξειδικευμένη τεχνική λειτουργία με οργανικές θέσεις στρατιωτικού προσωπικού.⁵¹ Η θεσμική αναγνώριση των Αρχιτεχνιτών Τυπογράφων αποτυπώνει την ιδιαιτερότητα, ότι η τεχνογνωσία μπορούσε να συνδεθεί με στρατιωτική βαθμολογική εξέλιξη. Αυτό διαφοροποιεί το Στρατιωτικό Τυπογραφείο από ένα συνηθισμένο εργαστήριο γραφικών τεχνών, αφού η τυπογραφική γνώση δεν λειτουργούσε μόνο ως επαγγελματικό προσόν, αλλά και ως στοιχείο στρατιωτικής υπηρεσιακής ταυτότητας.⁵²

Η συνύπαρξη στρατιωτικών και ιδιωτών τεχνιτών είχε και κοινωνική διάσταση. Στον ίδιο χώρο συναντιούνταν άνθρωποι με διαφορετική υπηρεσιακή θέση, διαφορετικό εργασιακό καθεστώς και διαφορετική σχέση με την τυπογραφική γνώση. Η στρατιωτική ιεραρχία όριζε βαθμούς και διοικητικές αρμοδιότητες, ενώ η τεχνική ιεραρχία διαμορφωνόταν μέσα από την εμπειρία, τη δεξιότητα και την ικανότητα χειρισμού των μηχανών. Αυτές οι δύο ιεραρχίες δεν συνέπιπταν πάντα και η καθημερινή λειτουργία του τυπογραφείου βασιζόταν ακριβώς στη διαχείριση αυτής της σχέσης.⁵³

3.4 Ο Οργανισμός του 1936 και η εσωτερική οργάνωση της υπηρεσίας

Το 1936 αποτελεί σημαντική στιγμή για την εσωτερική θεσμική συγκρότηση του τυπογραφείου. Σύμφωνα με το υπηρεσιακό ιστορικό του ΤΥΕΣ, τον Μάιο του 1936 εκδόθηκε, με την υπ' αριθμ. 78792/240 διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών, ο πρώτος

⁵⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/4/1946, σ. 00002_0349· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 1/4/1947, σ. 00002_0396· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7.

⁵¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 353.

⁵² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 353· Επετηρίδα ΔΙΣ 1915–1919–1925, Μέρος ΙΣΤ', σ. 45· Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

⁵³ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56, 342–345· Συνέντευξη Β. Βασιλτζίκη, 4/3/2026.

Οργανισμός Λειτουργίας και Εσωτερικής Υπηρεσίας του Στρατιωτικού Τυπογραφείου. Ο Οργανισμός όριζε ότι το Τυπογραφείο του Υπουργείου Στρατιωτικών αποτελούσε τμήμα του Υπουργείου Στρατιωτικών, υπαγόμενο στις άμεσες διαταγές του Γραφείου Υφυπουργού ή, εφόσον αυτό δεν υπήρχε, της Γενικής Διεύθυνσης του Υπουργείου.⁵⁴

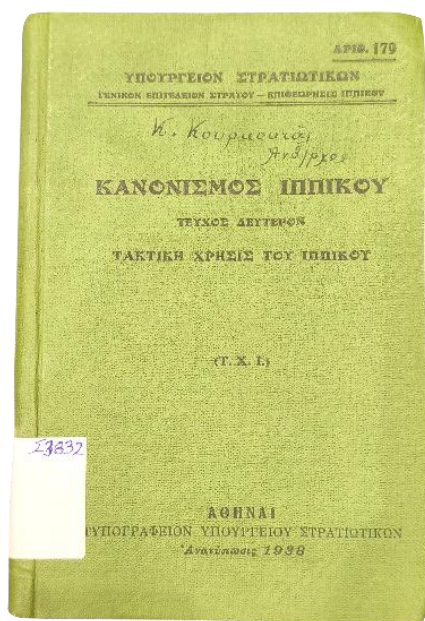
Η αποστολή του οριζόταν με σαφήνεια. Το τυπογραφείο θα εκτελούσε όλες τις τυπογραφικές εργασίες της Στρατιωτικής Υπηρεσίας, κατόπιν διαταγών της Διεύθυνσης Επιμελητείας του Υπουργείου Στρατιωτικών και ύστερα από αιτήματα των διαφόρων στρατιωτικών αρχών. Παράλληλα, εκτελούσε τις τυπογραφικές εργασίες της Διαχείρισης του Υπουργείου Στρατιωτικών και του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Η διαχειριστική του υπηρεσία υπαγόταν στη Διαχείριση του Υπουργείου Στρατιωτικών, από την οποία παραλάμβανε τα απαραίτητα υλικά και το χαρτί για τις εκτυπώσεις.⁵⁵ Μέσα από αυτή τη διατύπωση, το τυπογραφείο εμφανίζεται ως υπηρεσία με σαφή παραγωγική και διαχειριστική λειτουργία, όχι ως ανεξάρτητος εκδοτικός φορέας, αλλά ως εσωτερικός μηχανισμός παραγωγής έντυπου υλικού για τις ανάγκες της στρατιωτικής διοίκησης.

Η λειτουργία αυτή επιβεβαιώνεται και από σωζόμενες εκδόσεις της ίδιας περιόδου, που τυπώθηκαν στο Τυπογραφείο του Υπουργείου Στρατιωτικών το 1930 και το 1938. Τα εξώφυλλα αυτά δείχνουν ότι η υπηρεσία παρήγε στρατιωτικούς κανονισμούς και εκπαιδευτικά εγχειρίδια, δηλαδή έντυπα άμεσα συνδεδεμένα με την εκπαίδευση, την τυποποίηση της γνώσης και την καθημερινή λειτουργία του στρατού (Εικόνες 6–7). Ταυτόχρονα, η πρόβλεψη για υλικά, χαρτί και διαχείριση φανερώνει ότι η τυπογραφική παραγωγή αντιμετωπιζόταν ως οργανωμένη υπηρεσιακή διαδικασία με οικονομικό και εφοδιαστικό σκέλος.⁵⁶

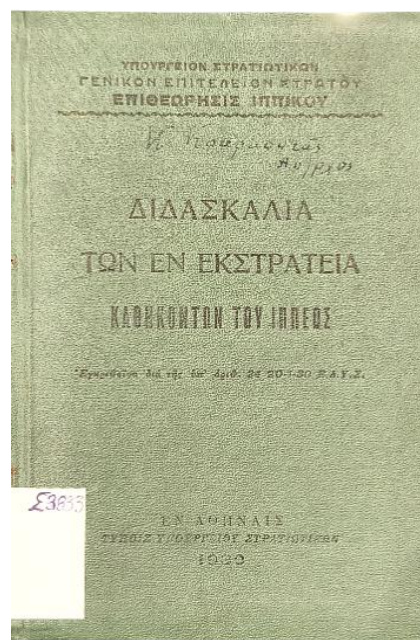
⁵⁴ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

⁵⁵ Το ίδιο.

⁵⁶ Το ίδιο.

Εικόνα 6 Εξώφυλλο του «Κανονισμού Ιππικού – Τεύχος Δεύτερον: Τακτική Χρήσις του Ιππικού», τυπωμένο στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο το 1928. Πηγή: ΔΙΣ

Εικόνα 7 Εξώφυλλο του εγχειριδίου «Διδασκαλία των εν εκστρατεία καθηκόντων του Ιππικού», τυπωμένο στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο το 1942. Πηγή: ΔΙΣ

3.5 Το Στρατιωτικό Τυπογραφείο στη μεταπολεμική στρατιωτική οργάνωση

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, η οργάνωση του Ελληνικού Στρατού εισήλθε σε νέα φάση. Η λήξη του Εμφυλίου Πολέμου και η σταδιακή αποκατάσταση της εσωτερικής τάξης επέτρεψαν την αποστράτευση και την επιστροφή του Στρατού σε ειρηνική σύνθεση και λειτουργία. Το 1950, με τον Αναγκαστικό Νόμο 1431 της 8ης Απριλίου, συστάθηκε το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, στο οποίο υπάχθηκαν τα τρία πολεμικά υπουργεία —Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας— με αντίστοιχα υφυπουργεία.⁵⁷

Στη μεταπολεμική οργάνωση του Γενικού Επιτελείου Στρατού έως το 1953, το Στρατιωτικό Τυπογραφείο εμφανίζεται ως διακριτή υπηρεσιακή μονάδα. Στη δομή του ΓΕΣ αναφέρονται, μεταξύ άλλων, οι Διευθύνσεις Όπλων, Σωμάτων και Υπηρεσιών, τα επιτελικά γραφεία, το Μεταφραστικό Γραφείο, το Τυπογραφείο και η ΓΑΓΕΚ, γεγονός που αποτυπώνει τη συνέχιση της υπηρεσιακής του σημασίας στον μεταπολεμικό στρατιωτικό μηχανισμό.⁵⁸

⁵⁷ ΔΙΣ, *Η ιστορία της Οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*, Αθήνα 2005, σ. 434, 440.

⁵⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 440.

Η θεσμική αυτή θέση καταγράφηκε και στον νόμο 3044 της 11ης Δεκεμβρίου 1954, με τον οποίο καθιερώθηκε κατηγορία Αξιωματικών Αρχιτεχνιτών με ειδικότητα «Τυπογράφου» για το Σώμα Μηχανικού, με βαθμούς από Ανθυπολοχαγό έως Αντισυνταγματάρχη. Η πρόβλεψη αυτή συνιστούσε ουσιαστική υπηρεσιακή αναβάθμιση της ειδικότητας, καθώς οι τυπογράφοι δεν αντιμετωπίζονταν πλέον μόνο ως υπαξιωματικοί τεχνίτες, αλλά μπορούσαν να ενταχθούν και στην κατηγορία των αξιωματικών και η τυπογραφική εργασία αναγνωριζόταν ως ειδικευμένη τεχνική λειτουργία με αυξημένη θέση μέσα στη στρατιωτική οργάνωση.⁵⁹

Η μεταπολεμική περίοδος συνοδεύτηκε και από αύξηση του παραγωγικού έργου. Τα αρχειακά τεκμήρια της ΥΣΑ καταγράφουν αυξήσεις ημερομισθίων, προσλήψεις εργατοτεχνικού προσωπικού και κατανομή ειδικοτήτων, ενώ οι συχνές υπερωρίες μαρτυρούν έναν χώρο παραγωγής που δεχόταν αυξημένη πίεση και έπρεπε να ανταποκρίνεται σε διαρκείς υπηρεσιακές ανάγκες.

Η παραγωγική ανάπτυξη βοηθά να φανεί πιο καθαρά γιατί ο στρατός χρειαζόταν μια οργανωμένη μονάδα έντυπης παραγωγής. Όσο η διοίκηση μεγάλωνε, οι υπηρεσίες πλήθαιναν και οι ανάγκες εκπαίδευσης, ενημέρωσης και εσωτερικής επικοινωνίας γίνονταν πιο σύνθετες, το τυπογραφείο αναλάμβανε να καλύψει ένα κρίσιμο μέρος αυτής της λειτουργίας. Δεν τύπωνε απλώς κανονισμούς, βιβλία και υπηρεσιακά έντυπα. Έδινε στη στρατιωτική διοίκηση τα μέσα για να οργανώνει πληροφορίες, να διακινεί οδηγίες, να τυποποιεί διαδικασίες και να στηρίζει την καθημερινή λειτουργία του ΕΣ.⁶⁰

3.6 Μετεγκατάσταση, διεύρυνση αποστολής και σύγχρονη υπαγωγή

Η μεταφορά του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, το 1962, από την οδό Κριεζώτου στο στρατόπεδο «Αλέξανδρος Παπάγος» αποτυπώνει τη αύξηση των αναγκών και της παραγωγικής του λειτουργίας. Η εγκατάσταση σε νέο χώρο συνδέθηκε με την ανάγκη καλύτερης στέγασης των μηχανημάτων, των τμημάτων και του προσωπικού μιας υπηρεσίας που είχε πλέον αποκτήσει πιο σύνθετη παραγωγική διάρθρωση. Οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι τα μηχανήματα του παλαιού κτιρίου μεταφέρθηκαν στις νέες εγκαταστάσεις,

⁵⁹ Το ίδιο, σ. 447.

⁶⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 440· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405· ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

οι οποίες παρείχαν μεγαλύτερη άνεση και ευρύτερες δυνατότητες οργάνωσης της εργασίας.⁶¹ Η μετεγκατάσταση σηματοδότησε τη μετάβαση σε ένα περιβάλλον όπου η παραγωγή μπορούσε να οργανωθεί σε μεγαλύτερη κλίμακα, αφού το τυπογραφείο πλέον εντασσόταν σε στρατιωτικό συγκρότημα που μπορούσε να υποστηρίξει ευρύτερες λειτουργίες, αυξημένο προσωπικό, περισσότερα τμήματα και μεγαλύτερο όγκο εργασιών (Εικόνα 8).

Εικόνα 8 Άποψη του κτιρίου του Στρατιωτικού Τυπογραφείου στο στρατόπεδο «Αλέξανδρος Παπάγος». Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Από το 1975, το τυπογραφείο λειτούργησε ως Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων, εξυπηρετώντας και τυπογραφικές ανάγκες του Γενικού Επιτελείου Αεροπορίας και του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού. Η φάση αυτή διεύρυνε τον ρόλο του πέρα από τα στενά όρια του Στρατού Ξηράς και απέκτησε διακλαδικό χαρακτήρα, τουλάχιστον ως προς την παραγωγή εντύπων για τους τρεις κλάδους των Ενόπλων Δυνάμεων.⁶²

Το 1985, μετά τον εκσυγχρονισμό των τυπογραφείων του ΓΕΑ και του ΓΕΝ, το Στρατιωτικό Τυπογραφείο μετονομάστηκε σε Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού (ΤΥΕΣ). Την ίδια χρονιά συγχωνεύθηκε σε αυτό, ως Γ΄ Υποδιεύθυνση, η Γενική Αποθήκη Γραφικής Ύλης, Εντύπων και Κανονισμών (ΓΑΓΕΚ), η οποία έως τότε λειτουργούσε ως ανεξάρτητη μονάδα του ΣΕΜ. Η εξέλιξη αυτή ενίσχυσε τον ρόλο του ΤΥΕΣ όχι μόνο ως παραγωγικής αλλά και ως

⁶¹ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005· Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Βασιλιτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

⁶² ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

εφοδιαστικής μονάδας, υπεύθυνης για τη διάθεση εντύπων, γραφικής ύλης και κανονισμών στις μονάδες του ΕΣ.⁶³

Στη σύγχρονη μορφή του, το ΤΥΕΣ περιγράφεται ως μονάδα επιπέδου Συγκροτήματος, οργανική μονάδα του ΓΕΣ, με αποστολή την παραγωγή εντύπων και κανονισμών για τις ανάγκες του ΥΠΕΘΑ, του ΓΕΕΘΑ και του ΓΕΣ, καθώς και τον εφοδιασμό των μονάδων με έντυπα και στρατιωτικά δημοσιεύματα. Η σύγχρονη διοικητική του υπαγωγή συνδέεται με το ΓΕΣ/ΔΕΝΔΗΣ, ενώ η αποστολή του καθορίζεται από τον ΠΟΥ 56-2/2018.⁶⁴

Η θεσμική πορεία του ΤΥΕΣ αποτυπώνει μια μακρά διαδικασία μετασχηματισμών. Από Τυπογραφείο του Υπουργείου Στρατιωτικών στα τέλη του 19ου αιώνα, εξελίχθηκε σταδιακά σε οργανωμένη στρατιωτική υπηρεσία, σε παραγωγική μονάδα με εξειδικευμένο προσωπικό, σε Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων και τελικά σε Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού. Οι αλλαγές στην ονομασία, την υπαγωγή και την αποστολή του δείχνουν την προσαρμογή του στις μεταβαλλόμενες ανάγκες του στρατιωτικού οργανισμού, για τον οποίο η έντυπη παραγωγή παρέμενε απαραίτητη στη διοίκηση, την εκπαίδευση και την υπηρεσιακή επικοινωνία.⁶⁵

⁶³ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005· Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, *Βασική ενημέρωση*, παρουσίαση υπηρεσιακής ενημέρωσης από τον Σχη (ΠΖ) Χρύσανθο Κοντοσφύρη, Διοικητή ΤΥΕΣ, Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 2023.

⁶⁴ ΤΥΕΣ, *Βασική ενημέρωση*.

⁶⁵ Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 101· ΔΙΣ, *Η ιστορία της Οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*, Αθήνα 2005, σ. 174, 292, 440, 447· ΤΥΕΣ, *Βασική ενημέρωση*

4 Προσωπικό, ειδικότητες και οργάνωση της εργασίας έως το 1950

Η ιστορία του ΤΥΕΣ εκτός από τους νόμους, τις διοικητικές υπαγωγές και τις μεταβολές της ονομασίας του, αποτυπώνεται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκε η καθημερινή εργασία: ποιοι εργάζονταν, ποιες ειδικότητες υπήρχαν, πώς κατανέμονταν οι εργασίες, ποια ήταν τα ωράρια, πώς ρυθμιζόταν η πειθαρχία και με ποιον τρόπο η υπηρεσία ανταποκρινόταν στις αυξανόμενες ανάγκες του ΕΣ.⁶⁶ Από τα τεκμήρια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα προκύπτει ότι το Τυπογραφείο του Υπουργείου Στρατιωτικών ήταν ένας χώρος στον οποίο συνυπήρχαν η στρατιωτική ιεραρχία, η τεχνική ειδίκευση και η πίεση για αυξημένη παραγωγή. Κάθε στάδιο της παραγωγής εξαρτιόταν από το προηγούμενο και επηρέαζε το επόμενο. Για τον λόγο αυτό, η μελέτη του προσωπικού και των ειδικοτήτων αποτελεί βασικό στοιχείο για τον τρόπο κατανόησης της λειτουργίας του Στρατιωτικού Τυπογραφείου.⁶⁷

4.1 Οι πρώτες ενδείξεις οργάνωσης προσωπικού και εργασίας

Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, τα νομοθετικά και υπηρεσιακά τεκμήρια δείχνουν ότι το Τυπογραφείο του Υπουργείου Στρατιωτικών λειτουργούσε ως χώρος με ιδιαίτερες τεχνικές ανάγκες. Στα σχετικά ΦΕΚ του 1910 εμφανίζονται κατηγορίες εργαζομένων και ειδικοτήτων που συνδέονται με την τυπογραφική παραγωγή, όπως τυπογράφοι, μηχανουργοί, λιθογράφοι, βιβλιοδέτες και λοιπό τεχνικό προσωπικό.⁶⁸

Σε εγκύκλιο του 1911 αναφέρεται ότι οι εργάσιμες ώρες στο Τυπογραφείο του Υπουργείου ήταν από τις 8 έως τις 12 το πρωί και από τις 2 έως τις 6:30 το απόγευμα⁶⁹, που σημαίνει ότι η λειτουργία του τυπογραφείου είχε ήδη οργανωμένο ημερήσιο πρόγραμμα και δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από περιστασιακές εργασίες, καθώς και τον ενδιάμεσο χαρακτήρα του χώρου αφού από τη μία ήταν στρατιωτική υπηρεσία, από την άλλη λειτουργούσε με χαρακτηριστικά μονάδας παραγωγής.

⁶⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 17/2/1936, σ. 00002_0103· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/5/1936, σ. 00002_0108· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526.

⁶⁷ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7, 53–56, 342–345· Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 419–424.

⁶⁸ ΦΕΚ 1910, Τεύχος Α΄· ΦΕΚ 1910, Τεύχος Α΄.

⁶⁹ ΔΙΣ, εγκύκλιος 1911 περί ωραρίου Τυπογραφείου Υπουργείου Στρατιωτικών.

Στις εγκυκλίους του 1915 φαίνεται και η μέριμνα για τον τρόπο με τον οποίο ανατίθενται και ελέγχονται οι τυπογραφικές εργασίες.⁷⁰ Η παραγωγή εντύπων απαιτούσε έλεγχο, διόρθωση και ευθύνη για τα δοκίμια. Τα τεκμήρια που αναφέρονται σε λάθη στα δοκίμια και στην ευθύνη των διορθωτών ή των εισηγητών δείχνουν ότι η ακρίβεια του έντυπου υλικού είχε υπηρεσιακή σημασία, που είναι λογικό αφού σε στρατιωτικό περιβάλλον, ένα τυπογραφικό λάθος δεν ήταν απλώς τεχνική αστοχία, αλλά μπορούσε να επηρεάσει τη σαφήνεια διαταγών, κανονισμών ή διοικητικών κειμένων.

Η δεκαετία του 1930 προσφέρει πλουσιότερο αρχειακό υλικό για την εσωτερική λειτουργία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου. Στις 9 Νοεμβρίου 1935 καταγράφεται λίστα με είκοσι υπηρετούντες στρατιωτικούς, στην οποία πρώτος εμφανίζεται ο Λοχαγός Αντώνιος Σκορδίλης και δεύτερος ο Υπολοχαγός Αναστάσιος Κυπριάδης.⁷¹ Η σειρά αυτή, σε συνδυασμό με την ημερήσια διαταγή της 6ης Φεβρουαρίου 1936, επιβεβαιώνει ότι ο Σκορδίλης ασκούσε καθήκοντα διοίκησης πριν από την παράδοση της Διεύθυνσης στον Κυπριάδη.⁷²

Η ημερήσια διαταγή της 6ης Φεβρουαρίου 1936 έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς ο αποστρατευόμενος Σκορδίλης παραδίδει τη Διεύθυνση του Τυπογραφείου Υπουργείου Στρατιωτικών στον Υπολοχαγό Κυπριάδη και αναφέρει ότι αποχωρεί ύστερα από τριάντα χρόνια συνεχούς εργασίας στο τυπογραφείο και δώδεκα χρόνια διοίκησης.⁷³ Κατά συνέπεια, η υπηρεσία διέθετε στελέχη με μακρά εμπειρία και η διοίκηση του τυπογραφείου δεν ήταν περιστασιακή ανάθεση, αλλά συνδεόταν με γνώση του χώρου, των ανθρώπων, των εργασιών και των τεχνικών διαδικασιών.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 17 Φεβρουαρίου 1936, ο νέος διευθυντής Αναστάσιος Κυπριάδης απευθύνεται στο προσωπικό με αυστηρό τόνο.⁷⁴ Η διαταγή του δίνει έμφαση στην υπακοή, στη τήρηση του ωραρίου, στην αποφυγή προστριβών και στην υποχρέωση του προσωπικού να εκτελεί τις εργασίες που του ανατίθενται. Παράλληλα, ζητά από τους αξιωματικούς αρχιτεχνίτες να αποδείξουν στις ανώτερες αρχές ότι το τυπογραφείο αποτελείται από μορφωμένους και επαγγελματικά αξιοπρεπείς ανθρώπους, διατύπωση που

⁷⁰ ΔΙΣ, εγκύκλιοι 1915· Επετηρίδα ΔΙΣ 1915–1919–1925, Μέρος ΙΣΤ', σ. 45.

⁷¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/11/1935, σ. 00002_0037.

⁷² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 6/2/1936, σ. 00002_0044.

⁷³ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 6/2/1936, σ. 00002_0044.

⁷⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 17/2/1936, σ. 00002_0103.

αναδεικνύει την αντίληψή του για το τυπογραφείο ως παραγωγική υπηρεσία και ταυτόχρονα ως χώρο κύρους, επαγγελματικής αξιοπρέπειας και σεβασμού.

Η ίδια διαταγή αποκαλύπτει και μια ένταση που θα επανέρχεται στη μακρά ιστορία της υπηρεσίας: τη συνύπαρξη στρατιωτικής πειθαρχίας και τεχνικής επαγγελματικής κουλτούρας. Από τη μία πλευρά, ο Κυπριάδης επικαλείται τα μέσα που του παρέχει η υπηρεσία για την επιβολή των εντολών του,⁷⁵ από την άλλη συνδέει την επαγγελματική συμπεριφορά του προσωπικού με την κοινωνική αξιοπρέπεια και την εικόνα του τυπογραφείου. Η πειθαρχία, επομένως, εμφανίζεται ως στρατιωτική υποχρέωση και ταυτόχρονα ως όρος επαγγελματικής αναγνώρισης.

Σε μια ευρύτερη κοινωνιολογική διάσταση, φαίνεται ότι στο τυπογραφείο η διαταγή όριζε το πλαίσιο, αλλά η καθημερινή παραγωγή στηριζόταν σε ανθρώπους με τεχνική εμπειρία, πρακτική κρίση και γνώση των μηχανών. Η στρατιωτική διοίκηση συναντούσε έναν εργασιακό κόσμο με δικούς του ρυθμούς και άτυπες μορφές κύρους, όπου η πραγματική γνώση της παραγωγής δεν συνέπιπτε πάντα με τη διοικητική θέση. Έτσι, η λειτουργία της υπηρεσίας απαιτούσε κάτι περισσότερο από πειθαρχία, απαιτούσε ισορροπία ανάμεσα στη στρατιωτική τάξη και στην τεχνογνωσία των ανθρώπων που διασφάλιζαν την ομαλή λειτουργία του τυπογραφείου.⁷⁶

Την ίδια χρονιά καταγράφεται ωράριο λειτουργίας δύο συνεργείων: το πρώτο από τις 8:30 έως τις 14:00 και το δεύτερο από τις 14:00 έως τις 19:30.⁷⁷ Η ανάγκη διευρυμένης ημερήσιας λειτουργίας θα συνεχιστεί και σε επόμενες δεκαετίες, καθώς οι βάρδιες, τα συνεργεία και οι υπερωρίες αποτελούσαν βασικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας, μέσω του οποίου η υπηρεσία προσπαθούσε να ανταποκριθεί σε έναν όγκο εργασίας που συχνά υπερέβαινε τα όρια του κανονικού ωραρίου. Στο τυπογραφείο, η πίεση του χρόνου συνδεόταν τόσο με την ποσότητα της παραγωγής όσο και με την αλληλουχία των επιμέρους σταδίων, καθώς η καθυστέρηση στη στοιχειοθεσία επηρέαζε την εκτύπωση, η καθυστέρηση στην εκτύπωση επηρέαζε τη βιβλιοδεσία και, τελικά, τον χρόνο παράδοσης του εντύπου.⁷⁸

⁷⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 17/2/1936, σ. 00002_0103.

⁷⁶ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56, 342–345.

⁷⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/5/1936, σ. 00002_0108.

⁷⁸ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7· Στάκος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 419–424.

4.2 Το τυπογραφείο σε συνθήκες πολέμου και Κατοχής

Η περίοδος του πολέμου και της Κατοχής αναδεικνύει τη λειτουργία του τυπογραφείου μέσα σε περιβάλλον κρίσης, όπου η διοίκηση χρειαζόταν στενότερη εικόνα της παραγωγής και των διαθέσιμων δυνάμεων. Στις 28 Ιουνίου 1940 καθιέρωσε εβδομαδιαίο δελτίο εργασίας, το οποίο οι προϊστάμενοι των τμημάτων υπέβαλλαν εμπιστευτικά στον Διοικητή κάθε Δευτέρα πρωί. Η πρακτική αυτή δείχνει ότι η υπηρεσία δεν παρακολουθούσε την εργασία αποσπασματικά, αντίθετα, επιδίωκε τακτικό έλεγχο του παραγωγικού έργου, καλύτερο προγραμματισμό και σαφέστερη αποτίμηση της απόδοσης κάθε τμήματος.⁷⁹

Λίγους μήνες αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1940, καταγράφεται ότι ένας ανθυπασπιστής και τρεις δεκανείς διαθέτουν μέρος του μισθού τους, 200 δραχμές ο ανθυπασπιστής και 100 δραχμές οι δεκανείς μηνιαίως, μέχρι τη λήξη του πολέμου, για την ενίσχυση του «ιερού αγώνα της πατρίδας».⁸⁰ Ο Διοικητής τους συγχαίρει με ημερήσια διαταγή. Το τεκμήριο αυτό δεν αφορά άμεσα την παραγωγική διαδικασία, δείχνει όμως το κλίμα της περιόδου και τον τρόπο με τον οποίο η υπηρεσία εντασσόταν στο πολεμικό πλαίσιο.

Στις 28 Μαρτίου 1942, διαταγή του Διοικητή ορίζει προϊσταμένους και αποτυπώνει την οργάνωση των τμημάτων Εγκυκλίων, Λοιπών Εργασιών και Πιεστηρίων.⁸¹ Επομένως, η παραγωγή ήταν οργανωμένη με βάση το είδος της εργασίας και το στάδιο της εκτύπωσης. Το Τμήμα Εγκυκλίων συνδεόταν με την έκδοση και διαχείριση υπηρεσιακού υλικού, ενώ το Τμήμα Πιεστηρίων αποτελούσε τον βασικό χώρο της εκτυπωτικής παραγωγής. Η ίδια διαταγή απαγορεύει τις συγκεντρώσεις του προσωπικού στο γραφείο της γραμματείας ή στα εργαστήρια και τις συζητήσεις για τα πολεμικά γεγονότα. Ζητά επίσης να μη αναμειγνύεται ο ένας στην εργασία του άλλου και τονίζει ότι οι πρωτότυπες στοιχειοθετημένες εργασίες και κάθε εργασία που προορίζεται για εκτύπωση πρέπει να φέρουν την υπογραφή του Διοικητή.⁸² Το κλίμα ελέγχου είναι εμφανές και προφανώς η έντυπη παραγωγή, ιδιαίτερα σε περίοδο πολέμου και Κατοχής, δεν μπορούσε να μείνει έξω από τη λογική της ιεραρχικής έγκρισης και της υπηρεσιακής επιτήρησης.

⁷⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/6/1940, σ. 00002_0137.

⁸⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/12/1940, σ. 00002_0140.

⁸¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/3/1942, σ. 00002_0150.

⁸² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/3/1942, σ. 00002_0150.

Η αναφορά του Διοικητή στη «δυστυχία» και την «ανέχεια» του λαού φανερώνει ότι η υπηρεσία λειτουργούσε μέσα σε εξαιρετικά δύσκολες κοινωνικές συνθήκες.⁸³ Παράλληλα, η επιμονή στην πειθαρχία και στην αποφυγή «επαίσχυντων συμβάντων» δείχνει ότι η διοίκηση θεωρούσε το τυπογραφείο χώρο που έπρεπε να προστατεύσει την υπηρεσιακή του υπόληψη. Ακόμη και μέσα στην Κατοχή, η τυπογραφική παραγωγή αντιμετωπιζόταν ως πεδίο ευθύνης, ελέγχου και κύρους.

Η κοινωνική διάσταση αυτών των τεκμηρίων είναι ουσιαστική γιατί δείχνει ότι το τυπογραφείο δεν λειτουργούσε έξω από την ιστορική συγκυρία. Οι εργαζόμενοι, στρατιωτικοί και ιδιώτες τεχνίτες, βρίσκονταν μέσα στις ίδιες συνθήκες ανέχειας, φόβου και αβεβαιότητας που χαρακτήριζαν την κοινωνία της Κατοχής. Η υπηρεσιακή γλώσσα των διαταγών διατηρεί τον αυστηρό της τόνο, αλλά πίσω από αυτήν διακρίνεται ένας χώρος εργασίας που προσπαθούσε να συνεχίσει να λειτουργεί μέσα σε συνθήκες μεγάλης πίεσης.

4.3 Ημερομίσθια, αυξήσεις και ειδικότητες στη μεταπολεμική περίοδο

Μετά την απελευθέρωση, τα τεκμήρια της περιόδου 1946–1949 δίνουν σαφή εικόνα για τις αμοιβές, τις ειδικότητες και την εσωτερική διαβάθμιση του εργατοτεχνικού προσωπικού. Στις 29 Απριλίου 1946 η υπηρεσία καταγράφει τέσσερις κλίμακες ημερομισθίων για τους τεχνίτες τυπογράφους: επτά εργαζόμενοι λάμβαναν 9.000 δραχμές ημερησίως, δεκατρείς 8.000, τέσσερις 7.000 και δύο 6.000.⁸⁴ Η διαβάθμιση αυτή δείχνει ότι η αμοιβή του προσωπικού διαμορφωνόταν με βάση κατηγορίες εμπειρίας, ειδικότητας ή απόδοσης.

Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, έπειτα από έγγραφη ενημέρωση της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών, η υπηρεσία ενέκρινε αύξηση 22% στα ημερομίσθια των τυπογράφων.⁸⁵ Η αύξηση δεν κατανέμεται αόριστα, αλλά ακολουθεί τις ειδικότητες και τη θέση κάθε εργασίας μέσα στο τυπογραφείο: οι στοιχειοθέτες και οι πιεστές πέρασαν από τις 9.000 στις 11.000 δραχμές ημερησίως, οι χαρτοθέτες από τις 8.000 στις 9.500 και οι βοηθοί

⁸³ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/3/1942, σ. 00002_0150.

⁸⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/4/1946, σ. 00002_0349.

⁸⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/10/1946, σ. 00002_0375.

διπλωτών από τις 7.000 στις 8.000. Τον Μάρτιο του 1947 ακολούθησε νέα αύξηση 32%,⁸⁶ γεγονός που συνδέει τις αμοιβές του Στρατιωτικού Τυπογραφείου με το πιεστικό οικονομικό περιβάλλον της μεταπολεμικής Ελλάδας, αλλά και με τις διεκδικήσεις του ευρύτερου τυπογραφικού κλάδου. Η εμπλοκή της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών έχει σημασία, γιατί δείχνει ότι οι αποδοχές του προσωπικού διαμορφώνονταν σε πλήρη συμμόρφωση με την αγορά εργασίας των τυπογράφων της Αθήνας.

Τον Απρίλιο του 1947, λόγω πληθώρας εκκρεμών εργασιών, εγκρίνεται πρόσληψη εργατών τυπογράφων και βιβλιοδετών. Προσλαμβάνονται ένας τεχνίτης βιβλιοδέτης, δύο βοηθοί βιβλιοδέτες, τρεις ειδικευμένες εργάτριες, ένας τεχνίτης στοιχειοθέτης και ένας βοηθός χαρτοθέτης.⁸⁷ Η καταγραφή αυτή επιβεβαιώνει αφενός την αύξηση του φόρτου εργασίας και αφετέρου την παρουσία γυναικών ως ειδικευμένων εργατριών ήδη από τη δεκαετία του 1940.

Η διοίκηση και οι στρατιωτικές ειδικότητες παρέμεναν ανδροκρατούμενες, ενώ οι γυναίκες συμμετείχαν στην παραγωγική διαδικασία, ιδιαίτερα σε εργασίες που συνδέονταν με τη βιβλιοδεσία, καθώς και σε άλλες τεχνικές ή βοηθητικές εργασίες.⁸⁸ Στον ευρύτερο χώρο των γραφικών τεχνών, η γυναικεία εργασία συνδεόταν συχνά με εργασίες περιορισμένης αναγνώρισης ή κύρους, οι οποίες είχαν ουσιαστική θέση στην παραγωγική διαδικασία. Στις μεταγενέστερες δεκαετίες, οι προφορικές μαρτυρίες εργαζομένων στο βιβλιοδετείο, στη φωτοσύνθεση και στο μοντάζ αναδεικνύουν σαφέστερα αυτή τη διάσταση.⁸⁹ Οι γυναίκες αναδεικνύονται ως εργαζόμενες με συγκεκριμένη τεχνική εμπειρία, γνώση μηχανών, συμμετοχή σε υπερωρίες και καθημερινή εμπλοκή στη ροή της παραγωγής.

4.4 Κατανομή προσωπικού και μισθολογική ιεραρχία το 1949

Η κατανομή του προσωπικού στις 22 Ιανουαρίου 1949 αποτελεί ένα από τα πιο χρήσιμα τεκμήρια για την κοινωνική και επαγγελματική δομή του Στρατιωτικού Τυπογραφείου. Το προσωπικό διακρίνεται σε κατηγορίες με βάση την ειδικότητα και την ποιοτική διάκριση.

⁸⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/3/1947, σ. 00002_0392

⁸⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 1/4/1947, σ. 00002_0396.

⁸⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 1/4/1947, σ. 00002_0396· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 75–76, 344.

⁸⁹ Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026· Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026· Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

Στους άνδρες καταγράφονται αρχιτεχνίτες ποιοτικής διάκρισης ΑΑ, αρχιτεχνίτες ποιοτικής διάκρισης Α και Β, τεχνίτες, βοηθοί τεχνίτες και ανειδίκευτοι εργάτες, με αντίστοιχα ημερομίσθια από 20.000 έως 11.000 δραχμές. Στις γυναίκες καταγράφονται τεχνίτριες ποιοτικής διάκρισης Α και Β, με ημερομίσθια 11.000 και 10.000 δραχμές αντίστοιχα.⁹⁰ Η μισθολογική αυτή διαβάθμιση υποδηλώνει ότι το τυπογραφείο διέθετε σαφή εσωτερική ιεραρχία τεχνικών προσόντων και η «ποιοτική διάκριση» δείχνει πως η υπηρεσία αξιολογούσε την εργασία όχι μόνο με βάση την ειδικότητα, αλλά και με βάση την απόδοση ή την τεχνική επάρκεια.⁹¹

Ταυτόχρονα, η διαφοροποίηση των γυναικείων ημερομισθίων από τα αντίστοιχα ανδρικά επιβεβαιώνει την έμφυλη διάσταση της εργασίας. Παρότι οι γυναίκες καταγράφονται ως τεχνίτριες και όχι απλώς ως ανειδίκευτο προσωπικό, οι αμοιβές τους είναι χαμηλότερες από τις ανώτερες ανδρικές κατηγορίες.⁹² Το τεκμήριο αυτό δεν επιτρέπει από μόνο του πλήρη ανάλυση των έμφυλων εργασιακών σχέσεων, δείχνει όμως ότι η γυναικεία εργασία ήταν ενταγμένη στην παραγωγή με αναγνωρισμένη, αλλά μισθολογικά διαφοροποιημένη θέση.

Η διάκριση ανάμεσα σε αρχιτεχνίτες, τεχνίτες, βοηθούς και ανειδίκευτους εργάτες έχει και κοινωνική σημασία, καθώς περιγράφει μια ιεραρχημένη κοινότητα εργασίας, όπου η εμπειρία, η δεξιότητα και η κατοχή της τεχνικής γνώσης διαμόρφωναν σχέσεις κύρους μέσα στον χώρο. Στις γραφικές τέχνες, η γνώση μιας μηχανής, η ικανότητα διόρθωσης λαθών ή η εμπειρία στη ροή της παραγωγής μπορούσαν να προσδώσουν στον τεχνίτη θέση και αναγνώριση, ακόμη και όταν η διοικητική ή στρατιωτική ιεραρχία λειτουργούσε με διαφορετικά κριτήρια.⁹³

Την ίδια περίοδο, η λειτουργία του τυπογραφείου εξακολουθεί να βασίζεται σε διευρυμένα ωράρια. Στις 21 Ιανουαρίου 1948 καταγράφονται ποινές, και μάλιστα χρηματικές, για καθυστέρηση είκοσι λεπτών ή για απομάκρυνση εργατοτεχνίτη από τη μηχανή του ενώ αυτή τύπωνε.⁹⁴ Στην ίδια πηγή αναφέρεται ωράριο δύο βαρδιών, 8:00–14:15 και 14:15–20:30. Το τεκμήριο συνδέει άμεσα την πειθαρχία με την ροή της παραγωγής, καθώς η καθυστέρηση ή η

⁹⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526.

⁹¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 342–345.

⁹² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526.

⁹³ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56, 342–345.

⁹⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 21/1/1948, σ. 00002_0442.

απομάκρυνση από τη μηχανή αντιμετωπίζονταν ως υπηρεσιακό παράπτωμα και ταυτόχρονα ως διακοπή της παραγωγικής διαδικασίας.

Το 1949 καταγράφεται ακόμη πιο εκτεταμένο ωράριο, με εργασία τις καθημερινές από τις 7:30 έως τις 13:45 και από τις 14:15 έως τις 20:15, αλλά και απασχόληση τις Κυριακές και τις αργίες, από τις 9:30 έως τις 12:30 και από τις 17:30 έως τις 19:30. Το ωράριο αυτό αποτυπώνει έναν χώρο παραγωγής που δεν λειτουργούσε μέσα στα συνηθισμένα όρια εργασίας, αφού όταν οι ανάγκες της υπηρεσίας το απαιτούσαν, η παραγωγή επεκτεινόταν σε διπλές βάρδιες και σε ημέρες αργίας, στοιχείο που επανέρχεται και στις μαρτυρίες εργαζομένων των μεταγενέστερων δεκαετιών.⁹⁵

4.5 Παραγωγικός ρόλος και αναγνώριση της υπηρεσίας

Το 1949 το Στρατιωτικό Τυπογραφείο είχε αποκτήσει σημαντικό παραγωγικό ρόλο μέσα στη στρατιωτική υπηρεσία. Στις 9 Δεκεμβρίου 1949 καταγράφεται έκφραση ευαρέσκειας από τον Αρχηγό Γ' Κλάδου, Υποστράτηγο Ν. Παναγόπουλο, προς τον Διοικητή Πάτροκλο Λουκόπουλο, τους αξιωματικούς, τους ανθυπασιπιστές και τους ιδιώτες τεχνίτες του Τυπογραφείου.⁹⁶ Η ευαρέσκεια αποδίδεται στον ζήλο, την εργατικότητα, την ευσυνειδησία και την τεχνική αρτιότητα με την οποία το προσωπικό ανταποκρίθηκε στις πολλαπλές ανάγκες της Στρατιωτικής Υπηρεσίας και σε εμπιστευτικές εργασίες άλλων δημόσιων υπηρεσιών.

Η αναφορά αυτή αποκτά βαρύτητα επειδή δεν περιορίζεται σε έναν τυπικό υπηρεσιακό έπαινο, αλλά αναγνωρίζει την τεχνική επάρκεια του τυπογραφείου, την ποιότητα της εργασίας του και την ικανότητά του να ανταποκρίνεται σε απαιτητικές παραγωγικές ανάγκες, ακόμη και όταν αυτές αφορούσαν εμπιστευτικές εργασίες άλλων δημόσιων υπηρεσιών. Με αυτόν τον τρόπο, το ΤΥΕΣ αναδεικνύεται ως εσωτερικός μηχανισμός κάλυψης των αναγκών του Στρατού και ταυτόχρονα ως τυπογραφική μονάδα με ευρύτερη υπηρεσιακή χρησιμότητα.⁹⁷

⁹⁵ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

⁹⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/12/1949, σ. 00002_0584.

⁹⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/12/1949, σ. 00002_0584.

Το 1949 καταγράφεται επίσης εύφημος μνεία στους αξιωματικούς του τυπογραφείου για τη δραστηριότητά τους κατά τη διάρκεια του «αντισυμμοριακού αγώνα».⁹⁸ Η διατύπωση ανήκει στο πολιτικο-στρατιωτικό λεξιλόγιο της εποχής και πρέπει να χρησιμοποιείται με ιστορική απόσταση. Για την παρούσα έρευνα, η σημασία της βρίσκεται στο ότι το Στρατιωτικό Τυπογραφείο αναγνωριζόταν ως ενεργό μέρος της στρατιωτικής προσπάθειας της περιόδου, όχι μόνο ως τεχνικός χώρος παραγωγής αλλά και ως υπηρεσία ενταγμένη στο πλαίσιο των τότε επιχειρησιακών και ιδεολογικών αναγκών του κράτους.

Την ίδια περίοδο, σε έντυπο για τον καθορισμό της μηνιαίας γραφικής αποζημίωσης μονάδας, το Στρατιωτικό Τυπογραφείο εμφανίζεται ενταγμένο στο Σώμα Τεχνικών Υπηρεσιών και λαμβάνει αποζημίωση 200.000 δραχμών.⁹⁹ Η πληροφορία αυτή τοποθετεί το ΤΥΕΣ μέσα στον τεχνικό μηχανισμό υποστήριξης του Στρατού και αναδεικνύει την υπηρεσία ως μονάδα με σαφή διοικητικό, παραγωγικό και τεχνικό χαρακτήρα.

Συνολικά, η περίοδος έως το 1950 αποτυπώνει τη μετάβαση του Στρατιωτικού Τυπογραφείου από έναν σχετικά περιορισμένο διοικητικό και τεχνικό χώρο του Υπουργείου Στρατιωτικών σε μια πιο σύνθετη παραγωγική μονάδα, με διακριτή θέση μέσα στον μηχανισμό υποστήριξης του ΕΣ, έναν οργανωμένο χώρο εργασίας, με τεχνικές ειδικότητες, εσωτερικές μισθολογικές διαβαθμίσεις, αυξημένα ωράρια, πειθαρχικούς κανόνες και απαιτήσεις που ξεπερνούσαν συχνά τη συνηθισμένη διοικητική ρουτίνα.¹⁰⁰ Η εργασία του οργανωνόταν με στρατιωτικούς όρους, όμως η καθημερινή του λειτουργία δεν μπορούσε να στηριχθεί μόνο στη διαταγή και στην ιεραρχία, αλλά απαιτούσε τεχνογνωσία, εμπειρία στις μηχανές, συνεργασία ανάμεσα στα στάδια της παραγωγής και προσωπικό ικανό να ανταποκρίνεται σε πιεστικές ανάγκες. Αυτή η βάση θα αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία από τη δεκαετία του 1950 και εξής, όταν η αύξηση του προσωπικού, η διεύρυνση του έργου, η συστηματικότερη οργάνωση των βαρδιών και η ανάγκη τεχνολογικής ανανέωσης θα οδηγήσουν το ΤΥΕΣ σε μια νέα φάση ανάπτυξης.

⁹⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 8/11/1949, σ. 00003_0006.

⁹⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 1/7/1949, σ. 00002_0629· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 13/3/1950, σ. 00002_0629.

¹⁰⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/12/1949, σ. 00002_0584· ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, σ. 440, 447.

5 Παραγωγική ανάπτυξη, ειδικότητες και συνθήκες εργασίας, 1950–1975

Η περίοδος από τη δεκαετία του 1950 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 βρίσκει το Στρατιωτικό Τυπογραφείο σε φάση εντατικοποίησης της παραγωγής και οργανωτικής ωρίμανσης. Τα αρχειακά τεκμήρια καταγράφουν αύξηση προσωπικού, διεύρυνση τεχνικών εργασιών, συχνή προσφυγή σε υπερωριακή απασχόληση και σταθερότερη οργάνωση της παραγωγής σε βάρδιες, στοιχεία που μαρτυρούν ότι η υπηρεσία δεν λειτουργούσε πλέον ως ένας περιορισμένος χώρος διεκπεραίωσης εντύπων, αλλά ως σύνθετη μονάδα γραφικών τεχνών με αυξημένες απαιτήσεις. Το τυπογραφείο αναλάμβανε πια ευρύ φάσμα εργασιών, από περιοδικές εκδόσεις, βιβλία και κανονισμούς έως εφημερίδες, υπηρεσιακά έντυπα και εμπιστευτικό υλικό, γεγονός που απαιτούσε καλύτερο συντονισμό, περισσότερες ειδικότητες και μεγαλύτερη αντοχή του παραγωγικού μηχανισμού.¹⁰¹

Η περίοδος 1950–1975 μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος ακμής, αλλά και πίεσης. Το τυπογραφείο παρήγαγε περισσότερο, οργάνωνε πιο συστηματικά το προσωπικό του και κάλυπτε ολοένα πιο σύνθετες ανάγκες του ΕΣ, όμως την ίδια στιγμή άρχιζε να φαίνεται ότι η συνέχιση αυτής της πορείας απαιτούσε τεχνολογική ανανέωση και διαφορετική παραγωγική υποδομή.

5.1 Μεταπολεμική ανασυγκρότηση και αύξηση του παραγωγικού έργου

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το Στρατιωτικό Τυπογραφείο εμφανίζεται με αυξημένο παραγωγικό φόρτο. Το 1952 καταγράφονται υπερωρίες εργατοτεχνιτών για την παραγωγή του 4ου τεύχους της *Στρατιωτικής Επιθεώρησης*. Στη σχετική λίστα αναφέρονται 9 χειριστές μονοτυπίας, 7 στοιχειοθέτες, 9 πιεστές και 22 βιβλιοδέτες.¹⁰² Η κατανομή αυτή αποτυπώνει τη λειτουργία ενός πλήρους τυπογραφικού κύκλου: σύνθεση, εκτύπωση και βιβλιοδεσία και δείχνει ότι το τυπογραφείο συμμετείχε στην παραγωγή στρατιωτικών περιοδικών και όχι μόνο διοικητικών εντύπων. Η παλαιότερη εκδοτική ιστορία του περιοδικού χρειάζεται προσοχή, καθώς το πρώτο τεύχος του 1883 εμφανίζεται να έχει τυπωθεί σε ιδιωτικό

¹⁰¹ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

¹⁰² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405.

τυπογραφείο.¹⁰³ Επομένως, η εκτύπωσή του δεν πρέπει να συνδεθεί εξ αρχής και αποκλειστικά με το Στρατιωτικό Τυπογραφείο, για το 1952 όμως, το αρχειακό τεκμήριο δείχνει καθαρά ότι η παραγωγή του περιοδικού απασχολούσε την υπηρεσία και μάλιστα απαιτούσε υπερωριακή εργασία.¹⁰⁴

Πρόσθετη τεκμηρίωση για την υλική υποδομή της μεταπολεμικής περιόδου προσφέρει το σωζόμενο βιβλίο ατελώς εισαγομένων υλικών της υπηρεσίας. Στις εγγραφές των αρχών της δεκαετίας του 1950 καταγράφονται, μεταξύ άλλων, χαρτοκοπτική μηχανή, μαχαίρια κοπής τύπου Perfecta και κοπτική μηχανή χαρτιού τύπου Polar.¹⁰⁵ Οι εγγραφές αυτές δείχνουν ότι μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού και των ανταλλακτικών του τυπογραφείου εισαγόταν από το εξωτερικό, καταχωριζόταν στα βιβλία υλικού και χρεωνόταν για αποκλειστική χρήση της υπηρεσίας.

Το 1953 οι υπερωρίες φαίνεται ότι είχαν πια σταθερό χαρακτήρα, καθώς σχετικό τεκμήριο τις καλύπτει για ολόκληρο το έτος και αναφέρει μέσο όρο περίπου 50 ωρών ανά δεκαπενθήμερο, στοιχείο που απομακρύνει την εικόνα μιας περιστασιακής επιβάρυνσης και παραπέμπει σε μόνιμη πίεση της παραγωγής.¹⁰⁶ Από τη μία πλευρά, το τυπογραφείο λειτουργούσε με στρατιωτικούς όρους, από την άλλη η παραγωγή είχε χαρακτηριστικά τυπογραφικού εργοστασίου, όπου η εργασία έπρεπε να ολοκληρωθεί σε συγκεκριμένο χρόνο, επιβεβαιώνοντας ότι οι ανάγκες του στρατού υπερέβαιναν συχνά τις δυνατότητες του κανονικού ωραρίου.¹⁰⁷

5.2 Στρατιωτικό προσωπικό, οπλίτες τυπογράφοι και τεχνική εξειδίκευση

Κατά τη δεκαετία του 1950 ενισχύεται και η παρουσία στρατιωτικού προσωπικού με τυπογραφική ειδίκευση. Το 1955 καταγράφονται προαγωγές 18 εθελοντών οπλιτών

¹⁰³ Στρατιωτική Επιθεώρηση, Έτος Πρώτον, Τόμος Α', τεύχος Α', 1/5/1883, τυπογραφείον Α. Κολαράκη και Ν. Τριανταφύλλου.

¹⁰⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405.

¹⁰⁵ Βιβλίο ατελώς εισαγομένων υλικών μηχανημάτων ΤΥΕΣ, υπηρεσιακό βιβλίο, εγγραφές 1950–1991, αδημοσίευτο τεκμήριο, αρχείο της ερευνήτριας.

¹⁰⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/7/1953, σ. 00003_0514.

¹⁰⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/7/1953, σ. 00003_0514· Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

τυπογράφων σε δεκανείς.¹⁰⁸ Αυτό σημαίνει ότι η τυπογραφική ειδικότητα αφορούσε τόσο το πολιτικό εργατοτεχνικό προσωπικό όσο και εθελοντές οπλίτες, για τους οποίους μπορούσε να αποτελέσει διαδρομή στρατιωτικής εξέλιξης.

Το 1956 τα τεκμήρια καταγράφουν ενίσχυση της στρατιωτικής παρουσίας στο Τυπογραφείο. Την ίδια χρονιά εμφανίζονται 17 νέοι αξιωματικοί, ενώ άλλη κατάσταση αναφέρει 10 αξιωματικούς τυπογράφους, κατανεμημένους σε διαφορετικούς βαθμούς, από Συνταγματάρχη έως Υπολοχαγούς.¹⁰⁹ Η παρουσία αξιωματικών με τυπογραφική ιδιότητα έχει σημασία, γιατί δείχνει ότι η τεχνική γνώση εντασσόταν στη στρατιωτική οργάνωση και αποκτούσε συγκεκριμένη θέση μέσα στη βαθμολογική και υπηρεσιακή δομή. Η εικόνα αυτή ενισχύεται και από τα τεκμήρια των επόμενων ετών. Το 1960 καταγράφονται 10 αξιωματικοί τυπογράφοι και 13 οπλίτες τυπογράφοι, ενώ το 1961 εμφανίζονται 27 μόνιμοι και εθελοντές οπλίτες στη δύναμη του Τυπογραφείου.¹¹⁰ Άλλη κατάσταση της ίδιας περίπου περιόδου ανεβάζει τον αριθμό των οπλιτών τυπογράφων σε 63, διατηρώντας σταθερό τον αριθμό των 10 αξιωματικών.¹¹¹ Οι διακυμάνσεις αυτές δείχνουν ότι η δύναμη του στρατιωτικού προσωπικού προσαρμοζόταν στις ανάγκες της υπηρεσίας και στις οργανικές προβλέψεις κάθε περιόδου.

Οι προφορικές μαρτυρίες φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο στρατιωτικοί εντάσσονταν στην τυπογραφική εργασία. Σύμφωνα με μία μαρτυρία, το 1959 ζητήθηκαν στρατιωτικοί για εκπαίδευση στη λινότυπια, σε μια περίοδο κατά την οποία υπήρχαν απεργίες στον κλάδο των τυπογράφων.¹¹² Οι εργατοτεχνίτες του τυπογραφείου συμμετείχαν στις απεργίες και υπήρχε η ανάγκη να εκπαιδευτούν επιπλέον στρατιωτικοί τυπογράφοι ώστε να καλυφθούν οι εσωτερικές ανάγκες του τυπογραφείου και να διασφαλιστεί η παραγωγή ακόμα και σε περιόδους εργασιακής αναταραχής.

Η ένταξη στρατιωτικών στην τυπογραφική εργασία δεν ήταν απλή διαδικασία προσαρμογής σε μια νέα ειδικότητα. Σήμαινε τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών κόσμων μέσα στον ίδιο χώρο παραγωγής. Από τη μία πλευρά βρίσκονταν οι πολιτικοί υπάλληλοι και οι

¹⁰⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 26/11/1955, σ. 00003_0065.

¹⁰⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 14/7/1956, σ. 00003_0077.

¹¹⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/1/1960, σ. 00003_0173· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/1/1961, σ. 00003_0202.

¹¹¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ξ/ΑΡ.8, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/7/1961, σ. 00008_0007.

¹¹² Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

εργατοτεχνίτες, οι οποίοι γνώριζαν το αντικείμενο, είχαν επαγγελματική εμπειρία και κρατούσαν στην πράξη τη λειτουργία του τυπογραφείου. Η εργασιακή τους κουλτούρα, όμως, συχνά δεν ταυτιζόταν με τη στρατιωτική πειθαρχία. Από την άλλη πλευρά, οι στρατιωτικοί που προέρχονταν από το πεζικό γνώριζαν κυρίως τον στρατό και την πειθαρχημένη λειτουργία του, όχι την τυπογραφική τέχνη.¹¹³

Στο παλαιό κτίριο της Κριεζώτου, οι μαρτυρίες περιγράφουν μια καθημερινότητα όπου οι στρατιωτικοί κανόνες δεν εφαρμόζονταν πάντοτε με την αυστηρότητα που θα περίμενε κανείς από μια στρατιωτική υπηρεσία. Η παραγωγή είχε τους δικούς της ρυθμούς και, σε μεγάλο βαθμό, στηριζόταν στους έμπειρους εργατοτεχνίτες, δηλαδή σε ανθρώπους που γνώριζαν στην πράξη τις μηχανές, τα υλικά και τις δυσκολίες της τυπογραφικής εργασίας. Η μαρτυρία αυτή έχει αξία γιατί δεν παρουσιάζει τη συνύπαρξη στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού ως αυτονόητα ομαλή, αντίθετα φέρνει στην επιφάνεια έναν χώρο όπου συναντήθηκαν διαφορετικές αντιλήψεις για την εργασία, την ιεραρχία, τον σεβασμό και την τεχνογνωσία.

Η στρατιωτική θέση έδινε κύρος και εξουσία, αλλά δεν αρκούσε από μόνη της για να εξασφαλίσει τεχνική επάρκεια. Η πραγματική γνώση της παραγωγής μπορούσε να βρίσκεται σε εργαζομένους που κατείχαν χαμηλότερη θέση στην υπηρεσιακή ιεραρχία, αλλά είχαν την τεχνογνωσία ώστε να συνεχίζεται η ροή της εργασίας χωρίς αστοχίες. Έτσι, η καθημερινή λειτουργία του τυπογραφείου στηριζόταν σε μια λεπτή ισορροπία: από τη μία η στρατιωτική διοίκηση και από την άλλη η τεχνική εμπειρία των ανθρώπων που κρατούσαν ζωντανή την παραγωγή.¹¹⁴

5.3 Η μεταφορά στο στρατόπεδο Παπάγου και η οργάνωση των τμημάτων

Το 1962 το Στρατιωτικό Τυπογραφείο άφησε το παλαιό κτίριο της Κριεζώτου και μεταφέρθηκε στις εγκαταστάσεις του στρατοπέδου «Αλέξανδρος Παπάγος». Η παρουσία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου στη συμβολή των οδών Κριεζώτου και Ζαλοκώστα τεκμηριώνεται από τα στοιχεία έκδοσης της εφημερίδας *Στρατιωτικά Νέα* του 1952, όπου

¹¹³ Το ίδιο.

¹¹⁴ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56, 342–345· Βασιλιζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

αναγράφεται ως τόπος εκτύπωσης το «Στρατιωτικόν Τυπογραφείον, Κριεζώτου και Ζαλοκώστα» (Εικόνα 9). Οι προφορικές μαρτυρίες που αναφέρονται στην περίοδο πριν από τη μεταφορά του 1962 περιγράφουν έναν παλιό και στενό χώρο, περίπου 200 τ.μ., πιθανόν συνδεδεμένο με παλαιότερη χρήση ως στάβλος της βασιλικής φρουράς, με τους χαλκάδες ακόμη στους τοίχους. Η έρευνα δεν έχει προς το παρόν διασταυρώσει πλήρως αρχειακά τις επιμέρους λεπτομέρειες που αφορούν την προηγούμενη χρήση και την εσωτερική μορφή του κτιρίου, ωστόσο, οι μαρτυρίες έχουν αξία, γιατί αποδίδουν την εμπειρία των εργαζομένων από έναν χώρο που εξυπηρετούσε με δυσκολία τις ανάγκες μιας υπηρεσίας της οποίας το έργο είχε ήδη διευρυνθεί. Σύμφωνα με τις ίδιες μαρτυρίες, τα μηχανήματα του παλαιού κτιρίου μεταφέρθηκαν στον νέο χώρο, ο οποίος προσέφερε καλύτερες συνθήκες για τη διάταξη των τμημάτων και την οργάνωση της παραγωγής.

Εικόνα 9 Στοιχεία έκδοσης της εφημερίδας Στρατιωτικά Νέα, όπου αναγράφεται ως τόπος εκτύπωσης το «Στρατιωτικόν Τυπογραφείον, Κριεζώτου και Ζαλοκώστα», 1952. Πηγή: ΔΙΣ.

Στις νέες εγκαταστάσεις, η οργάνωση των τμημάτων γίνεται πιο σύνθετη. Σε ημερήσια διαταγή του 1963 καταγράφονται τμήματα Πιεστηρίων, Στοιχειοθετηρίων, Τεχνικό Γραφείο, Τμήμα Απορρήτου, Τμήμα Λινοτυπίας, Τμήμα Μονοτυπίας, Τμήμα Συντήρησης και Γραμματεία.¹¹⁵ Η καταγραφή αυτή αποτυπώνει μια κάθετη μονάδα γραφικών τεχνών, όπου συνυπάρχουν τμήματα παραγωγής, τεχνικής υποστήριξης, διαχείρισης απορρήτου και διοίκησης. Η ύπαρξη ξεχωριστού Τμήματος Απορρήτου είναι ενδεικτική της ιδιαιτερότητας του χώρου, αφού σε αντίθεση με ένα κοινό ιδιωτικό τυπογραφείο, το Στρατιωτικό Τυπογραφείο χειριζόταν και υλικό με αυξημένες απαιτήσεις ασφαλείας.

5.4 Βάρδιες, υπερωρίες και εντατικοί ρυθμοί εργασίας

Στο νέο κτίριο, η εργασία σε βάρδιες αποτέλεσε σταθερό γνώρισμα της λειτουργίας του Τυπογραφείου. Ήδη το 1962 καταγράφεται διπλό ωράριο, με πρώτη βάρδια 7:15–14:15 και δεύτερη 14:15–21:30,¹¹⁶ γεγονός που αποτυπώνει τη διευρυμένη ημερήσια λειτουργία της παραγωγής. Οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν τη συστηματική λειτουργία απογευματινής βάρδιας και αναφέρουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, νυχτερινή εργασία από στρατιωτικό προσωπικό, κυρίως για την εκτέλεση απόρρητων εργασιών.¹¹⁷ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά ότι «πάντα υπήρχε δεύτερη βάρδια», ενώ σε περιόδους αυξημένων αναγκών η λειτουργία μπορούσε να επεκταθεί και σε τρίτη, βραδινή βάρδια. Οι μνήμες με «ντάνες με έντυπα μέχρι την οροφή» αποτυπώνουν παραστατικά τον μεγάλο φόρτο εργασίας και την πίεση που προκαλούσε η συσσώρευση εργασιών.¹¹⁸

Η εντατικοποίηση της παραγωγής είχε και ανθρώπινη διάσταση. Οι βάρδιες και οι υπερωρίες σήμαιναν περισσότερες ώρες μέσα σε περιβάλλον θορύβου, σκόνης, μηχανών, μετάλλου, μελανιού και χαρτιού. Σήμαιναν επίσης συνεχή προσαρμογή των εργαζομένων στον ρυθμό της υπηρεσίας. Σε ένα τυπογραφείο, η καθυστέρηση ενός τμήματος μπορούσε να μεταφερθεί

¹¹⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Ξ.Ο/ΑΡ.8, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 18/11/1963, σ. 00008_0140.

¹¹⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Η/ΑΡ.6, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 8/11/1962, σ. 00006_0107.

¹¹⁷ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

¹¹⁸ Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

αμέσως στο επόμενο, με αποτέλεσμα η πίεση να μην είναι μόνο ατομική, αλλά συλλογική και οργανωμένη γύρω από τη ροή της παραγωγής.¹¹⁹

Οι αυξημένες απαιτήσεις της παραγωγής τεκμηριώνονται και από τη μελέτη ανάπτυξης του 1968. Εκεί αναφέρεται ότι ο υφιστάμενος εξοπλισμός κάλυπτε τις ανάγκες με εφαρμογή διπλής βάρδιας και ενίοτε 24ωρης εργασίας.¹²⁰ Η διατύπωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί προέρχεται από υπηρεσιακή μελέτη και όχι από μεταγενέστερη μνήμη, επιβεβαιώνοντας ότι η αύξηση του φόρτου εργασίας ήταν ένα πρόβλημα που η εκάστοτε διοίκηση έπρεπε να αντιμετωπίσει και να επιλύσει.

5.5 Παραγόμενο έργο: περιοδικά, εφημερίδες, βιβλία και έντυπα

Το παραγόμενο έργο του Στρατιωτικού Τυπογραφείου την περίοδο αυτή είχε πλέον διευρυνθεί αισθητά και δεν περιοριζόταν σε απλά υπηρεσιακά έντυπα. Όπως προαναφέρθηκε, από το 1952 τεκμηριώνεται η ύπαρξη Τμήματος Εκδόσεως της εφημερίδας *Στρατιωτικά Νέα*, (Εικόνα 10) ενώ το 1966 εντοπίζεται και σχέδιο εγγράφου που αφορά καθυστέρηση στην έκδοσή της.¹²¹ Το στοιχείο αυτό έχει σημασία, γιατί δείχνει ότι το ΤΥΕΣ είχε αναλάβει εργασίες περιοδικής κυκλοφορίας, οι οποίες απαιτούσαν σταθερό ρυθμό, ταχύτητα εκτέλεσης και συνέπεια στην παράδοση.

¹¹⁹ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 5–7, 27–31· Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

¹²⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

¹²¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 7/9/1966, σ. 00017_0019· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Ξ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 7/9/1966, σ. 00017_0019.

Εικόνα 10 Προτωσέλιδο της εφημερίδας Στρατιωτικά Νέα, εβδομαδιαίας έκδοσης της Διεύθυνσης Ηθικής Αγωγής ΓΕΣ, τυπωμένης στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο, 9 Μαρτίου 1952. Πηγή: ΔΙΣ.

Η εικόνα αυτή ενισχύεται και από τεκμήριο του 1967, σύμφωνα με το οποίο η Διεύθυνση Στρατιωτικών Περιοδικών είχε αναθέσει ήδη από το 1964 στο ΤΥΕΣ την εκτύπωση σειράς στρατιωτικών περιοδικών, μεταξύ των οποίων η *Επιθεώρησης Όπλων και Σωμάτων*, η *Γενική Στρατιωτική Επιθεώρησης*, τα *Στρατιωτικά Συγγράμματα*, ο *Εφεδρος Αξιωματικός* και ο *Φρουρός*. Το τυπογραφείο, λοιπόν, λειτουργούσε ως σταθερός μηχανισμός παραγωγής εντύπων που στήριζαν την εκπαίδευση, την ενημέρωση και την εσωτερική επικοινωνία του στρατεύματος, δημιουργώντας αυξημένες απαιτήσεις προγραμματισμού.¹²² Οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν και διεκδύνουν αυτή την εικόνα, αφού αναφέρονται στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Ηχώ των Ενόπλων Δυνάμεων* (Εικόνα 11), βιβλία, ιστορικές εκδόσεις, μεταφράσεις αρχαίων κειμένων, αφίσες, προσκλήσεις και περιοδικά.¹²³

¹²² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 6/4/1967, σ. 00017_0492.

¹²³ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

Εικόνα 11 Πρωτοσέλιδο της εβδομαδιαίας εφημερίδας «Ηχώ των Ενόπλων Δυνάμεων», η οποία τυπωνόταν στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο, 1973. Πηγή: ΕΛΙΑ-MIET.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αναλυτικό κοστολόγιο του 1966 για την εκτύπωση και βιβλιοδεσία του συγγράμματος *Μαύραι Ημέραι της Κατοχής* σε 1.000 αντίτυπα. Το τεκμήριο συγκρίνει το κόστος παραγωγής με στοιχειοθεσία λινотυπίας και μονотυπίας. Με λινотυπία, η στοιχειοθεσία υπολογίζεται σε 15 δεκαεξασέλιδα επί 3 ημέρες, ενώ με μονотυπία σε 15 δεκαεξασέλιδα επί 5 ημέρες.¹²⁴ Το συνολικό κόστος εμφανίζεται χαμηλότερο στη λινотυπία σε σχέση με τη μονотυπία. Το κοστολόγιο αυτό είναι πολύτιμο, γιατί δείχνει πώς η υπηρεσία υπολόγιζε την παραγωγή με όρους χρόνου, εργατικών και υλικών.¹²⁵ Για τη μελέτη του ΤΥΕΣ, το τεκμήριο αυτό έχει ιδιαίτερη αξία, γιατί συνδέει την επιλογή τεχνολογίας με τον χρόνο εκτέλεσης, το κόστος και την οργάνωση της εργασίας. Παράλληλα, αποκαλύπτει ένα τυπογραφείο που λειτουργούσε με λογική οργανωμένης παραγωγικής μονάδας, καθώς κάθε εργασία απαιτούσε στάθμιση της καταλληλότερης μεθόδου, του απαιτούμενου προσωπικού, του χρόνου εκτέλεσης και του συνολικού κόστους.

5.6 Συνθήκες εργασίας, μόλυβδος και υγειονομική επιβάρυνση

Η ανάπτυξη της παραγωγής συνοδεύτηκε από σοβαρά ζητήματα υγείας και συνθηκών εργασίας. Το 1961 καταγράφεται ότι μόνιμος επιλοχίας είναι ελεύθερος υπηρεσίας λόγω

¹²⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 25/9/1966, σ. 00017_0053.

¹²⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 25/9/1966, σ. 00017_0053.

μολυβδίασης.¹²⁶ Η πληροφορία αυτή αποτελεί άμεσο αρχειακό τεκμήριο για την παρουσία επαγγελματικής νόσου που συνδεόταν με τη χρήση μόλυβδου στη μεταλλική στοιχειοθεσία και στα χυτήρια.

Η έκθεση στρατιωτικού ιατρού του 1963 είναι ακόμη πιο αποκαλυπτική, καθώς μετά από επιθεώρηση, ο ιατρός διαπίστωσε ότι στους χώρους της λινότυπας, των πιεστηρίων και άλλων τμημάτων δεν υπήρχε επαρκής εξαερισμός, με αποτέλεσμα να συσσωρεύονται ατμοί βαρέων μετάλλων, όπως μόλυβδου, αντιμονίου και κασσίτερου.¹²⁷ Ιδιαίτερα επικίνδυνη χαρακτηρίζεται η κατάσταση στο υπόγειο, όπου βρίσκονταν τα χυτήρια, λόγω ανεπαρκούς ανανέωσης του αέρα. Η έκθεση αναφέρει επίσης δύο υπαξιωματικούς με αρχή μολυβδίασης και προτείνει καλύτερο εξαερισμό, διάλειμμα τριάντα λεπτών σε εξωτερικό χώρο και παροχή γάλακτος.

Το 1970 νέα έκθεση στρατιωτικού ιατρού καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα. Με βάση εξετάσεις που έγιναν το 1969, διαπιστώνεται ότι στο προσωπικό του τυπογραφείου, το οποίο αριθμούσε τότε περίπου 170 άτομα, υπήρχε μεγαλύτερη νοσηρότητα από οποιαδήποτε άλλη υπηρεσία στεγαζόταν στο ίδιο κτίριο.¹²⁸ Οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την ένταση του προβλήματος, καθώς αναφέρονται ετήσιες εξετάσεις για μολυβδίαση, βαριά ατμόσφαιρα, μόλυβδο, μουτζούρα και ορθοστασία¹²⁹ και δείχνουν πώς η υγειονομική επιβάρυνση βιώθηκε και αποθηκεύτηκε στη μνήμη των εργαζομένων.

Η περίπτωση του Στρατιωτικού Τυπογραφείου επιβεβαιώνει, προβλήματα γνωστά ευρύτερα στον κλάδο των γραφικών τεχνών. Η βιβλιογραφία για την ελληνική τυπογραφία καταγράφει τη μολυβδίαση, τις αναθυμιάσεις, την ορθοστασία και τις επαγγελματικές ασθένειες ως βασικά προβλήματα της τυπογραφικής εργασίας.¹³⁰ Στο ΤΥΕΣ, οι κίνδυνοι αυτοί συνεχίζουν

¹²⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 7/2/1961, σ. 00003_0206.

¹²⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 6/10/1963, σ. 00017_0842.

¹²⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 26/2/1970, σ. 00017_0843.

¹²⁹ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

¹³⁰ Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 486· Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τόμ. Γ'· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 27–31.

να εμφανίζονται στα αρχειακά τεκμήρια των δεκαετιών 1960 και 1970, ιδίως λόγω της χρήσης μεταλλικής στοιχειοθεσίας και χυτηρίων.¹³¹

Οι δύσκολες συνθήκες εργασίας δεν μειώνουν την επαγγελματική υπερηφάνεια των τυπογράφων, την τοποθετούν, όμως, στο πραγματικό της πλαίσιο. Η ποιότητα του εντύπου προέκυπτε μέσα σε χώρους όπου η πολύωρη ορθοστασία, ο ανεπαρκής αερισμός και η επαφή με μέταλλα ή χημικές ουσίες ανήκαν στην καθημερινότητα της δουλειάς. Γι' αυτό, η μελέτη της παραγωγής δεν μπορεί να περιοριστεί στην τεχνική αρτιότητα και στο τελικό έντυπο, αλλά χρειάζεται να λάβει υπόψη και την επιβάρυνση που συνεπαγόταν αυτή η εργασία για τους ανθρώπους που τη στήριζαν.

5.7 Η μελέτη ανάπτυξης του 1968 και η ανάγκη εκσυγχρονισμού

Το σημαντικότερο τεκμήριο για την κατάσταση του Στρατιωτικού Τυπογραφείου στα τέλη της δεκαετίας του 1960 είναι η μελέτη «Ανάπτυξη Στρατιωτικού Τυπογραφείου» της 14ης Αυγούστου 1968. Η μελέτη είχε ως σκοπό την κατάρτιση προγράμματος εξοπλισμού και εκσυγχρονισμού του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, το οποίο κάλυπτε τις τυπογραφικές εργασίες του ΓΕΕΘΑ και του ΓΕΣ.¹³² Εξετάζονταν ο υφιστάμενος εξοπλισμός, οι χώροι, οι συμπληρωματικές εγκαταστάσεις και το προσωπικό.

Η μελέτη προέβλεπε αύξηση της αποδιδόμενης παραγωγής κατά 150%, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι εργασίες που ήδη εκτελούνταν στα τυπογραφεία του Ναυτικού και της Αεροπορίας.¹³³ Η πρόβλεψη αυτή δείχνει ότι οι ανάγκες που καλούνταν να καλύψει το Στρατιωτικό Τυπογραφείο αυξάνονταν σημαντικά και ότι η υπάρχουσα υποδομή δεν επαρκούσε.

Στο πεδίο της στοιχειοθεσίας, η μελέτη αναφέρει ότι τα υφιστάμενα μηχανήματα χρησιμοποιούνταν για σύνθεση κειμένων υψιτυπικής εκτύπωσης. Ο εξοπλισμός κάλυπτε τις υπάρχουσες ανάγκες, αλλά υπήρχε αδυναμία εκτέλεσης καλλιτεχνικών εργασιών, οι οποίες είτε ανατίθεντο σε ιδιωτικά τυπογραφεία είτε καλύπτονταν με έκτακτη προμήθεια

¹³¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 6/10/1963, σ. 00017_0842· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 26/2/1970, σ. 00017_0843.

¹³² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

¹³³ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

τυπογραφικών στοιχείων.¹³⁴ Επισημαίνει, επίσης, την ανάγκη για σύγχρονα φωτοσυνθετικά μηχανήματα, ώστε να αυξηθεί η παραγωγή και να βελτιωθεί η ποιότητα των τυπογραφικών στοιχείων και της offset εκτύπωσης.

Στο πεδίο της εκτύπωσης, η μελέτη διαπιστώνει ότι το τυπογραφείο διέθετε μηχανήματα μικρής απόδοσης, βασισμένα στην κλασική μέθοδο της υψιτυπίας, με τροφοδοσία φύλλο προς φύλλο και εκτύπωση στη μία όψη. Η πολύχρωμη εκτύπωση δεν ήταν δυνατή, ενώ η εφημερίδα εκτυπωνόταν μονόχρωμη και ολιγοσέλιδη.¹³⁵

Στο βιβλιοδετείο, αναφέρεται ότι η εργασία γινόταν χειρωνακτικά και ότι διατίθεντο περίπου 135.000 εργατοώρες ετησίως για χαμηλής ποιότητας βιβλιοδετικές εργασίες.¹³⁶ Η διατύπωση αυτή είναι αποκαλυπτική, καθώς αποτυπώνει τον μεγάλο όγκο εργασίας και την τεχνολογική υστέρηση της μετεκτυπωτικής διαδικασίας, με τη βιβλιοδεσία να λειτουργεί ως κρίσιμο αλλά ιδιαίτερα επιβαρυνμένο στάδιο της παραγωγής.

Η μελέτη καταγράφει επίσης σοβαρά προβλήματα χώρων και εγκαταστάσεων: στενότητα, διαμερισματοποίηση, έλλειψη χώρου εστιατορίου και θαλάμου οπλιτών, ανεπαρκή μέσα μεταφοράς εντός των χώρων εργασίας, πλημμελή φωτισμό και εξαερισμό, ανυπαρξία κλιματισμού και πεπαλαιωμένα αναλόγια, στοιχειοθήκες και θήκες τυπογραφικού υλικού.¹³⁷ Το προσωπικό υπολογίζεται σε περίπου 170 στρατιωτικούς και πολιτικούς υπαλλήλους, εξειδικευμένους κυρίως στην κλασική μέθοδο της υψιτυπίας, ενώ κανείς δε γνώριζε τη χρωμολιθογραφική μέθοδο, λόγω έλλειψης μηχανημάτων. Την εικόνα αυτή συμπληρώνει βιβλίο συντήρησης του 1970, στο οποίο καταγράφεται αναλυτικά ο μηχανολογικός εξοπλισμός ανά τμήμα, αναδεικνύοντας την παλαιότητα, την απόδοση και τα τεχνολογικά όρια του υπάρχοντος εξοπλισμού.¹³⁸

Η ανάγκη εισαγωγής της offset εκτύπωσης δεν αφορούσε μόνο στην προμήθεια νέων μηχανών, αλλά και την προετοιμασία προσωπικού που θα μπορούσε να χειριστεί διαφορετικές διαδικασίες προεκτύπωσης και εκτύπωσης. Το 1969 τεκμηριώνεται εκπαίδευση

¹³⁴ Το ίδιο.

¹³⁵ Το ίδιο.

¹³⁶ Το ίδιο.

¹³⁷ Το ίδιο.

¹³⁸ Βλ. Παράρτημα Γ: Μηχανολογικός εξοπλισμός του Στρατιωτικού Τυπογραφείου σύμφωνα με βιβλίο συντήρησης του 1970.

στελεχών στη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού,¹³⁹ ενώ το 1970, ενόψει της προμήθειας σύγχρονων offset μηχανών, προτάθηκε τρίμηνη εκπαίδευση στρατιωτικών, μόνιμων υπαλλήλων και εργατοτεχνικού προσωπικού στη φωτομεταφορά, στην προετοιμασία εκτυπωτικών επιφανειών και στην εκτύπωση offset. Η επιλογή της ΓΥΣ δεν ήταν τυχαία, καθώς η υπηρεσία διέθετε σχετική τεχνική εμπειρία πριν από το ΤΥΕΣ και μπορούσε να λειτουργήσει ως χώρος πρακτικής εκπαίδευσης και τεχνικής υποστήριξης.

Τα συμπεράσματα της μελέτης είναι σαφή: η λειτουργία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου ήταν δυσχερής λόγω έλλειψης μέσων ή παλαιότητας των υπαρχόντων. Η προτεινόμενη λύση ήταν η διατήρηση της υψιτυπίας μέχρι την εξάντληση των υφιστάμενων μέσων και η παράλληλη εισαγωγή της offset εκτύπωσης.¹⁴⁰ Η πρόταση αυτή αποτυπώνει τον μεταβατικό χαρακτήρα της περιόδου, καθώς το τυπογραφείο δεν εγκατέλειπε άμεσα τις παλαιές τεχνολογίες, αλλά επιχειρούσε να εισαγάγει νέες μεθόδους δίπλα στις υπάρχουσες.

5.8 Από την υψιτυπία στη φωτοσύνθεση: προς τη μετάβαση της δεκαετίας του 1970

Η δεκαετία του 1970 ανοίγει με την προοπτική τεχνολογικού μετασχηματισμού, μια και από τη μελέτη του 1968 είχε διατυπωθεί η ανάγκη εισαγωγής φωτοσυνθετικών μηχανημάτων και offset εκτύπωσης.¹⁴¹ Το 1972, πίνακας προβλεπόμενου ειδικού υλικού της Μονάδας περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, επίπεδα τυπογραφικά πιεστήρια, κάθετα πιεστήρια, πιεστήρια offset, πρέσα στερεοτυπίας, μηχανές μονοτυπίας, μηχανές λινοτυπίας, κάμινους τήξης μετάλλου, κοπτικές μηχανές, βιβλιοδετικό εξοπλισμό, φωτογραφικές μηχανές, κλισογράφο και φωτοσυνθετικό συγκρότημα.¹⁴² (Εικόνες 12-13)

¹³⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 22/4/1969, σ. 00017_0625· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 20/1/1970, σ. 00017_0828.

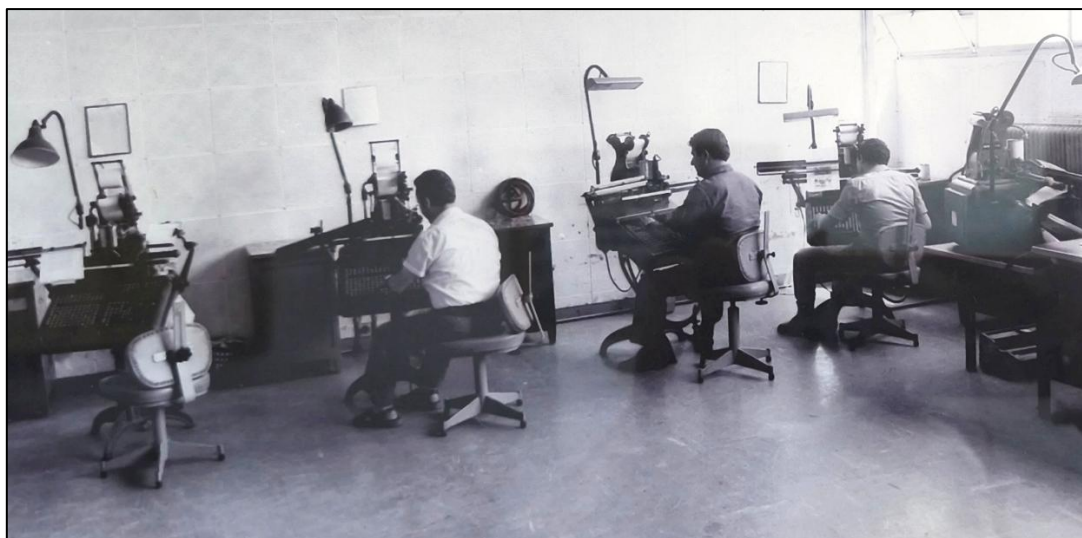
¹⁴⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

¹⁴¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

¹⁴² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83 Θ.Ο ΑΡ.20, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 31/3/1972, σ. 00020_0105.

Εικόνα 12 Λινοτυπικές μηχανές σε λειτουργία, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Εικόνα 13 Κλαβιέ μονοτυπίας στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Ο πίνακας αυτός αποτελεί τεκμήριο των προβλεπόμενων υλικών απαιτήσεων που η υπηρεσία θεωρούσε αναγκαίες για τη λειτουργία της. Παράλληλα, αναδεικνύει τον σχεδιασμό του ΤΥΕΣ ως πλήρους και καθετοποιημένης μονάδας γραφικών τεχνών, ικανής να καλύπτει

εσωτερικά τη σύνθεση, την εκτύπωση, τη φωτομηχανική προετοιμασία και τη μετεκτυπωτική επεξεργασία του εντύπου.¹⁴³

Το 1973 η αγορά της φωτοσυνθετικής μηχανής Monophoto 600, που προοριζόταν για εγκατάσταση στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο, αποτελεί σημαντικό σταθμό (Εικόνα 14). Η μηχανή περιγραφόταν ως ικανή να αποδίδει 1.000.000 χαρακτήρες την ώρα και να αντικαθιστά περισσότερες από δέκα συμβατικές στοιχειοθετικές μηχανές.¹⁴⁴ Η σχετική πρόβλεψη περιλάμβανε και την εκπαίδευση προσωπικού του Στρατιωτικού Τυπογραφείου στις εγκαταστάσεις του κατασκευαστή στην Αγγλία. Η πραγματοποίηση της εκπαίδευσης αυτής, ωστόσο, δεν επιβεβαιώνεται από τα διαθέσιμα τεκμήρια.

Εικ. 633. Διαφήμιση της Monophoto 400, Τυπογραφία, 1974.

Εικόνα 14 Διαφήμιση της Monophoto 400, Τυπογραφία, 1974. Πηγή: Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, 2024, σ. 659.

Το τυπογραφείο με την εισαγωγή φωτοσυνθετικής τεχνολογίας εισέρχεται σε νέα φάση. Η φωτοσύνθεση δεν καταργεί άμεσα τη λινότυπια και τη μονοτυπία, αλλά εισάγει διαφορετική λογική παραγωγής κειμένου, βασισμένη σε φωτογραφική αποτύπωση και όχι σε μεταλλική

¹⁴³ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83 Θ.Ο ΑΡ.20, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 31/3/1972, σ. 00020_0106.

¹⁴⁴ Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, 2024, σ. 661.

χύτευση.¹⁴⁵ Έτσι, η δεκαετία του 1970 αποτελεί μεταβατική περίοδο κατά την οποία παλαιές και νέες τεχνολογίες συνυπάρχουν.

Η παράλληλη λειτουργία παλαιών και νέων τεχνολογιών επηρέασε άμεσα τη θέση και τον ρόλο των εργαζομένων. Οι παλαιότερες τεχνικές της μεταλλικής στοιχειοθεσίας εξακολουθούσαν να απαιτούν έμπειρους χειριστές, την ίδια στιγμή που οι νεότερες διαδικασίες φωτοσύνθεσης, φιλμ και offset εκτύπωσης απαιτούσαν νέα εκπαίδευση και διαφορετικές δεξιότητες. Η τεχνολογική μετάβαση δεν περιοριζόταν έτσι στην ανανέωση του εξοπλισμού, αλλά αφορούσε βαθύτερες αλλαγές στη γνώση, στις ειδικότητες και στις εργασιακές σχέσεις.¹⁴⁶

Συμπερασματικά, η περίοδος 1950–1975 αναδεικνύει το Στρατιωτικό Τυπογραφείο ως έναν χώρο έντονης παραγωγικής δραστηριότητας, αλλά και ως μια υπηρεσία που σταδιακά έφθανε στα όριά της. Η αύξηση των εργασιών, η λειτουργία σε βάρδιες, η ανάγκη υπερωριακής απασχόλησης, η υγειονομική επιβάρυνση των εργαζομένων και η παλαιότητα μέρους του εξοπλισμού διαμόρφωσαν ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο η αλλαγή γινόταν ολοένα και πιο αναγκαία. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, το τυπογραφείο άρχισε να κινείται σε νέο πλαίσιο, με διακλαδική λειτουργία, ενίσχυση της offset παραγωγής, εισαγωγή της φωτοσύνθεσης και σταδιακή μετατόπιση της προεκτύπωσης προς νεότερες τεχνικές. Η παραγωγική βάση που είχε διαμορφωθεί τις προηγούμενες δεκαετίες δεν εγκαταλείφθηκε απότομα, αλλά αποτέλεσε το υπόβαθρο πάνω στο οποίο οργανώθηκε η επόμενη φάση της ιστορίας του ΤΥΕΣ.

¹⁴⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

¹⁴⁶ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56.

6 Από το Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων στο ΤΥΕΣ: τεχνολογικός εκσυγχρονισμός και ψηφιακή μετάβαση

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εξής, το τυπογραφείο μπαίνει σε περίοδο έντονων μεταβολών. Ο ρόλος του διευρύνεται πέρα από τα όρια του Στρατού Ήεράς, η διοικητική του φυσιογνωμία αλλάζει και η παραγωγή του αρχίζει να προσαρμόζεται σε νέες τεχνολογίες προεκτύπωσης και εκτύπωσης. Η παραγωγή μετακινείται σταδιακά από τη μεταλλική στοιχειοθεσία και τη φωτοχημική προετοιμασία προς την ψηφιακή διαχείριση αρχείων. Η αλλαγή, ωστόσο, δεν υπήρξε απότομη. Για αρκετά χρόνια συνυπήρχαν παλαιές και νέες τεχνολογίες: λινотυπία, μονотυπία, υψитυπία, φωτοσύνθεση, offset, χειροκίνητο μοντάζ, ηλεκτρονικό μοντάζ και, αργότερα, CTP.¹⁴⁷

Η τεχνολογική αυτή μετάβαση επηρέασε την οργάνωση των τμημάτων, τη σύνθεση του προσωπικού, τις απαιτούμενες δεξιότητες και τις σχέσεις ανάμεσα στους παλαιότερους τεχνίτες και τους νεότερους εργαζομένους. Στις γραφικές τέχνες, η τεχνογνωσία δεν είναι ποτέ ουδέτερη, γιατί συνδέεται με εμπειρία, επαγγελματικό κύρος, καταμερισμό εργασίας και δυνατότητα ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας.¹⁴⁸

6.1 Η περίοδος του Τυπογραφείου Ενόπλων Δυνάμεων

Από το 1975, το Στρατιωτικό Τυπογραφείο λειτούργησε ως Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων, εξυπηρετώντας πλέον και τυπογραφικές εργασίες για λογαριασμό του Γενικού Επιτελείου Αεροπορίας και του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού.¹⁴⁹ Η μεταβολή αυτή δείχνει ότι η παραγωγική του δυνατότητα είχε αποκτήσει διακλαδικό χαρακτήρα και μπορούσε να καλύψει ανάγκες πέρα από τον Στρατό Ήεράς. Η διακλαδική λειτουργία επιβεβαιώνεται και από προφορικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες το τυπογραφείο λειτούργησε για ορισμένο διάστημα ως κοινός παραγωγικός χώρος για εργασίες και των τριών κλάδων. Στο

¹⁴⁷ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005· Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 661· Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

¹⁴⁸ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56, 342–345.

¹⁴⁹ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

ίδιο συγκρότημα φαίνεται ότι εντάχθηκαν προσωρινά και εργαζόμενοι από τα τυπογραφεία του Ναυτικού και της Αεροπορίας, ενώ ο όγκος παραγωγής ήταν ιδιαίτερα αυξημένος.¹⁵⁰

Η οργάνωση της παραγωγής γινόταν μέσω καρτελών εργασίας, οι οποίες προωθούνταν από το γραφείο παραγωγής στα επιμέρους τμήματα και κατανέμονταν ανά μηχανή. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, οι εργασίες δεν περιορίζονταν σε μικρά τираζ, αλλά μπορούσαν να φτάνουν σε εκατοντάδες χιλιάδες τυπώματα.¹⁵¹ Η εικόνα αυτή παραπέμπει σε ένα τυπογραφείο με έντονο παραγωγικό ρυθμό, όπου οι ανάγκες της στρατιωτικής υπηρεσίας μετατρέπονταν σε συγκεκριμένες απαιτήσεις οργάνωσης, χρόνου και εκτέλεσης.

Το 1985, μετά τον εκσυγχρονισμό των τυπογραφείων του ΓΕΑ και του ΓΕΝ, το ΤΥΕΔ μετονομάστηκε σε ΤΥΕΣ. Την ίδια χρονιά συγχωνεύθηκε σε αυτό, ως Γ' Υποδιεύθυνση, η Γενική Αποθήκη Γραφικής Ύλης, Εντύπων και Κανονισμών.¹⁵² Η εξέλιξη αυτή ενίσχυσε τον ρόλο του ΤΥΕΣ όχι μόνο ως παραγωγικής, αλλά και ως εφοδιαστικής μονάδας.

Η μετονομασία του 1985 εντάσσεται στη συνέχεια της οργανωτικής εξέλιξης του τυπογραφείου, το οποίο διατήρησε τον ευρύ παραγωγικό και υπηρεσιακό του ρόλο. Η αποστολή του εξακολούθησε να περιλαμβάνει την παραγωγή εντύπων και κανονισμών, την εκτέλεση εκτυπωτικών και βιβλιοδετικών εργασιών, τον εφοδιασμό στρατιωτικών μονάδων και, κατόπιν έγκρισης, την ανάληψη εργασιών για μη στρατιωτικές υπηρεσίες.¹⁵³ Το ΤΥΕΣ διατήρησε έτσι τον χαρακτήρα μιας καθιερωμένης τυπογραφικής μονάδας, ικανής να υποστηρίξει ολόκληρη την παραγωγική αλυσίδα, από την προεκτύπωση έως την εκτύπωση και τη βιβλιοδεσία.

6.2 Η παραγωγική διάρθρωση του ΤΥΕΣ κατά τη δεκαετία του 1980

Κατά τη δεκαετία του 1980, το ΤΥΕΣ λειτουργούσε ως πλήρης παραγωγική μονάδα, συνδυάζοντας τις παραδοσιακές τεχνικές της τυπογραφίας με τις νεότερες διαδικασίες φωτομηχανικής αναπαραγωγής και offset εκτύπωσης. Η επέκταση του κτιρίου στα τέλη της

¹⁵⁰ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

¹⁵¹ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

¹⁵² ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

¹⁵³ Το ίδιο.

δεκαετίας του 1980 προς τις αρχές της δεκαετίας του 1990¹⁵⁴ συνδέεται με την ανάγκη καλύτερης στέγασης των τμημάτων, του εξοπλισμού και του προσωπικού, σε μια περίοδο κατά την οποία οι παραγωγικές απαιτήσεις παρέμεναν αυξημένες. Το ΤΥΕΣ περιλάμβανε φωτοσύνθεση, χρωμολιθογραφικό, φωτογραφείο και φωτομεταφορείο, τμήμα εκτυπώσεων, με λιθογραφικό και τυπογραφικό μέρος, βιβλιοδετείο, καθώς και τμήμα στοιχειοθεσίας, όπου διατηρούνταν η χειροκίνητη στοιχειοθεσία, η λινотυπία και η μονοτυπία (Εικόνα 15).¹⁵⁵

Εικόνα 15 Τμήμα στοιχειοθεσίας του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, περ. μέσα δεκαετίας 1970.
Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Για αρκετά χρόνια το τυπογραφείο λειτούργησε μέσα σε ένα μεικτό τεχνολογικό περιβάλλον, όπου οι παραδοσιακές μέθοδοι συνυπήρχαν με τις νεότερες διαδικασίες προεκτύπωσης και εκτύπωσης. Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνουν και οι μαρτυρίες εργαζομένων, οι οποίες αναφέρουν πειστήρια υψιτυπίας, επίπεδα πειστήρια, μηχανές offset, φωτομεταφορείο, μοντάζ και βιβλιοδετικό εξοπλισμό στο ίδιο τυπογραφικό συγκρότημα.¹⁵⁶ Πρόσθετη

¹⁵⁴ Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

¹⁵⁵ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

¹⁵⁶ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

τεκμηρίωση προσφέρει το σωζόμενο *Βιβλίο ατελώς εισαγομένων υλικών μηχανημάτων* της υπηρεσίας, κυρίως ως προς τη διάρκεια ζωής παλαιότερων τεχνολογιών μέσα στο ΤΥΕΣ. Οι μεταγενέστερες εγγραφές του δείχνουν ότι ακόμη και γύρω στο 1990 εξακολουθούσαν να καταγράφονται υλικά ή εξαρτήματα που συνδέονταν με τη μονοτυπία.¹⁵⁷

Η παραγωγή στο ΤΥΕΣ στηριζόταν σε συγκεκριμένη διαδικασία προγραμματισμού και παρακολούθησης των εργασιών. Κάθε έντυπο ή υπηρεσιακή παραγγελία εντασσόταν σε μια οργανωμένη ροή, από την αρχική καταχώριση και τον προγραμματισμό έως την εκτύπωση, τη βιβλιοδεσία και την τελική παράδοση. Η ύπαρξη σχετικών δελτίων και καρτελών εργασίας όπως προαναφέρθηκε, δείχνει ότι η παραγωγική διαδικασία είχε σαφή διοικητικό έλεγχο και δεν λειτουργούσε αποσπασματικά. Χαρακτηριστικό τεκμήριο αποτελεί η καρτέλα εργασίας του Γραφείου Προγραμματισμού, όπου καταγράφονται οι εργασίες προς εκτέλεση και η χρονική τους ένταξη στην παραγωγή (Εικόνα 16).

Οι μαρτυρίες για το τμήμα εκτυπώσεων αποτυπώνουν μια παραγωγική υποδομή με μεγάλη ποικιλία μηχανών, διαφορετικών τύπων, διαστάσεων και περιόδων χρήσης. Στον εξοπλισμό περιλαμβάνονταν μηχανές PARVA 50×70 και 70×100, μηχανή MILLER, δίχρωμη PARVA, όρθιο πιεστήριο VICTORIA, μεγάλα επίπεδα πιεστήρια, μικρότερα HEIDELBERG, ATENA της NEBIOLO, AURELIA, offset NEBIOLO και μικρές offset HEIDELBERG¹⁵⁸. Η πολυμορφία αυτή φανερώνει ένα τμήμα εκτυπώσεων προσαρμοσμένο σε διαφορετικές παραγωγικές απαιτήσεις, από μικρότερες εργασίες έως μεγαλύτερα και πιο απαιτητικά τираάζ (Εικόνες 17-18).

Εικόνα 16 Δελτίο προγραμματισμού εργασιών του ΤΥΕΣ από το Γραφείο Προγραμματισμού της Υποδιεύθυνσης Παραγωγής, Φεβρουάριος 1986.

¹⁵⁷ *Βιβλίο ατελώς εισαγομένων υλικών μηχανημάτων ΤΥΕΣ*, υπηρεσιακό βιβλίο, εγγραφές 1950–1991, αδημοσίευτο τεκμήριο, αρχείο της ερευνήτριας.

¹⁵⁸ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

Εικόνα 17 Τμήμα εκτυπώσεων του Στρατιωτικού Τυπογραφείου με μηχανές offset, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Εικόνα 18 Τμήμα Πιεστηρίων του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Από τεχνική άποψη, η πολυτυπία αυτή είχε πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Από τη μία πλευρά, επέτρεπε στο ΤΥΕΣ να αναλαμβάνει διαφορετικά είδη εργασιών, από μικρά έντυπα

έως μεγάλα βιβλία και κανονισμούς. Από την άλλη, δημιουργούσε αυξημένες απαιτήσεις συντήρησης, εξειδίκευσης και προγραμματισμού. Κάθε μηχανή είχε διαφορετικές δυνατότητες, διαφορετικό τρόπο τροφοδοσίας, διαφορετικές διαστάσεις χαρτιού και διαφορετικές απαιτήσεις χειρισμού.¹⁵⁹

Το γεγονός ότι αρκετά παλαιά πιεστήρια συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μετά την εισαγωγή νεότερων μηχανών δείχνει ότι ο εκσυγχρονισμός του ΤΥΕΣ δεν υπήρξε διαδικασία πλήρους αντικατάστασης. Ήταν περισσότερο σταδιακή προσθήκη νέων τεχνολογιών σε έναν ήδη υπάρχοντα παραγωγικό κορμό. Αυτό το φαινόμενο είναι χαρακτηριστικό πολλών τυπογραφικών μονάδων, όπου ο παλαιός εξοπλισμός διατηρείται όσο εξακολουθεί να εξυπηρετεί συγκεκριμένες εργασίες.¹⁶⁰

6.3 Φωτοσύνθεση και αλλαγές στην προεκτύπωση

Η φωτοσύνθεση υπήρξε ένα από τα βασικά τεχνολογικά στάδια στη μετάβαση από τη μεταλλική στοιχειοθεσία στη νεότερη προεκτύπωση. Όπως προαναφέρθηκε, η αγορά της Monophoto 600 το 1973 δείχνει την πρόθεση του Στρατιωτικού Τυπογραφείου να περάσει σε εξοπλισμό υψηλότερης παραγωγικότητας, ικανό να συνθέτει μεγάλο όγκο χαρακτήρων και πιο απαιτητικά κείμενα. Σε δειγματολόγιο χαρακτήρων του ΤΥΕΔ αναφέρονται, πέρα από τη Monophoto 600, και άλλα φωτοσυνθετικά συστήματα, όπως Linocomp και Comp/Set 550¹⁶¹, γεγονός που μαρτυρεί ότι έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η φωτοσύνθεση είχε πλέον ενταχθεί πιο σταθερά στην παραγωγική καθημερινότητα της υπηρεσίας.

Οι μαρτυρίες εργαζομένων του τμήματος δείχνουν πώς λειτουργούσε η τεχνολογία αυτή στην καθημερινή εργασία. Πριν από την είσοδο των υπολογιστών, η εργασία γινόταν σε μηχανήματα φωτοσύνθεσης με κωδικοποιημένες εντολές και ειδικούς συνδυασμούς πλήκτρων.¹⁶² Για σημεία στίξης, ειδικούς χαρακτήρες ή ιδιαίτερες τυπογραφικές απαιτήσεις, ο χειριστής δεν έβλεπε απλώς το τελικό αποτέλεσμα στην οθόνη, όπως στη σημερινή

¹⁵⁹ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

¹⁶⁰ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

¹⁶¹ Δειγματολόγιον χαρακτήρων φωτοσυνθέσεως, ΤΥΕΔ, Τμήμα Φωτοσυνθέσεως, χ.χ. [πιθανώς μέσα δεκαετίας 1980], εξώφυλλο/αρχική σελίδα, έκθεμα Μουσείου Τυπογραφίας ΤΥΕΣ.

¹⁶² Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

σελιδοποίηση, αλλά έπρεπε να γνωρίζει τη λογική του μηχανήματος, τις εντολές και τις τεχνικές ιδιαιτερότητές του (Εικόνα 19).

Εικόνα 19 Τμήμα Φωτοστοιχειοθεσίας στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός στη φωτοσύνθεση δεν μείωσε απαραίτητα τον φόρτο εργασίας, αλλά άλλαξε τον τρόπο εκτέλεσής της. Σύμφωνα με μαρτυρία, όταν μπήκαν οι υπολογιστές η δουλειά έγινε πιο εύκολη, όχι όμως κατ' ανάγκη λιγότερη.¹⁶³ Η παρατήρηση αυτή έχει σημασία, γιατί δείχνει ότι η τεχνολογική αναβάθμιση δεν πρέπει να ταυτίζεται απαραίτητα με μείωση παραγωγικού φόρτου, αφού συχνά περιορίζει ορισμένες χειρωνακτικές ή μηχανικές διαδικασίες, αλλά δημιουργεί νέες απαιτήσεις ακρίβειας, ταχύτητας και χειρισμού νέων λογισμικών.

Το τμήμα φωτοσύνθεσης φαίνεται ότι λειτουργούσε με μικρότερη δύναμη σε σχέση με τα πιεστήρια ή το βιβλιοδετείο, είχε όμως κεντρικό ρόλο στην προεκτύπωση, αφού από εκεί περνούσε πλέον ένα κρίσιμο μέρος της προετοιμασίας του εντύπου. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, το τμήμα αριθμούσε περίπου οκτώ άτομα και στηριζόταν κυρίως σε πολιτικό τεχνικό προσωπικό, ενώ οι στρατιωτικοί κάλυπταν συνήθως θέσεις προϊσταμένων ή

¹⁶³ Το ίδιο.

εποπτείας,¹⁶⁴ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν αποκομμένοι από το τεχνικό αντικείμενο. Σε αρκετές περιπτώσεις γνώριζαν τη διαδικασία και μπορούσαν να παρακολουθήσουν ουσιαστικά τη δουλειά, γεγονός που δείχνει ότι η προεκτύπωση στηριζόταν σε μια συνεργασία τεχνικής εμπειρίας και υπηρεσιακής ευθύνης, και όχι σε έναν απλό διαχωρισμό ανάμεσα σε «διοίκηση» και «παραγωγή».

6.4 Φωτομεταφορείο, φιλμ και χειροκίνητο μοντάζ

Η μετάβαση στην offset δεν αφορούσε φυσικά, μόνο στην αλλαγή εκτυπωτικής μηχανής, αλλά απαιτούσε διαφορετική λογική προεκτύπωσης, όπου το κείμενο, οι εικόνες και τα γραφικά έπρεπε πρώτα να αποδοθούν σε φιλμ, να τοποθετηθούν με ακρίβεια στη σωστή διάταξη και έπειτα να περάσουν στη διαδικασία κατασκευής της εκτυπωτικής πλάκας. Σε αυτό το στάδιο, ένα λάθος στο μοντάζ ή στη φωτομηχανική μεταφορά μπορούσε να επηρεάσει ολόκληρη την εκτύπωση, γι' αυτό η προεκτύπωση απαιτούσε τεχνική ακρίβεια, έλεγχο και στενή συνεργασία με τα πιεστήρια.¹⁶⁵ (Εικόνα 20)

Εικόνα 20 Τμήμα Φωτομεταφορείου στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

¹⁶⁴ Το ίδιο.

¹⁶⁵ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005· Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1990, το τυπογραφείο εξοπλίστηκε σταδιακά με φωτογραφικές μηχανές, εικονοθέτη, φωτομεταφορείο και λειαντήριο για τους τσίγκους. Υπήρχε επίσης μεγάλη φωτογραφική μηχανή, η οποία απαιτούσε ολόκληρο δωμάτιο και την χρησιμοποιούσαν για διαχωρισμούς και παραγωγή φιλμ.¹⁶⁶ Η μηχανή αυτή βρίσκεται ακόμη μέσα στο κτίριο του ΤΥΕΣ, γεγονός που την καθιστά σημαντικό τεκμήριο της τεχνικής μνήμης της υπηρεσίας (Εικόνα 21). Η μαρτυρία που τη χαρακτηρίζει σπάνια και πιθανώς λειτουργική ενισχύει το ενδιαφέρον της, ωστόσο τα δύο αυτά στοιχεία —η σπανιότητα και η λειτουργική της κατάσταση— χρειάζονται τεχνική επιβεβαίωση πριν διατυπωθούν ως βέβαια.

Εικόνα 21 Μηχανή Φωτοαναπαραγωγής στο ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Το χειροκίνητο μοντάζ αποτελούσε απαιτητικό στάδιο της προεκτύπωσης. Μαρτυρία εργαζόμενης στο μοντάζ και το ρετούς από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και αργότερα προϊσταμένη του τμήματος, αναφέρει ότι δεν επρόκειτο για απλή εργασία, αλλά για τεχνικό πεδίο που απαιτούσε ακρίβεια, εμπειρία, γνώση υλικών και ικανότητα οργάνωσης

¹⁶⁶ Σημειώσεις ερευνήτριας από επιτόπια παρατήρηση στο ΤΥΕΣ και άτυπες προφορικές μαρτυρίες συναδέλφων, 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

παραγωγής.¹⁶⁷ Στο τμήμα τηρούνταν καθημερινά δελτία παραγωγής, στα οποία καταγράφονταν στοιχεία όπως ο αριθμός πλάνων και αν οι εργασίες ήταν έγχρωμες ή ασπρόμαυρες.

6.5 Offset εκτύπωση και ανανέωση των πιεστηρίων

Η offset εκτύπωση αποτέλεσε κεντρική τεχνολογική μετάβαση για το ΤΥΕΣ. Σε αντίθεση με την υψιτυπία, όπου η εκτύπωση γινόταν από ανάγλυφη επιφάνεια, η offset βασίζεται σε έμμεση μεταφορά της εικόνας από την εκτυπωτική πλάκα σε κύλινδρο καουτσούκ και από εκεί στο χαρτί.¹⁶⁸ Η μέθοδος αυτή επέτρεψε καλύτερη απόδοση εικόνας, μεγαλύτερη ευελιξία σε έγχρωμες εκτυπώσεις και στενότερη σύνδεση με τις φωτομηχανικές διαδικασίες της προεκτύπωσης.

Στο ΤΥΕΣ, η offset εισήχθη σταδιακά. Ήδη από τη μελέτη του 1968 προτεινόταν η παράλληλη διατήρηση της υψιτυπίας και η εισαγωγή offset εκτύπωσης.¹⁶⁹ Το 1969 καταγράφονται αιτήματα και τεχνικές προδιαγραφές για αγορά μηχανημάτων, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονταν μηχανήμα offset 50x70, ενώ το 1970, λόγω της επικείμενης προμήθειας σύγχρονων offset μηχανών, προτάθηκε εκπαίδευση προσωπικού στη ΓΥΣ.¹⁷⁰

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, σύμφωνα με μαρτυρία, το τμήμα πιεστηρίων περιλάμβανε ήδη offset μηχανές NEBIOLO, μικρές HEIDELBERG offset και τη μηχανή AURELIA, η οποία είχε αγοραστεί το 1980¹⁷¹ και συνδέεται με την πρώτη επαφή των εργαζομένων με πιο σύγχρονο σύστημα ύγρανσης με αλκοόλη και όχι απλό νερό. Η τεχνική αυτή λεπτομέρεια δείχνει αλλαγές όχι μόνο στον τύπο της μηχανής, αλλά και στις επιμέρους παραμέτρους της εκτύπωσης.

Η δίχρωμη HEIDELBERG, σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία, ήρθε το 1992 και τοποθετήθηκε στον χώρο όπου προηγουμένως βρισκόταν το φωτομεταφορείο, το οποίο μεταφέρθηκε. Το

¹⁶⁷ Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

¹⁶⁸ Στάκος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 419, 424· Ματθίουπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 659–661.

¹⁶⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

¹⁷⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 10/5/1969, σ. 00017_0659· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 20/1/1970, σ. 00017_0828.

¹⁷¹ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

2000 στο δυναμικό του τμήματος προστέθηκε και μία δίχρωμη KOMORI και μία μονόχρωμη HEIDELBERG GTO¹⁷² (Εικόνες 22, 23). Αυτές οι προμήθειες δείχνουν τη σταδιακή ανανέωση των πιεστηρίων και τη μετατόπιση προς πιο σύγχρονη offset παραγωγή. Παράλληλα, τα παλαιά πιεστήρια δεν αποσύρθηκαν αμέσως ως υλικό, αλλά πολλά μεταφέρθηκαν σε υπόγειους ή αποθηκευτικούς χώρους.

Εικόνα 22 Δίχρωμη μηχανή offset Heidelberg Speedmaster στο τμήμα Εκτυπώσεων του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Εικόνα 23 Δίχρωμη μηχανή offset Komori στο τμήμα Εκτυπώσεων του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Η μετάβαση αυτή άλλαξε σημαντικά την εργασία στο τμήμα Εκτυπώσεων. Τα παλαιά πιεστήρια απαιτούσαν μεγάλη εμπειρία χειρισμού, συνεχή προσαρμογή και σωματική αντοχή, ενώ οι νεότερες offset μηχανές απαιτούσαν μεγαλύτερη γνώση ρυθμίσεων, χρώματος, χαρτιού και μηχανικής συντήρησης. Η δεξιότητα του τεχνίτη δεν εξαφανίστηκε, απλώς άλλαξε αντικείμενο και από την άμεση, εμπειρική σχέση με το πιεστήριο και το χαρτί, η εργασία μετατοπίστηκε σε ένα πιο σύνθετο πεδίο ρυθμίσεων, ελέγχου και τεχνικής παρακολούθησης.¹⁷³

Η ποιότητα του χαρτιού παρέμεινε σταθερή παράμετρος της εκτύπωσης. Μαρτυρίες αναφέρουν ότι η υπηρεσία προμηθευόταν χαρτί μέσω διαγωνισμών, κυρίως από την Αθηναϊκή Χαρτοποιία, αλλά και από το εξωτερικό. Σε ορισμένες περιπτώσεις, το χαρτί δημιουργούσε προβλήματα λόγω λανθασμένης φοράς των νερών του χαρτιού, ενώ άλλες παρτίδες παρουσίαζαν ακαθαρσίες στην επιφάνειά τους ή στατικό ηλεκτρισμό, στοιχεία που δυσκόλευαν τη σταθερή τροφοδοσία, και τη γενικότερη συμπεριφορά του χαρτιού στην

¹⁷² Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

¹⁷³ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56.

εκτύπωση. Η παρατήρηση αυτή τονίζει ότι η εκτύπωση δεν εξαρτάται μόνο από την εκτυπωτική μηχανή, αλλά και από την ποιότητα, τη συμπεριφορά και τις προδιαγραφές του υλικού.

6.6 Βιβλιοδετείο και μετεκτυπωτική παραγωγή

Το βιβλιοδετείο παρέμεινε κρίσιμο τμήμα της καθιερωμένης παραγωγής του ΤΥΕΣ. Η λειτουργία του περιλάμβανε πολλά είδη βιβλιοδεσίας, από τις απλούστερες έως τις πιο απαιτητικές εργασίες. Ήδη από τη μελέτη του 1968 είχε επισημανθεί ότι η βιβλιοδεσία βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στη χειρωνακτική εργασία και απαιτούσε πολύ μεγάλο αριθμό εργατοωρών.¹⁷⁴ (Εικόνες 24, 25).

Εικόνα 24 Βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970.

Εικόνα 25 Βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ, περ. μέσα δεκαετίας 1970.

Οι μαρτυρίες εργαζομένων που υπηρέτησαν στο βιβλιοδετείο από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 έως το 2000 αποτυπώνουν τη μετεκτυπωτική εργασία ως χώρο έντονης χειρωνακτικής προσπάθειας αλλά και τεχνικής εξειδίκευσης. Αναφέρονται μηχανές συρματορραφής, κολλητική, κοπτική, διάτρηση, συνθετική μηχανή και τμήμα βιβλιοδεσίας.¹⁷⁵ Το βιβλιοδετείο είχε μεγάλο αριθμό εργαζομένων και η εργασία συνοδευόταν συχνά από υπερωρίες.

¹⁷⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372· Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

¹⁷⁵ Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

Η μετεκτυπωτική εργασία είχε έντονα σωματικά χαρακτηριστικά. Για πολλά χρόνια, επειδή δεν υπήρχαν επαρκή τεχνικά μέσα μεταφοράς, οι εργαζόμενοι σχημάτιζαν ανθρώπινη αλυσίδα για τη μεταφορά βιβλίων, τα οποία δένονταν σε δεσμίδες και στοιβάζονταν.¹⁷⁶ Η εικόνα αυτή δείχνει ότι ακόμη και σε ένα μεγάλο κρατικό τυπογραφείο ο εκσυγχρονισμός δεν είχε καταργήσει τη βαριά χειρωνακτική μεταφορά και διαχείριση υλικού.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως το 2000, σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, το βιβλιοδετείο διέθετε τρεις κοπτικές, επίπεδη μηχανή περφορέ, συνθετική-ραπτική, δύο κλωστορραπτικές, αλοιφτική, πρέσα χαρτιού, τρίτομη και μηχανή κατασκευής κλισέ. Μετά το 2000 εξοπλίστηκε με κοπτική-συνθετική-τρίτομη Muller Martini, κοπτική Polar και, το 2025, συνθετική-ραπτική Duplo.¹⁷⁷ Η σταδιακή αυτή ανανέωση δείχνει προσπάθεια εκσυγχρονισμού της μετεκτυπωτικής διαδικασίας (Εικόνες 26, 27).

Εικόνα 26 Διπλωτική μηχανή στο σύγχρονο βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Εικόνα 27 Κοπτική μηχανή στο σύγχρονο βιβλιοδετείο του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Ιδιαίτερη θέση μέσα στο βιβλιοδετείο κατείχε και το τμήμα καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας. Τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1960 έως σήμερα το τμήμα αυτό αναλάμβανε πιο απαιτητικές εργασίες, οι οποίες ξεπερνούσαν τη συνηθισμένη μετεκτυπωτική ολοκλήρωση ενός εντύπου. Σε αυτές περιλαμβάνονταν ειδικά καλύμματα βιβλίων, χρυσοτυπία, άλμπουμ,

¹⁷⁶ Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

¹⁷⁷ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026· Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

εκδόσεις ιδιαίτερων απαιτήσεων, καθώς και εργασίες συντήρησης ή αποκατάστασης παλαιών βιβλίων.¹⁷⁸

Η σημασία του βιβλιοδετείου για το ΤΥΕΣ ήταν μεγάλη, επειδή επέτρεπε την ολοκλήρωση εντύπων και βιβλίων εντός της ίδιας μονάδας,¹⁷⁹ ενισχύοντας τον χαρακτήρα του ως καθιερωμένης μονάδας γραφικών τεχνών.

6.7 Ψηφιακή μετάβαση: υπολογιστές, ηλεκτρονικό μοντάζ και CTP

Η δεκαετία του 1990 σηματοδότησε την είσοδο των πρώτων υπολογιστών στην παραγωγική διαδικασία. Στη φωτοσύνθεση, οι υπολογιστές άλλαξαν τον τρόπο επεξεργασίας κειμένου, σελιδοποίησης και προετοιμασίας αρχείων. Μετά το 2000, το ΤΥΕΣ χρησιμοποιούσε πλέον ηλεκτρονικούς υπολογιστές με προγράμματα σελιδοποίησης, σχεδιασμού και επεξεργασίας εικόνας, τα οποία αναβαθμίζονταν σταδιακά ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής.¹⁸⁰

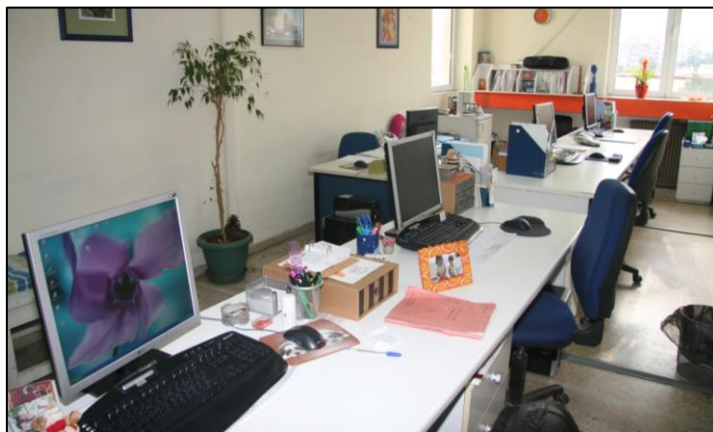
Η αλλαγή αυτή επηρέασε και τον χαρακτήρα του παλαιού τμήματος φωτοσύνθεσης. Καθώς πολλά στρατιωτικά έντυπα, πάγιες διαταγές και εγκύκλιοι άρχισαν να διακινούνται ηλεκτρονικά, ενώ παράλληλα αυξήθηκαν οι ανάγκες εξωστρέφειας των ΓΕΣ, ΓΕΕΘΑ και ΥΕΘΑ μέσα από εκδηλώσεις, συνέδρια και ενημερωτικές δράσεις, το τμήμα ανέλαβε ολοένα περισσότερες εργασίες σχεδιασμού και οπτικής επικοινωνίας. Η φωτοσύνθεση, με την παλαιότερη έννοια της τεχνικής προετοιμασίας κειμένου για εκτύπωση, μετασχηματίστηκε σταδιακά σε ένα είδος δημιουργικού ατελιέ, όπου η προετοιμασία του εντύπου συνδυάζεται πλέον με γραφιστικό σχεδιασμό, επεξεργασία εικόνας και παραγωγή υλικού για πιο σύνθετες επικοινωνιακές ανάγκες (Εικόνα 28).¹⁸¹

¹⁷⁸ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026

¹⁷⁹ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005· Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

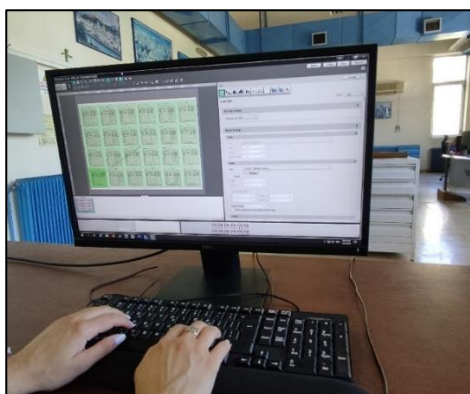
¹⁸⁰ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026· Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

¹⁸¹ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026.

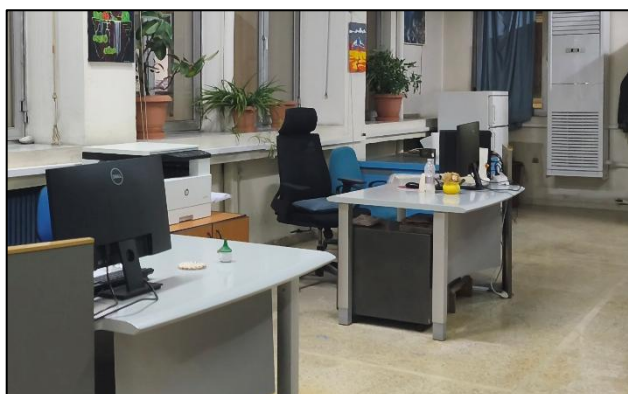

Εικόνα 28 Το σύγχρονο τμήμα φωτοσύνθεσης του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Το ηλεκτρονικό μοντάζ, που αποκτήθηκε στα τέλη του 2007, αποτέλεσε σημαντική τομή στην προεκτύπωση (Εικόνες 29, 30). Μέχρι τότε, το χειροκίνητο μοντάζ απαιτούσε πολλούς εργαζόμενους, χρόνο και μεγάλη ακρίβεια. Με το ηλεκτρονικό μοντάζ, η διάταξη των σελίδων, ο έλεγχος και η προετοιμασία για την παραγωγή πλακών έγιναν σε ψηφιακό περιβάλλον.¹⁸² Η εκπαίδευση από την εταιρεία, διάρκειας περίπου ενός μήνα, δείχνει ότι η τεχνολογική μετάβαση συνοδευόταν από ανάγκη εκμάθησης νέων εργαλείων.

Εικόνα 29 Ηλεκτρονικό μοντάζ και ψηφιακή προετοιμασία αρχείων στο ΤΥΕΣ κατά τη σύγχρονη περίοδο, με χρήση υπολογιστικών συστημάτων σελιδοποίησης και ελέγχου εκτύπωσης. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Εικόνα 30 Το σύγχρονο τμήμα Μοντάζ στο ΤΥΕΣ.

Πριν από την εισαγωγή του ηλεκτρονικού μοντάζ, η προετοιμασία ενός πολυσέλιδου εντύπου μπορούσε να απαιτεί μεγάλη χειρωνακτική εργασία και τη συμμετοχή αρκετών

¹⁸² Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026· Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

ατόμων. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία συναδέλφου για το μοντάζ της *Στρατιωτικής Επιθεώρησης*, όπου, όπως αναφέρει, οκτώ άτομα εργάζονταν σχεδόν ασταμάτητα επί δύο ημέρες για να ολοκληρώσουν τη διαδικασία, ενώ με το ηλεκτρονικό μοντάζ η ίδια εργασία μπορούσε πλέον να γίνει από ένα άτομο σε λιγότερο από μία ώρα. Αυτή είναι μια εμπειρική αποτύπωση της αλλαγής που έφερε η ψηφιακή προεκτύπωση στον χρόνο, στον κόπο και στην οργάνωση της παραγωγής.¹⁸³

Τον Νοέμβριο του 2007 το ΤΥΕΣ προχώρησε και στην αγορά συστήματος CTP, εισάγοντας μια τεχνολογία που άλλαξε ριζικά τη ροή της προεκτύπωσης. Το computer-to-plate επέτρεπε την απευθείας εγγραφή της εκτυπωτικής πλάκας από ψηφιακό αρχείο, χωρίς το ενδιάμεσο στάδιο του φιλμ,¹⁸⁴ και έτσι συνέδεσε πιο άμεσα τη σελιδοποίηση με την παραγωγή των τσίγκων. Με το CTP υποχώρησε σταδιακά ο ρόλος του παραδοσιακού φωτομεταφορείου και του χειροκίνητου μοντάζ, δηλαδή δύο σταδίων που για δεκαετίες είχαν οργανώσει την προεκτυπωτική εργασία (Εικόνα 31).

Εικόνα 31 Ο χώρος του CTP (Computer to Plate) στο ΤΥΕΣ, όπου η ψηφιακή προεκτύπωση και η απευθείας εγγραφή πλακών αντικατέστησαν σταδιακά τις παλαιότερες φωτοχημικές διαδικασίες. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Η μετάβαση αυτή δείχνει καθαρά το πέρασμα σε μια διαφορετική τεχνολογική λογική, αφού στην παλαιότερη διαδικασία, το έντυπο έπρεπε να περάσει από φιλμ, μοντάζ, φωτομεταφορά και εμφάνιση πλακών, με κάθε στάδιο να απαιτεί χρόνο, ακρίβεια και εμπειρία. Με το CTP, μεγάλο μέρος αυτής της αλυσίδας συμπυκνώθηκε στην ψηφιακή προετοιμασία και στην

¹⁸³ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026.

¹⁸⁴ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026.

απευθείας παραγωγή της πλάκας,¹⁸⁵ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η τεχνική γνώση έχασε τη σημασία της. Απλώς, το βάρος μεταφέρθηκε στον έλεγχο των ψηφιακών αρχείων, στις ρυθμίσεις του λογισμικού, στη διαχείριση του χρώματος και στη σωστή λειτουργία του νέου συστήματος.

Η ψηφιακή εκτύπωση άνοιξε για το ΤΥΕΣ ένα νεότερο πεδίο παραγωγής, διαφορετικό από τη λογική της offset. Το 2005 η υπηρεσία προμηθεύτηκε εκτυπωτικό μηχάνημα XEROX, ενώ το 2019 πέρασε σε νέα αγορά ψηφιακού συστήματος RICOH, ενισχύοντας τη δυνατότητα παραγωγής μικρών τираζ, άμεσων εργασιών και εντύπων που δεν συνέφερε να περάσουν από πλήρη διαδικασία προεκτύπωσης, μοντάζ και τσίγκων (Εικόνα 32). Η ψηφιακή εκτύπωση δεν αντικατέστησε, φυσικά, την offset αλλά κάλυψε άλλου τύπου ανάγκες, οι οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί αισθητά, καθώς πλέον μεγάλο μέρος των εργασιών αφορά μικρές ποσότητες, σύντομους χρόνους παράδοσης και έντυπα που πρέπει να παραχθούν άμεσα, χωρίς το κόστος και την προετοιμασία που απαιτεί μια εργασία μεγάλου τираζ.

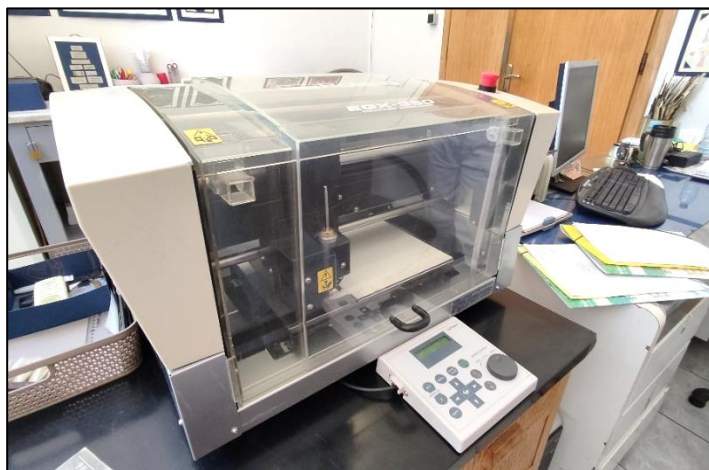
Εικόνα 32 Το ψηφιακό εκτυπωτικό σύστημα RICOH. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Σε αυτό το πλαίσιο, αποκτά ιδιαίτερη σημασία και η λογική του print on demand, καθώς η υπηρεσία καλείται συχνά να παράγει έντυπα μόνο όταν υπάρχει συγκεκριμένη ανάγκη, και αρκετά συχνά με μεταβλητά δεδομένα, όπως πτυχία ή καρτελάκια ονομαστικά για διεξαγωγή συνεδρίων. Σήμερα, με διαγωνισμό που είναι σε εξέλιξη για την απόκτηση νέου σύγχρονου

¹⁸⁵ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026· Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

ψηφιακού μηχανήματος,¹⁸⁶ φαίνεται ότι αυτή η κατεύθυνση συνεχίζεται, καθώς το ΤΥΕΣ προσαρμόζει την παραγωγή του σε ένα περιβάλλον όπου η ταχύτητα, η ευελιξία και η προσωποποίηση του εντύπου έχουν αποκτήσει μεγαλύτερη βαρύτητα.

Κατά την τελευταία δεκαετία, στο ΤΥΕΣ λειτουργεί τμήμα χάραξης, στο οποίο πραγματοποιείται χάραξη σε ειδικά υλικά για την κατασκευή αναμνηστικών πλακετών, ονομαστικών ταμπελών, επιγραφών θυρών και άλλων συναφών προϊόντων. Η λειτουργία του τμήματος αποτυπώνει τη διεύρυνση των δραστηριοτήτων της υπηρεσίας πέρα από την παραδοσιακή έντυπη παραγωγή, προς σύγχρονες μορφές ψηφιακής επεξεργασίας και εξειδικευμένου εξοπλισμού. (Εικόνα 33)

Εικόνα 33 Σύγχρονο μηχάνημα χάραξης του ΤΥΕΣ. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Στη σύγχρονη φάση, η εργασία στο ΤΥΕΣ απαιτεί πλέον συνολική κατανόηση της ροής από το ψηφιακό αρχείο έως την τελική εκτύπωση. Ο εργαζόμενος δεν αρκεί να γνωρίζει μόνο ένα επιμέρους στάδιο της παραγωγής, αλλά χρειάζεται να ελέγχει προδιαγραφές αρχείων, χρώμα, ανάλυση, συμβατότητα υλικών, μεταβλητά δεδομένα και χρόνους παράδοσης. Η παλαιότερη τεχνική εμπειρία δεν χάνει τη σημασία της, αλλά αποκτά νέο ρόλο όταν συνδέεται με τις δεξιότητες που απαιτεί η σημερινή ψηφιακή παραγωγή.

¹⁸⁶ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026.

6.8 Η σύγχρονη παραγωγική και επιχειρησιακή αποστολή του ΤΥΕΣ

Στις αρχές του 21ου αιώνα, το ΤΥΕΣ εξακολουθούσε να λειτουργεί ως μεγάλη παραγωγική και εφοδιαστική μονάδα. Υπηρεσιακό έγγραφο του 2005 αποτυπώνει το εύρος των εργασιών που αναλάμβανε η υπηρεσία, οι οποίες δεν περιορίζονταν σε κανονισμούς, εγχειρίδια και λειτουργικά έντυπα, αλλά περιλάμβαναν περιοδικές εκδόσεις, συγγράμματα, ενημερωτικό υλικό, αφίσες, ημερολόγια, προσκλήσεις, πτυχία, αποφοιτήρια, διπλώματα, επιστολόχαρτα και απόρρητες εργασίες. Η ποικιλία αυτή δείχνει ότι το Τυπογραφείο κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα αναγκών του Ελληνικού Στρατού, από την καθημερινή διοικητική λειτουργία έως πιο σύνθετες εκδοτικές, εκπαιδευτικές και επικοινωνιακές εργασίες.¹⁸⁷

Το ίδιο έγγραφο δίνει και μια σαφή εικόνα της παραγωγικής κλίμακας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του, το ΤΥΕΣ κατανάλωνε ετησίως περίπου 550.000 κιλά χαρτιού, πραγματοποιούσε περίπου 25.000.000 τυπώματα και εκτελούσε περίπου 1.600 εκτυπωτικές εργασίες, ενώ παράλληλα διακινούσε περίπου 450.000 κιλά εντύπων και κανονισμών σιδηροδρομικώς, ακτοπλοϊκώς και οδικώς. Οι αριθμοί αυτοί αποτυπώνουν ένα τυπογραφείο με μεγάλο όγκο παραγωγής και ταυτόχρονα μια μονάδα που συνδύαζε την εκτύπωση, τη μετεκτυπωτική επεξεργασία, την αποθήκευση, τη διανομή και την εφοδιαστική υποστήριξη. Η ένταξη της ΓΑΓΥΕΚ στο ΤΥΕΣ το 1985 είχε ενισχύσει ακόμη περισσότερο αυτή τη λειτουργία, καθώς συνέδεσε πιο άμεσα την παραγωγή εντύπων με τη διαχείριση και τη διάθεσή τους στις μονάδες του Ελληνικού Στρατού.¹⁸⁸

Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και στη σύγχρονη υπηρεσιακή αποτύπωση. Το 2024, Επιτελική Μελέτη του ΤΥΕΣ αποτυπώνει τη σύγχρονη θέση της μονάδας ως οργανικής μονάδας του ΓΕΣ, επιπέδου Συγκροτήματος, με διοικητική υπαγωγή στο ΓΕΣ/Δ3/ΔΕΝΔΗΣ. Η αποστολή του, σύμφωνα με τον ΠΟΥ 56-2/2018, παραμένει η παραγωγή εντύπων και κανονισμών για τις ανάγκες του ΥΠΕΘΑ, του ΓΕΕΘΑ και του ΓΕΣ, καθώς και κάθε μορφής τυπογραφική, σχεδιαστική, εκτυπωτική και βιβλιοδετική εργασία για τις ανάγκες του Στρατού. Παράλληλα, το ΤΥΕΣ έχει και εφοδιαστικό ρόλο, καθώς είναι αρμόδιο για τον

¹⁸⁷ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

¹⁸⁸ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

εφοδιασμό των μονάδων με έντυπα, κανονισμούς και στρατιωτικά δημοσιεύματα, καθώς και για την τήρηση και συμπλήρωση των αντίστοιχων αποθεμάτων.¹⁸⁹

Η ίδια μελέτη δείχνει ότι το τυπογραφείο καλείται να υποστηρίξει ανάγκες του ΕΣ, του ΓΕΕΘΑ, του ΥΠΕΘΑ και, στην πράξη, και των άλλων Κλάδων των Ενόπλων Δυνάμεων. Η αποτύπωση του 2024 συνδέει τη λειτουργία ενός σύγχρονου στρατιωτικού τυπογραφείου με την υποστήριξη από το τακτικό έως το στρατηγικό επίπεδο, ακόμη και με την παραγωγή έντυπου υλικού για Ψυχολογικές Επιχειρήσεις. Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι η έντυπη παραγωγή εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως επιχειρησιακό εργαλείο και όχι απλώς ως διοικητική υπηρεσία.¹⁹⁰

Ωστόσο, η σύγχρονη εικόνα του ΤΥΕΣ δεν είναι μόνο εικόνα επιχειρησιακής αναγκαιότητας. Στη μελέτη καταγράφονται βασικά προβλήματα, όπως η γήρανση του προσωπικού, η υποστελέχωση και ο πεπαλαιωμένος τεχνολογικός εξοπλισμός. Σύμφωνα με τα στοιχεία στελέχωσης, από τις 150 προβλεπόμενες θέσεις καλύπτονται 107.¹⁹¹ Το πρόβλημα δεν είναι απλώς αριθμητικό, αλλά αφορά τη μετάδοση τεχνογνωσίας, τη δυνατότητα συντήρησης και χειρισμού παλαιού εξοπλισμού, αλλά και την προσαρμογή σε σύγχρονες τεχνολογικές απαιτήσεις.

Στο ίδιο πλαίσιο, η μελέτη επισημαίνει ότι ο υπάρχων εξοπλισμός είναι τεχνολογικά πεπαλαιωμένος και δυσκολεύεται να ανταποκριθεί σε σύγχρονες εκτυπωτικές ανάγκες, όπως η εκτύπωση μεταβλητών δεδομένων και έντυπα με προδιαγραφές ασφαλείας. Αντίστοιχα προβλήματα εντοπίζονται και στη βιβλιοδεσία, όπου συχνά καθίσταται αναγκαία η συνεργασία με ιδιώτες. Η αναφορά ότι οι δίχρωμες εκτυπωτικές μηχανές χρονολογούνται από το 1992 και το 2000, ενώ υπάρχουν μονόχρωμες μηχανές από το 1962 έως το 2000, δείχνει ότι η τεχνολογική υστέρηση δεν είναι θεωρητικό ζήτημα, αλλά επηρεάζει άμεσα τον χρόνο παραγωγής, τη συντήρηση και την παράδοση των εργασιών.¹⁹²

Η σύγχρονη κατάσταση του ΤΥΕΣ, επομένως, παρουσιάζει συνέχεια αλλά και αντίφαση. Από τη μία πλευρά, η μονάδα εξακολουθεί να έχει κρίσιμη αποστολή για την έντυπη,

¹⁸⁹ Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, *Δημιουργία Σύγχρονου Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού*, επιτελική μελέτη, συντ. Συνταγματάρχης (ΠΖ) Χρύσανθος Κοντοσφύρης (Αθήνα, Νοέμβριος 2024), σ. 14.

¹⁹⁰ Το ίδιο, σ. 15.

¹⁹¹ Το ίδιο, σ. 16.

¹⁹² ΤΥΕΣ, *Δημιουργία Σύγχρονου Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού*.

εκδοτική και εφοδιαστική υποστήριξη του Ελληνικού Στρατού, από την άλλη, η ίδια η υπηρεσιακή αποτύπωση του 2024 δείχνει ότι η αποστολή αυτή ασκείται με σοβαρούς περιορισμούς. Με αυτή την έννοια, τα προβλήματα που είχαν ήδη διατυπωθεί στη μελέτη ανάπτυξης του 1968 —ανάγκη εκσυγχρονισμού, επάρκεια μέσων, σχέση παραγωγικού φόρτου και τεχνολογικού εξοπλισμού— επανέρχονται με νέους όρους στη σύγχρονη εποχή.

7 Εκπαίδευση, τεχνογνωσία και διατήρηση της μνήμης

Η πορεία του ΤΥΕΣ από τη δεκαετία του 1970 έως τις αρχές του 21ου αιώνα δείχνει ότι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός δεν υπήρξε ενιαίο γεγονός, αλλά μακρά διαδικασία διαδοχικών μεταβάσεων, κατά την οποία παλαιές και νέες μέθοδοι συνυπήρχαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα.¹⁹³ Το προσωπικό έπρεπε να προσαρμόζεται συνεχώς, να συντηρεί παλαιό εξοπλισμό, να εκπαιδεύεται σε νέες τεχνολογίες και να μεταφέρει τεχνογνωσία από τη μία γενιά εργαζομένων στην άλλη. Η εκπαίδευση, είτε γινόταν άτυπα μέσα στο τμήμα είτε οργανωμένα μέσα από σχολές, εξετάσεις και συνεργασίες, δεν πρόσθετε απλώς τυπικά προσόντα στο προσωπικό, αλλά εξασφάλιζε ότι το τυπογραφείο θα μπορούσε να διατηρεί την παραγωγική του αυτονομία, να ανταποκρίνεται στις υπηρεσιακές ανάγκες και να περνά από τη μία τεχνολογική φάση στην άλλη χωρίς να χάνει τη συσσωρευμένη εμπειρία του.¹⁹⁴ Η εξέλιξη αυτή οδηγεί αναπόφευκτα στην εξέταση της εκπαίδευσης, της μαθητείας, της διάσωσης της τεχνογνωσίας και της προσπάθειας διατήρησης της ιστορικής μνήμης του ΤΥΕΣ.

7.1 Μαθητεία και εσωτερική εκπαίδευση

Η εσωτερική μαθητεία υπήρξε μία από τις βασικές μορφές απόκτησης τεχνικής γνώσης. Πρώην στρατιωτικός που υπηρέτησε στο τυπογραφείο από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 αναφέρει ότι, προκειμένου οι στρατιωτικοί να αποκτήσουν τα απαιτούμενα προσόντα για προαγωγή, εξετάζονταν σε διαφορετικούς κλάδους της τυπογραφικής τέχνης.¹⁹⁵ Η εκπαίδευση περιλάμβανε στοιχεία, χυτήρια, λινотυπικές μηχανές, κλαβιέ μονοτυπίας, βιβλιοδετείο και πιεστήρια. Η εικόνα αυτή αναδεικνύει έναν ευρύτερο προσανατολισμό της τεχνικής κατάρτισης προς τη συνολική γνώση του παραγωγικού κύκλου.

Η εξέταση σε θεωρητικά και πρακτικά αντικείμενα δείχνει ότι η τυπογραφική ειδίκευση αποκτούσε μέσα στην υπηρεσία και μορφή πιστοποίησης, αφού οι υποψήφιοι δεν κρίνονταν μόνο στον χειρισμό των μηχανών, αλλά και στη γνώση των υλικών, όπως η σύσταση του χαρτιού και των τυπογραφικών στοιχείων. Η γνώση αυτή είχε πρακτική αξία, γιατί επηρέαζε

¹⁹³ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

¹⁹⁴ Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026· Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 20/1/1970, σ. 00017_0828.

¹⁹⁵ Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

άμεσα την ποιότητα της παραγωγής, καθώς ο εργαζόμενος δεν αρκούσε να ξέρει το χειρισμό μια μηχανής, αλλά έπρεπε να κατανοεί γιατί μια εργασία πετυχαίνει ή αποτυγχάνει.¹⁹⁶

Η μαθητεία, ωστόσο, δεν ακολουθούσε πάντα ομαλή πορεία, καθώς οι μαρτυρίες αποτυπώνουν εμπειρίες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Σε ορισμένα τμήματα οι παλαιότεροι τεχνίτες αναλάμβαναν ουσιαστικά ρόλο δασκάλου, έδειχναν στους νεότερους τη μηχανή, τους εξηγούσαν τις κινήσεις και τους βοηθούσαν να μπουν σταδιακά στον ρυθμό της δουλειάς,¹⁹⁷ ενώ σε άλλες περιπτώσεις κρατούσαν την τεχνογνωσία ως προσωπικό επαγγελματικό κεφάλαιο και τη μετέδιδαν δύσκολα ή επιλεκτικά. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία παλαιάς εργαζόμενης, η οποία θυμάται τους πρώτους χρόνους ως περίοδο δοκιμασίας, επειδή οι παλαιότεροι υπάλληλοι δεν στήριζαν πάντα τους νεότερους στην εκμάθηση της εργασίας και δεν μοιράζονταν εύκολα τις τεχνικές λεπτομέρειες που απαιτούσε η καθημερινή παραγωγή.¹⁹⁸

Η αντίφαση αυτή είναι χαρακτηριστική πολλών τεχνικών χώρων. Η τεχνογνωσία είναι απαραίτητη για την παραγωγή, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και στοιχείο επαγγελματικής ισχύος. Όποιος γνωρίζει καλά μία μηχανή, ένα στάδιο παραγωγής ή μία ειδική διαδικασία αποκτά κύρος μέσα στο τμήμα.¹⁹⁹ Στο ΤΥΕΣ, όπως και σε άλλα τυπογραφεία, η γνώση αυτή μεταδιδόταν μέσα από την καθημερινή συνύπαρξη, την παρατήρηση, την πρακτική άσκηση και τη σταδιακή ανάληψη ευθυνών.²⁰⁰

Η μαθητεία, όμως, είχε και κοινωνική διάσταση, καθώς ο νεότερος εργαζόμενος έπρεπε να ενταχθεί σε ένα ήδη διαμορφωμένο εργασιακό περιβάλλον, με άτυπους κανόνες, παλαιότερους τεχνίτες, στρατιωτικούς προϊσταμένους και πολιτικό προσωπικό. Η εκμάθηση της εργασίας δεν αφορούσε μόνο τη μηχανή, αλλά και τον τρόπο συμπεριφοράς μέσα στο τμήμα, τη σχέση με τους συναδέλφους, την αποδοχή της ιεραρχίας και την προσαρμογή στον ρυθμό παραγωγής.

¹⁹⁶ Το ίδιο.

¹⁹⁷ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

¹⁹⁸ Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

¹⁹⁹ Ζάζας, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα*, σ. 53–56.

²⁰⁰ Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

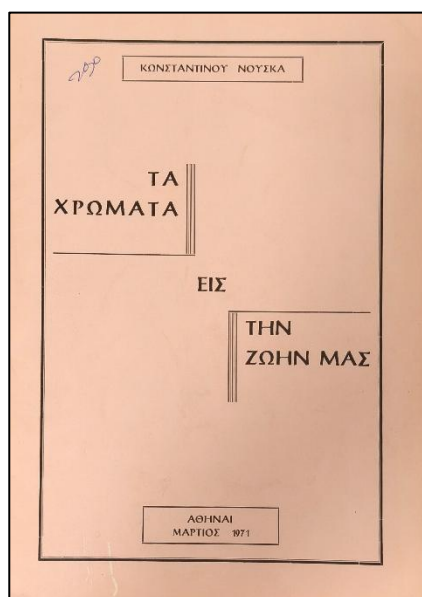
7.2 Η Σχολή Τυπογραφίας του Στρατιωτικού Τυπογραφείου

Ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της εκπαίδευσης του ΤΥΕΣ κατέχει η Σχολή Τυπογραφίας που λειτούργησε στα μέσα της δεκαετίας του '70 και μέχρι τις αρχές του '80, μέσα στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο, καθώς η ύπαρξή της δείχνει ότι η υπηρεσία δεν στηρίχθηκε μόνο στην άτυπη μαθητεία και στην καθημερινή μετάδοση γνώσης από παλαιότερους σε νεότερους, αλλά επιχείρησε να οργανώσει την τεχνική κατάρτιση με πιο συστηματικό τρόπο. Το εβδομαδιαίο πρόγραμμα μαθημάτων (από τις 13 εβδομάδες που είχε διάρκεια η εκπαίδευση), εκπαιδευτικά βιβλία και το σχετικό δίπλωμα, τα οποία προέρχονται από προσωπικό αρχείο παλαιού στελέχους²⁰¹, προσφέρουν σημαντική ένδειξη για αυτή την προσπάθεια, γιατί αποτυπώνουν μια μορφή εκπαίδευσης που ξεπερνούσε την απλή εμπειρική εξοικείωση με τη δουλειά και έδινε στη γνώση πιο συγκροτημένη μορφή (Εικόνες 34-36).

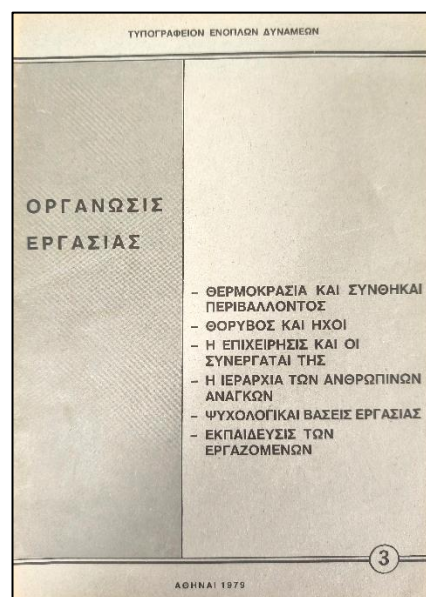
ΕΤΡΑΤ. ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ		ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ ΜΗΧΑΝΩΝ ΑΡΧΙΛΟΓΙΩΝ		6η ΕΒΔΟΜΑΔΑ ΕΚ 13	
ΗΜΕΡΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΩΡΑ	ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	ΧΟΡΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΑΙ
ΔΕΥΤΕΡΑ	29-9-75	07.30 - 08.20	Χρονικών Τυπογραφικών : Πρόθετος έλεγχος	Αίθουσα Διδασκαλίας	Αγός Ταγματάρχης Ζωός.
		08.30 - 09.20	Γενικά Αρχαία διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς σωματικῆς ἐργασίας	"	" Εὐαγγέλιος Δημήτρης
		09.30 - 10.20	Φωτοσύνθεσις : Αρχαία τῆς Φωτοσύνθεσεως	Φωτοσυνθετική	" Ἀνδρέας Ἀγιαννιωτῆκης Γ.
		10.30 - 11.20	Βιβλιοδεσία περὶ κοπτικῶν μηχανῶν	Βιβλιοδετική	" Αγός Ταγματάρχης Αὐγ.
		11.30 - 12.20	Τρόπος συσφίξεως τοῦ καυτοσφῆ ἐπὶ τῶν μηχανῶν ΟΡΡΕΣΤ	Πιστοθρία	" Ἀνθλγός Γκαβθόνας Εὐκ.
ΤΡΙΤΗ	30-9-75	07.30 - 08.20	Βιβλιοδεσία περὶ διπλωτικῶν μηχανῶν	Βιβλιοδετική	Αγός Ταγματάρχης Αὐγ.
		08.30 - 09.20	Γενικά Αρχαία διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς σωματικῆς ἐργασίας	Αίθουσα Διδασκαλίας	" Εὐαγγέλιος Δημήτρης
		09.30 - 10.20	Φωτοσύνθεσις : Μηχανήματα φωτοσύνθεσεως - πρὶ ἐργασίας	Φωτοσυνθετική	" Ἀνδρέας Ἀγιαννιωτῆκης Γ.
		10.30 - 11.20	Πρακτικὴ ἐξάσκησης συσφίξεως φορμῶν ἐπὶ τῶν τυπογρ. πιστοθρίων	Πιστοθρία	" Μητροδούλος Δημ.
		11.30 - 12.20	"	"	"
ΤΕΤΑΡΤΗ	1-10-75	07.30 - 08.20	Βιβλιοδεσία : Συνθετικῶν μηχανῶν	Βιβλιοδετική	Αγός Ταγματάρχης Αὐγ.
		08.30 - 09.20	Γενικά Αρχαία διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς σωματικῆς ἐργασίας	Αίθουσα Διδασκαλίας	" Εὐαγγέλιος Δημήτρης
		09.30 - 10.20	Φωτοσύνθεσις : οὐκον. χαρακτηρισμὸν γραμμάτων-φωτοσύνθεσις-μεγεθόνσεις	Φωτοσυνθετική	" Ἀνδρέας Ἀγιαννιωτῆκης Γ.
		10.30 - 11.20	Πρακτικὴ ἐξάσκησης συσφίξεως φορμῶν-ἐξαγωγή ἀφ' ὧν τῶν τυπογρ. πιστοθρίων	Πιστοθρία	" Μητροδούλος Δημ.
		11.30 - 12.20	"	"	"
ΠΕΜΠΤΗ	2-10-75	07.30 - 08.20	Φωτοσύνθεσις : Προγραμματισμὸς ἐκτελέσεως μηχανῶν	Φωτοσυνθετική	" Ἀνδρέας Ἀγιαννιωτῆκης Γ.
		08.30 - 09.20	"	"	"
		09.30 - 10.20	Γενικά Αρχαία διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς σωματικῆς ἐργασίας	Αίθουσα Διδασκαλίας	Αγός Εὐαγγέλιος Δημήτρης
		10.30 - 11.20	Βιβλιοδεσία : ὕστεροι βοηθητικὰ μηχανὰ βιβλιοδεσεως	Βιβλιοδετική	" Ἀνθλγός Γκαβθόνας Εὐκ.
		11.30 - 12.20	Πρακτικὴ ἐξάσκησης ἐπὶ τῶν ηλεκτρολογίων ἀκκιῶν	Κλαβιέ	"
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	3-10-75	07.30 - 08.20	Βιβλιοδεσία : ὕστεροι βοηθητικὰ μηχανὰ βιβλιοδεσεως	Βιβλιοδετική	Αγός Ταγματάρχης Αὐγ.
		08.30 - 09.20	Γενικά Αρχαία διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς σωματικῆς ἐργασίας	Αίθουσα Διδασκαλίας	" Εὐαγγέλιος Δημήτρης
		09.30 - 10.20	Φωτοσύνθεσις : Προγραμματισμὸς ἐκτελέσεως μηχανῶν	Φωτοσυνθετική	" Ἀνδρέας Ἀγιαννιωτῆκης Γ.
		10.30 - 11.20	Χάρτες : Ποιότητες χαρτὸν χρησιμοποιοῦμεν ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ	Αίθουσα Διδασκαλίας	Αγός Δ. Β. Α.
		11.30 - 12.20	Χρητῆσις-παραπομπὰ-ἐπιστοφὰς ὀχημάτων	"	" Εὐαγγέλιος Δημήτρης
ΣΑΒΒΑΤΟΝ	4-10-75	07.30 - 08.20	Φωτοσύνθεσις : Περὶ ηλεκτρολογίων	Φωτοσύνθεσις	" Ἀνδρέας Ἀγιαννιωτῆκης Γ.
		08.30 - 09.20	"	"	"
		09.30 - 10.20	Πρακτικὴ ἐξάσκησης τοποθετήσεως χαρτὸν-ἐξαγωγή ἀφ' ὧν τῶν τυπογρ. πιστοθρίων	Πιστοθρία	" Μητροδούλος Δημ.
		10.30 - 11.20	"	"	"
		11.30 - 12.20	" ἐπὶ τῶν ηλεκτρολογίων κλαβιέ	Κλαβιέ	" Ἀνθλγός Γκαβθόνας Εὐκ.

Εικόνα 34 Πρόγραμμα μαθημάτων 6ης εβδομάδας στη Σχολή Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.

²⁰¹ Προσωπικό αρχείο Μόσχου, «Πρόγραμμα μαθημάτων Σχολής Τυπογραφίας ΤΥΕΣ». Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

Εικόνα 35 Εκπαιδευτικό βιβλίο της Σχολής Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.

Εικόνα 36 Εκπαιδευτικό βιβλίο της Σχολής Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.

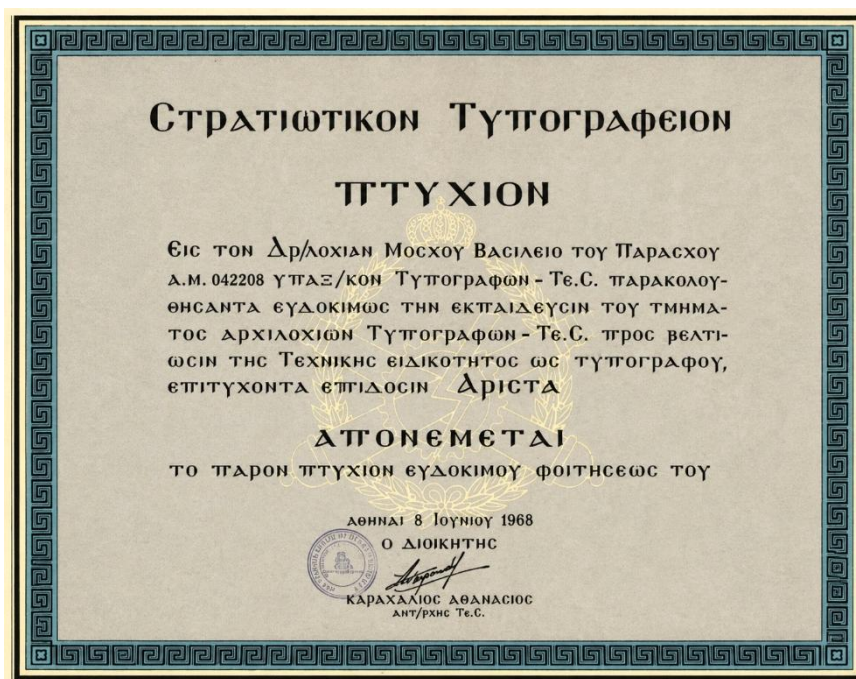
Η Σχολή Τυπογραφίας πρέπει να εξεταστεί στο ευρύτερο πλαίσιο της τεχνικής εκπαίδευσης στις γραφικές τέχνες. Στο Εθνικό Τυπογραφείο, για παράδειγμα, αντίστοιχη σχολή είχε σημαντικό ρόλο για το τεχνικό προσωπικό, καθώς λειτουργούσε ως χώρος προετοιμασίας για διορισμό και παρείχε τυπικά προσόντα σε μια περίοδο κατά την οποία η εκπαίδευση στις γραφικές τέχνες δεν είχε ακόμη πλήρη θεσμική οργάνωση.²⁰² Η σύγκριση αυτή βοηθά να φανεί ότι οι κρατικοί τυπογραφικοί φορείς εκτός από το να καλύπτουν ανάγκες παραγωγής έντυπου υλικού, διαμόρφωναν και ανθρώπους ικανούς να υπηρετήσουν ένα απαιτητικό τεχνικό επάγγελμα.

Στην περίπτωση του ΤΥΕΣ, η Σχολή Τυπογραφίας συνδέεται άμεσα με την ανάγκη της υπηρεσίας να δημιουργεί και να διατηρεί ειδικευμένο προσωπικό στο εσωτερικό της. Το τυπογραφείο χρειαζόταν εργαζομένους που να μπορούν να ανταποκριθούν σε διαφορετικά στάδια της παραγωγής, από τη μεταλλική στοιχειοθεσία και τα πιεστήρια έως τη βιβλιοδεσία, τη φωτοσύνθεση και, αργότερα, την offset εκτύπωση. Η ύπαρξη οργανωμένου προγράμματος μαθημάτων, επομένως, δεν αποτελεί τυπική λεπτομέρεια, αλλά μαρτυρεί ότι η υπηρεσία αντιλαμβανόταν την τυπογραφική εργασία ως πεδίο ειδικευμένης γνώσης, το οποίο

²⁰² Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 216.

απαιτούσε συστηματική διδασκαλία και όχι μόνο πρακτική εξοικείωση μέσα στο εργαστήριο.²⁰³

Η σημασία της Σχολής δεν περιοριζόταν στην κάλυψη άμεσων παραγωγικών αναγκών. Η απόκτηση διπλώματος ή βεβαίωσης τεχνικής κατάρτισης έδινε κύρος στον εργαζόμενο και ενίσχυε τη θέση του μέσα σε έναν χώρο όπου η τεχνική επάρκεια είχε πραγματική αξία. Παλαιός εργαζόμενος αναφέρει ότι το Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων στις αρχές του '80 αναγνωριζόταν ως χώρος όπου κάποιος μπορούσε να θεωρηθεί πιστοποιημένος τεχνίτης, σε μια εποχή κατά την οποία η τεχνική εκπαίδευση στις γραφικές τέχνες συνδεόταν και με τα ΚΑΤΕΕ και με τη μαθητεία του ΟΑΕΔ.²⁰⁴ Η μαρτυρία αυτή προσθέτει μια ακόμη διάσταση, αναδεικνύοντας το ΤΥΕΣ ως χώρο εργασίας και ταυτόχρονα ως χώρο τεχνικής αναγνώρισης. Το σωζόμενο δίπλωμα της Σχολής Τυπογραφίας αποτυπώνει αυτή τη λειτουργία της υπηρεσίας, καθώς δείχνει ότι η τεχνική εκπαίδευση μπορούσε να αποκτήσει επίσημη μορφή και να συνοδεύεται από αναγνώριση της επαγγελματικής κατάρτισης. (Εικόνα 37)

Εικόνα 37 Πτυχίο τεχνικής κατάρτισης της Σχολής του Στρατιωτικού Τυπογραφείου.
Πηγή: Προσωπικό αρχείο Βασίλη Μόσχου.

²⁰³ Προσωπικό αρχείο Μόσχου, «Πρόγραμμα μαθημάτων Σχολής Τυπογραφίας ΤΥΕΣ»· «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

²⁰⁴ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

Η ύπαρξη της Σχολής έχει σημασία και για έναν ακόμη, ίσως ουσιαστικότερο, λόγο. Φανερόναι ότι η στρατιωτική υπηρεσία αναγνώριζε την τυπογραφική εργασία ως εξειδικευμένο τεχνικό πεδίο με ιδιαίτερες απαιτήσεις γνώσης και κατάρτισης. Μια υπηρεσία που αναλάμβανε κανονισμούς, περιοδικές εκδόσεις, απόρρητες εργασίες και μεγάλο όγκο εκτυπώσεων χρειαζόταν προσωπικό με οργανωμένη γνώση, τεχνική κρίση και ικανότητα να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις μιας πλήρους παραγωγικής μονάδας γραφικών τεχνών.

7.3 Εκπαίδευση στη ΓΥΣ και στο εξωτερικό

Η μετάβαση στην offset εκτύπωση δημιούργησε νέες ανάγκες εκπαίδευσης. Το 1969 τεκμηριώνεται εκπαίδευση στελεχών στη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, ενώ το 1970 προτείνεται τρίμηνη εκπαίδευση προσωπικού στη ΓΥΣ στη φωτομεταφορά, στην προετοιμασία εκτυπωτικών επιφανειών και στην εκτύπωση σε μηχανές offset.²⁰⁵ Η επιλογή της ΓΥΣ ήταν λογική, καθώς η υπηρεσία διέθετε προηγμένη εμπειρία στην offset παραγωγή, ιδιαίτερα λόγω της εκτύπωσης χαρτών.

Οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν τη στενή σχέση ΤΥΕΣ και ΓΥΣ στο πεδίο της εκπαίδευσης και της παραγωγής. Πρώην στρατιωτικός του τυπογραφείου αναφέρει ότι η ΓΥΣ διέθετε offset πριν από το ΤΥΕΣ και ότι προσωπικό του τυπογραφείου πήγαινε εκεί είτε για εκπαίδευση είτε για εκτέλεση εργασιών όταν οι δυνατότητες του ΤΥΕΣ δεν επαρκούσαν.²⁰⁶ Η συνεργασία αυτή δείχνει ότι οι στρατιωτικοί τυπογραφικοί φορείς λειτουργούσαν σε ένα δίκτυο τεχνικής αλληλοϋποστήριξης.

Η εκπαίδευση μπορούσε επίσης να υπερβεί τα εθνικά όρια. Πρώην στρατιωτικός που υπηρέτησε στη λινοτυπία και αργότερα εκπαιδεύτηκε στην offset αναφέρει ότι το 1971 στάλθηκε για έναν χρόνο στη Βιρτζίνια των ΗΠΑ, όπου εκπαιδεύτηκε σε αμερικανικές μηχανές offset, και μετά την επιστροφή του, συνέβαλε στην εκπαίδευση προσωπικού στο ΤΥΕΣ.²⁰⁷ Η πληροφορία προέρχεται από προφορική μαρτυρία και ενισχύεται από την ύπαρξη αναμνηστικής πλακέτας από την εκπαίδευση στη Βιρτζίνια, η οποία σώζεται, αλλά

²⁰⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 22/4/1969, σ. 00017_0625· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 20/1/1970, σ. 00017_0828.

²⁰⁶ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

²⁰⁷ Βασιλιζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

δεν έχει ακόμη φωτογραφηθεί και τεκμηριωθεί πλήρως, παραμένει ωστόσο σημαντική ένδειξη διεθνούς μεταφοράς τεχνογνωσίας.

7.4 Εκπαίδευση, πολιτικό προσωπικό και γραφικές τέχνες μετά το 1980

Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, η τεχνογνωσία στο ΤΥΕΣ συνδέθηκε περισσότερο με την είσοδο πολιτικού προσωπικού που είχε είτε προηγούμενη εμπειρία στον ιδιωτικό τομέα είτε σπουδές στις γραφικές τέχνες (Εικόνα 38). Εργαζόμενη στο μοντάζ που ήταν απόφοιτη ΤΕΙ Γραφικών Τεχνών και είχε προϋπηρεσία σε εφημερίδες και στο Εθνικό Τυπογραφείο,²⁰⁸ αναφέρει ότι το ΤΥΕΣ ενσωμάτωνε και τεχνογνωσία από την ευρύτερη αγορά των γραφικών τεχνών.

Εικόνα 38 Ορκωμοσία πολιτικού προσωπικού στο ΤΥΕΣ το 1981. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Ανέστη Γαλανόπουλου.

Αντίστοιχα, εργαζόμενη στη φωτοσύνθεση που προσλήφθηκε το 1983 περιγράφει τη μετάβαση από τα μηχανήματα φωτοσύνθεσης στους υπολογιστές ως αλλαγή που έκανε τη δουλειά ευκολότερη, χωρίς να μειώσει απαραίτητα τον φόρτο.²⁰⁹ Η μαρτυρία αυτή δείχνει

²⁰⁸ Περηφάνου, προφορική συνέντευξη, 30 Σεπτεμβρίου 2025.

²⁰⁹ Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

ότι η εκπαίδευση μετά το 1980 διευρύνθηκε, περιλαμβάνοντας τόσο τις παραδοσιακές τυπογραφικές δεξιότητες όσο και την προσαρμογή σε νέα τεχνολογικά περιβάλλοντα.

Η είσοδος των υπολογιστών, του ηλεκτρονικού μοντάζ και του CTP απαίτησε νέες δεξιότητες. Η τυπογραφική γνώση εξελίχθηκε προς την ψηφιακή διαχείριση αρχείων, τη σελιδοποίηση, την επεξεργασία εικόνας, τον έλεγχο του μοντάζ και την απευθείας παραγωγή εκτυπωτικών πλακών.²¹⁰ Η εκπαίδευση γινόταν πλέον συχνά μέσω εταιρειών που προμήθευαν τον εξοπλισμό ή μέσω της καθημερινής εργασίας μέσα στο τμήμα.

Η αλλαγή αυτή επηρέασε και τη σύνθεση του προσωπικού, αφού ορισμένες παλαιές ειδικότητες έχασαν τη θέση τους, ενώ άλλες μετασχηματίστηκαν. Ο λινοτύπης και ο μονοτύπης, που ήταν κεντρικές ειδικότητες για τη μεταλλική στοιχειοθεσία, υποχώρησαν σταδιακά και τη θέση τους πήραν οι ειδικότητες χειριστών ηλεκτρονικών συστημάτων, των μοντέρ, των φωτοσυνθετών και αργότερα των γραφιστών, που μπορούσαν να χειριστούν λογισμικά σχεδιασμού, σελιδοποίησης και επεξεργασίας εικόνας.²¹¹

Η μετάβαση αυτή είχε και κοινωνικές συνέπειες. Η παλιά τεχνική δεξιότητα, που βασιζόταν στη σωματική εργασία, στην εμπειρική γνώση της μηχανής και στην καθημερινή τριβή με το μέταλλο, το χαρτί και το μελάνι, δεν εξαφανίστηκε από τη μνήμη των εργαζομένων, αλλά έπαψε σταδιακά να αποτελεί το κέντρο της παραγωγής. Η νέα τεχνογνωσία συνδέθηκε περισσότερο με την οθόνη, το αρχείο, το λογισμικό και τον έλεγχο της ροής εργασίας. Αυτή η μετατόπιση άλλαξε και τον τρόπο με τον οποίο οι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονταν την ειδίκευσή τους.

7.5 Η διάσωση της τυπογραφικής κληρονομιάς

Η τεχνολογική μετάβαση είχε και ένα αρνητικό αποτέλεσμα, την απώλεια μεγάλου μέρους του παλαιού εξοπλισμού και της υλικής μνήμης του ΤΥΕΣ. Όταν μία μηχανή έπαυε να είναι παραγωγικά χρήσιμη, συχνά αντιμετωπιζόταν ως άχρηστο υλικό και όχι ως ιστορικό τεκμήριο.²¹² Αυτό είχε ως συνέπεια την απομάκρυνση ή καταστροφή μηχανών, εργαλείων,

²¹⁰ Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026· Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026.

²¹¹ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

²¹² Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

τυπογραφικών στοιχείων και αρχείων που σήμερα θα είχαν μεγάλη ιστορική και μουσειακή αξία.

Παλαιός λιθογράφος αναφέρεται χαρακτηριστικά στην απώλεια λινοτυπικών μηχανών, οι οποίες πουλήθηκαν ως παλιοσίδερα. Η επισημάνση ότι θα μπορούσε να είχε διατηρηθεί έστω μία μηχανή ως έκθεμα δείχνει τη μετατόπιση της αντίληψης για τον παλαιό εξοπλισμό από άχρηστο βάρος σε τεκμήριο τεχνικής ιστορίας.²¹³ Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση της δημιουργίας του Μουσείου Τυπογραφίας.

Ανάλογη ανησυχία εκφράζει πρώην στρατιωτικός του τυπογραφείου, ο οποίος τονίζει ότι δεν διασώθηκε αρκετό αρχειακό υλικό από τα τμήματα.²¹⁴ Η μαρτυρία αυτή δεν αφορά μόνο στα μηχανήματα, αλλά και στα έγγραφα, στα δείγματα εργασιών, στις φωτογραφίες, στις τεχνικές οδηγίες, στα δελτία παραγωγής και στα αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Με άλλα λόγια, η απώλεια δεν ήταν μόνο υλική, αλλά και ιστορική εφόσον χάθηκαν τεκμήρια παλαιών ετών.

Η έλλειψη συστηματικής αρχειοθέτησης εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τις δυσκολίες της παρούσας έρευνας. Η ιστορία του ΤΥΕΣ ανασυντίθεται σήμερα μέσα από διάσπαρτα αρχειακά τεκμήρια, υπηρεσιακά έγγραφα, ΦΕΚ, προφορικές μαρτυρίες, φωτογραφίες και αντικείμενα του μουσείου.²¹⁵ Η ίδια η διαδικασία της έρευνας αποκαλύπτει επομένως την ανάγκη δημιουργίας οργανωμένου αρχείου για την ιστορία της υπηρεσίας.

7.6 Το Μουσείο Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ

Η δημιουργία του Μουσείου Τυπογραφίας το 2012 αποτελεί σημαντική στιγμή στη διατήρηση της τυπογραφικής κληρονομιάς του ΤΥΕΣ. Το μουσείο λειτουργεί από τον Σεπτέμβριο του 2012 με σκοπό να αναδείξει, μέσα από τα εκθέματά του, την εκατονταετή και πλέον ιστορία του τυπογραφείου, εστιάζοντας στις μεθόδους της κλασικής

²¹³ Το ίδιο.

²¹⁴ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

²¹⁵ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005· Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

τυπογραφίας,²¹⁶ μετατρέποντας παλαιά μηχανήματα, εργαλεία και αντικείμενα παραγωγής σε ιστορικά τεκμήρια.

Η δημιουργία του μουσείου δεν ήταν μια απρόσωπη υπηρεσιακή διαδικασία, καθώς η συγκρότησή του οφείλεται σε καθοριστικό βαθμό στην προσωπική μέριμνα δύο εργαζομένων του πολιτικού προσωπικού, του Ανέστη Γαλανόπουλου και του Νίκου Κοντογιάννη.²¹⁷ Οι δύο εργαζόμενοι συνέβαλαν προσωπικά στη διάσωση, συγκέντρωση και ανάδειξη παλαιών μηχανημάτων, τεκμηρίων και αντικειμένων του τυπογραφείου. Η πρωτοβουλία τους υποστηρίχθηκε και από τον τότε Υποδιοικητή Αθανασιάδη, ο οποίος, κατά τη μαρτυρία, στήριξε ουσιαστικά την προσπάθεια για τη δημιουργία του μουσείου (Εικόνα 39).

Εικόνα 39 Άποψη του Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ με εκθέματα παραδοσιακής τυπογραφίας και βιβλιοδεσίας. Πηγή: Μουσείο ΤΥΕΣ.

²¹⁶ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026· Φωτογραφικό υλικό Μουσείου Τυπογραφίας ΤΥΕΣ.

²¹⁷ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026.

Η συμβολή των εργαζομένων αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι δείχνει ότι η τεχνική μνήμη του ΤΥΕΣ δεν διασώθηκε αυτόματα από την υπηρεσία. Διασώθηκε σε σημαντικό βαθμό χάρη στην προσωπική ευαισθησία ανθρώπων που είχαν βιώσει την παραγωγική ιστορία του χώρου.²¹⁸ Σε μια περίοδο κατά την οποία πολλά παλαιά μηχανήματα αποσύρονταν, μεταφέρονταν σε αποθήκες ή απορρίπτονταν ως άχρηστο υλικό, η συγκρότηση του μουσείου λειτούργησε και ως πράξη αντίστασης στην απώλεια της τεχνικής κληρονομιάς.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας αποτελεί η αναφορά στον εντοπισμό, γύρω στο 2010, της πρώτης λιθογραφικής εργασίας που, σύμφωνα με τη μαρτυρία, είχε τυπωθεί στο Τυπογραφείο το 1946 και αφορούσε ομιλία του στρατάρχη Μοντγκόμερι.²¹⁹ Το τεκμήριο εντοπίστηκε στο αρχείο από τον Αθανασιάδη, ο οποίος κάλεσε τους εργαζόμενους που ασχολούνταν με τη διάσωση του υλικού για να αποφασίσουν πώς θα το αξιοποιήσουν. Η εργασία αυτή, σύμφωνα με τη μαρτυρία, επανεκτυπώθηκε, γεγονός που δείχνει ότι η διάσωση δεν περιορίστηκε στην απλή φύλαξη του τεκμηρίου, αλλά συνδέθηκε με την ενεργή ανάδειξή του.

Το μουσείο αποτελεί πράξη διάσωσης μιας τεχνικής κουλτούρας που κινδύνευε να χαθεί, καθώς τα παλαιά μηχανήματα, οι τυπογραφικές κάσες, τα στοιχεία, οι κοπτικές, τα πιεστήρια, τα βιβλιοδετικά εργαλεία και τα αντικείμενα καθημερινής παραγωγής είναι φορείς μνήμης για τεχνικές διαδικασίες που απαιτούσαν δεξιότητα, χρόνο και σωματική εργασία²²⁰ (Εικόνα 40).

²¹⁸ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

²¹⁹ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

²²⁰ Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

Εικόνα 40 Σελίδες λευκόματος με φωτογραφική παρουσίαση εκθεμάτων του Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας. Πηγή: Μουσείο ΤΥΕΣ.

Η αξία του μουσείου ενισχύεται από το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της ιστορίας του τυπογραφείου δεν έχει διασωθεί σε πλήρη γραπτή τεκμηρίωση. Εκεί όπου τα αρχεία είναι αποσπασματικά, τα αντικείμενα και οι προφορικές μαρτυρίες λειτουργούν συμπληρωματικά. Ένα μηχάνημα που έχει σωθεί δεν αποδεικνύει από μόνο του όλη την ιστορία της χρήσης του, αλλά σε συνδυασμό με μαρτυρίες, φωτογραφίες και υπηρεσιακά τεκμήρια μπορεί να φωτίσει πλευρές της παραγωγικής διαδικασίας.²²¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προφορική παράδοση που συνοδεύει ορισμένα εκθέματα. Παλαιός λιθογράφος αναφέρει την περίπτωση του χειροκίνητου τυπογραφικού πιεστηρίου KRONOS, το οποίο, σύμφωνα με πληροφορία που του μεταφέρθηκε, συνδεόταν με την παραγωγή επιστολικών δελταρίων στρατιωτών του αλβανικού μετώπου στο παλαιό τυπογραφείο της οδού Κριεζώτου.²²² Η πληροφορία αυτή δεν έχει μέχρι στιγμής διασταυρωθεί με γραπτό τεκμήριο και επομένως δεν μπορεί να παρουσιαστεί ως αποδεδειγμένο γεγονός. Έχει όμως αξία ως στοιχείο προφορικής παράδοσης και ως παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο τα αντικείμενα αποκτούν ιστορικό νόημα μέσα από τη μνήμη των εργαζομένων.

²²¹ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Φωτογραφικό υλικό Μουσείου Τυπογραφίας ΤΥΕΣ

²²² Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

Η προφορική παράδοση γύρω από τα εκθέματα είναι σημαντική, αλλά χρειάζεται προσεκτική χρήση, καθώς δεν υποκαθιστά την αρχειακή τεκμηρίωση, μπορεί όμως να κατευθύνει την έρευνα και να αναδείξει ερωτήματα που αξίζουν περαιτέρω διερεύνηση.²²³ Στην περίπτωση του ΤΥΕΣ, όπου η έρευνα συνεχίζεται και μετά τη διπλωματική εργασία, τέτοιες μαρτυρίες μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία για αναζήτηση πρόσθετων τεκμηρίων.

7.7 Η μνήμη των εργαζομένων ως ιστορική πηγή

Η τυπογραφική μνήμη του ΤΥΕΣ δεν διατηρείται μόνο στα αντικείμενα του μουσείου. Διατηρείται και στις αφηγήσεις των εργαζομένων. Οι συνεντεύξεις δείχνουν ότι το τυπογραφείο υπήρξε για πολλούς κάτι περισσότερο από χώρος εργασίας. Υπήρξε τόπος μαθητείας, επαγγελματικής διαμόρφωσης, καθημερινής συνύπαρξης και προσωπικής μνήμης.²²⁴

Πρώην στρατιωτικός που υπηρέτησε από τη δεκαετία του 1960 έως τη δεκαετία του 1980 περιγράφει το τυπογραφείο ως «δεύτερο σπίτι» και αναφέρει ότι ακόμη και η μυρωδιά του χώρου λειτουργεί ως στοιχείο μνήμης.²²⁵ Η μαρτυρία αυτή είναι σημαντική επειδή δείχνει τη βιωματική σχέση των εργαζομένων με τον χώρο, τονίζοντας ότι το τυπογραφείο ήταν χώρος όπου διαμορφώθηκαν επαγγελματικές και ανθρώπινες σχέσεις. Αντίστοιχα, εργαζόμενη στη φωτοσύνθεση περιγράφει την εργασία της στο ΤΥΕΣ με θετικούς όρους, τονίζοντας ότι αγάπησε τη δουλειά και ότι διατηρεί καλές αναμνήσεις από τους συναδέλφους και τους ανωτέρους.²²⁶ Παλαιές εργαζόμενες στο βιβλιοδετείο, παρότι αναφέρονται στον φόρτο, στην ανθυγιεινή εργασία και στις δυσκολίες, θυμούνται επίσης τη συναδελφικότητα, τις γιορτές (Εικόνες 41-43), τις αυξημένες απολαβές από τις υπερωρίες και την αίσθηση ασφάλειας που παρείχε η εργασία στο Υπουργείο.²²⁷

²²³ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025 · Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

²²⁴ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026 · Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026, 19/2/2026 · Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

²²⁵ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

²²⁶ Μυλωνά, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

²²⁷ Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

Εικόνα 41 Χριστουγεννιάτικη εκδήλωση προσωπικού στο ΤΥΕΣ, 1976. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Εικόνα 42 Παιδιά και οικογένειες εργαζομένων σε εορταστική εκδήλωση του ΤΥΕΣ, 1995.

Εικόνα 43 Χριστουγεννιάτικη εκδήλωση προσωπικού στο ΤΥΕΣ, 1996. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Ως ιστορική πηγή, η μνήμη έχει όρια. Μπορεί να παραλείπει, να ωραιοποιεί, να συγχέει χρονολογίες ή να αποδίδει σε ένα πρόσωπο γεγονότα που ήταν αποτέλεσμα συλλογικών διαδικασιών, γι' αυτό και οι μαρτυρίες αυτές χρειάζονται προσεκτική ανάγνωση, χωρίς εξιδανίκευση. Το ΤΥΕΣ ήταν χώρος σκληρής εργασίας, αυστηρής ιεραρχίας, πειθαρχίας, ανθυγιεινών συνθηκών και, σε ορισμένες περιόδους, έντονου υπηρεσιακού ελέγχου. Ταυτόχρονα, όμως, υπήρξε χώρος εργασιακής ταυτότητας, επαγγελματικού κύρους και

κοινής μνήμης.²²⁸ Εκεί ακριβώς βρίσκεται η αξία των συνεντεύξεων, γιατί αποτυπώνουν όχι μόνο το παραγωγικό έργο του τυπογραφείου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι εργαζόμενοι έζησαν την καθημερινότητα, την πίεση και τη σημασία που απέδιδαν οι ίδιοι στην εργασία τους (Εικόνες 44, 45).

Εικόνα 44 Το Στρατιωτικό προσωπικό του ΤΥΕΣ στην ταράτσα της μονάδας, περ. δεκαετία 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

Εικόνα 45 Το Πολιτικό προσωπικό του ΤΥΕΣ στην ταράτσα της μονάδας, περ. δεκαετία 1970. Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

²²⁸ Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026· Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025· Αντωνάκη και Δικαίου, προφορική συνέντευξη, 19 Φεβρουαρίου 2026.

7.8 Η τυπογραφική κληρονομιά ως βάση μελλοντικής έρευνας

Η ύπαρξη του Μουσείου Τυπογραφίας, οι προφορικές μαρτυρίες και το σωζόμενο φωτογραφικό υλικό δημιουργούν τη βάση για περαιτέρω έρευνα. Η παρούσα διπλωματική εργασία μπορεί να λειτουργήσει ως πρώτο στάδιο συγκρότησης της ιστορίας του ΤΥΕΣ, αλλά δεν εξαντλεί το θέμα, αντίθετα, αναδεικνύει την ανάγκη για συστηματική αρχειοθέτηση τεκμηρίων, καταγραφή μηχανημάτων, τεχνική τεκμηρίωση εκθεμάτων, συγκέντρωση φωτογραφικού υλικού και συνέχιση των συνεντεύξεων.²²⁹

Η τεχνική κληρονομιά του ΤΥΕΣ έχει αξία όχι μόνο για την ιστορία του ΕΣ, αλλά και για την ιστορία των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα. Μέσα από το τυπογραφείο μπορούν να μελετηθούν η μετάβαση από τον μόλυβδο στη φωτοσύνθεση, από την υψιτυπία στην offset, από το φιλμ στο CTP και από τη χειρωνακτική στην ψηφιακή προεκτύπωση.²³⁰ Μπορούν επίσης να μελετηθούν οι ειδικότητες, οι μορφές τεχνικής μαθητείας, η γυναικεία εργασία, οι συνθήκες υγείας και η λειτουργία ενός κρατικού τυπογραφικού οργανισμού με στρατιωτικό χαρακτήρα.

Η μελλοντική δημιουργία βιβλίου-λευκώματος για την ιστορία του ΤΥΕΣ μπορεί να στηριχθεί ακριβώς σε αυτό το υλικό. Η διπλωματική εργασία οφείλει να διατηρήσει τον ακαδημαϊκό της χαρακτήρα, με τεκμηρίωση, παραπομπές και κριτική χρήση των πηγών. Το λεύκωμα, αντίθετα, μπορεί να αξιοποιήσει εκτενέστερα φωτογραφικό υλικό, τις προσωπικές ιστορίες, τα μηχανήματα, τα τεχνικά αντικείμενα και τις μαρτυρίες.²³¹ Τα δύο έργα μπορούν να είναι συμπληρωματικά, αλλά δεν ταυτίζονται.

Η εκπαίδευση, η τεχνογνωσία και η μνήμη αναδεικνύουν το ΤΥΕΣ ως έναν οργανισμό με σύνθετο παραγωγικό, τεχνικό και ανθρώπινο χαρακτήρα. Αποτέλεσε χώρο όπου η τυπογραφική τέχνη συνδέθηκε με τη στρατιωτική υπηρεσία, την επαγγελματική ταυτότητα, την τεχνική μαθητεία και τη συλλογική μνήμη των εργαζομένων. Η κατανόηση αυτής της διάστασης είναι απαραίτητη για τη συνολική αξιολόγηση της θέσης του ΤΥΕΣ στην ιστορία των κρατικών τυπογραφικών οργανισμών και των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα.

²²⁹ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026· Φωτογραφικό υλικό Μουσείου Τυπογραφίας ΤΥΕΣ.

²³⁰ Ματθιόπουλος, *Ελληνική τυπογραφία*, σ. 659–661· Στάικος και Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης*, σ. 419–424.

²³¹ Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026· Σημειώσεις ερευνήτριας, 2026.

8 Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να συγκροτήσει μια πρώτη συστηματική ιστορική αποτύπωση του Στρατιωτικού Τυπογραφείου, μετέπειτα Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού, αξιοποιώντας αρχειακό υλικό, υπηρεσιακά έγγραφα, ΦΕΚ, βιβλιογραφία, φωτογραφικό υλικό και προφορικές μαρτυρίες παλαιών εργαζομένων. Η έρευνα ανέδειξε ότι το ΤΥΕΣ δεν υπήρξε απλή βοηθητική υπηρεσία του Στρατού, αλλά κρατική παραγωγική μονάδα γραφικών τεχνών, με μακρά ιστορική συνέχεια, τεχνική πολυπλοκότητα και ισχυρή εργασιακή μνήμη.

Η λειτουργία τυπογραφείου του Υπουργείου Στρατιωτικών τεκμηριώνεται ήδη από το 1882,²³² ενώ το 1910 φαίνεται να αποτελεί σημαντικό σταθμό σαφέστερης υπηρεσιακής συγκρότησης. Ο Οργανισμός του 1936 επιβεβαιώνει την ένταξή του στον διοικητικό μηχανισμό του Υπουργείου Στρατιωτικών και προσδιορίζει με μεγαλύτερη σαφήνεια την αποστολή του.²³³ Επομένως, η ιστορική πορεία του ΤΥΕΣ συνδέεται με μια σταδιακή διαδικασία οργανωτικής και θεσμικής διαμόρφωσης, που αναπτύχθηκε σε βάθος χρόνου.

Το Στρατιωτικό Τυπογραφείο είχε εξ αρχής διπλή φυσιογνωμία. Από τη μία πλευρά ήταν στρατιωτική μονάδα, ενταγμένη σε συγκεκριμένες διοικητικές υπαγωγές και υποκείμενη σε ιεραρχία, πειθαρχία και υπηρεσιακό έλεγχο. Από την άλλη, ήταν μονάδα γραφικών τεχνών, με ειδικότητες, μηχανές, υλικά, βάρδιες, υπερωρίες, προγραμματισμό εργασιών και ανάγκη τεχνικής εξειδίκευσης. Αυτή η διπλή ταυτότητα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του ΤΥΕΣ.

Η περίοδος έως το 1950 ανέδειξε τις βάσεις αυτής της παραγωγικής οργάνωσης. Οι ημερήσιες διαταγές δείχνουν πειθαρχία, τήρηση ωραρίων, κατανομή εργασιών, διαβάθμιση προσωπικού και σταδιακή αύξηση του παραγωγικού φόρτου. Τα ημερομίσθια, οι αυξήσεις, οι προσλήψεις εργατοτεχνικού προσωπικού και η παρουσία γυναικών τεχνιτριών δείχνουν ότι το τυπογραφείο ήταν μια οργανωμένη παραγωγική μονάδα, με διακριτές ειδικότητες, εργασιακή ιεραρχία, μισθολογικές διαβαθμίσεις και καθημερινές απαιτήσεις αντίστοιχες ενός μεγάλου εργαστηρίου γραφικών τεχνών.²³⁴

²³² Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, σ. 101.

²³³ ΓΕΣ/ΤΥΕΣ, «Οργάνωση Αρχείων», 28 Απριλίου 2005.

²³⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1950 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980, το ΤΥΕΣ αναπτύχθηκε σε σύνθετη παραγωγική μονάδα. Η λειτουργία σε δύο βάρδιες αποτέλεσε κανονικότητα της παραγωγικής οργάνωσης για πολλές δεκαετίες. Οι υπερωρίες λειτουργούσαν συμπληρωματικά, όταν ο φόρτος εργασίας ξεπερνούσε ακόμη και τις ήδη διευρυμένες δυνατότητες των βαρδιών. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται τόσο από τα αρχειακά τεκμήρια όσο και από τις προφορικές μαρτυρίες εργαζομένων.²³⁵

Κομβικό τεκμήριο για την κατανόηση της κατάστασης του τυπογραφείου στα τέλη της δεκαετίας του 1960 αποτελεί η μελέτη ανάπτυξης του 1968, στην οποία αποτυπώνονται τα όρια του παλαιού εξοπλισμού, τα προβλήματα χώρων και εγκαταστάσεων, η ανάγκη για νέο μηχανολογικό εξοπλισμό και η μετάβαση προς την εκτύπωση Offset.²³⁶ Ο εκσυγχρονισμός εξελίχθηκε ως σταδιακή διαδικασία, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από την πίεση της παραγωγής, την παλαιότητα των μέσων και την ανάγκη προσαρμογής στις νέες τεχνολογίες των γραφικών τεχνών.

Η τεχνολογική ιστορία του ΤΥΕΣ συνδέεται άμεσα με την ευρύτερη εξέλιξη των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα. Τα παραγωγικά τμήματα αντιστοιχούν σε διαφορετικά παραγωγικά συστήματα, διαφορετικές δεξιότητες και διαφορετικές μορφές εργασίας. Στο ΤΥΕΣ, η τεχνολογική μετάβαση σήμαινε ταυτόχρονα αλλαγή στη σύνθεση του προσωπικού, στον τρόπο προετοιμασίας των εργασιών, στην ταχύτητα παραγωγής και στη σημασία της ψηφιακής διαχείρισης αρχείων.

Παράλληλα, η εργασία ανέδειξε τις δύσκολες και συχνά ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας. Οι ιατρικές εκθέσεις του 1963 και του 1970 επιβεβαιώνουν προβλήματα εξαιρισμού, συσσώρευση ατμών βαρέων μετάλλων, κινδύνους στα χυτήρια και αυξημένη νοσηρότητα του προσωπικού.²³⁷ Οι προφορικές μαρτυρίες συμπληρώνουν την εικόνα με αναφορές σε εξετάσεις για μολυβδίαση, χορήγηση γάλακτος, βαριά ατμόσφαιρα, κόπωση, ορθοστασία, και μεγάλο φόρτο εργασίας. Το ΤΥΕΣ υπήρξε χώρος επαγγελματικού κύρους, αλλά και χώρος σκληρής εργασίας, στοιχεία που συνυπήρχαν στην καθημερινότητα των εργαζομένων.

²³⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405· Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026, 26/2/2026· Βασιλτζίκης, προφορική συνέντευξη, 4 Μαρτίου 2026.

²³⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.

²³⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 6/10/1963, σ. 00017_0842· Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 26/2/1970, σ. 00017_0843.

Σημαντικό συμπέρασμα αποτελεί και ο ρόλος της εκπαίδευσης. Η τεχνογνωσία μεταδιδόταν μέσα από την καθημερινή μαθητεία, τα εσωτερικά σχολεία, τη Σχολή Τυπογραφίας, την εκπαίδευση στη ΓΥΣ και, σε ορισμένες περιπτώσεις, την εκπαίδευση στο εξωτερικό. Η ύπαρξη προγράμματος μαθημάτων και διπλώματος για τη Σχολή Τυπογραφίας δείχνει ότι η υπηρεσία αναγνώριζε την ανάγκη συστηματικής τεχνικής κατάρτισης.²³⁸ Το ΤΥΕΣ δεν περιοριζόταν στην παραγωγή εντύπων, αλλά διαμόρφωνε ανθρώπους με γνώση, εμπειρία και πρακτική δεξιότητα. Η τεχνολογία, όσο αναγκαία κι αν ήταν, δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αν το προσωπικό δεν ήταν ικανό να χειριστεί μηχανές, υλικά και χρόνους παραγωγής.

Ξεχωριστή θέση στην ιστορία του ΤΥΕΣ κατέχει και το ζήτημα της μνήμης και της διάσωσης του τεχνικού του παρελθόντος, μέσω της δημιουργίας του Μουσείου Τυπογραφίας το 2012, που συνδέθηκε με την προσωπική προσπάθεια εργαζομένων του πολιτικού προσωπικού, κυρίως του Ανέστη Γαλανόπουλου και του Νίκου Κοντογιάννη.²³⁹ Η συγκέντρωση και διάσωση μηχανών, εργαλείων, αντικειμένων και τεκμηρίων απέκτησε ιδιαίτερη σημασία σε μια περίοδο κατά την οποία μεγάλο μέρος του παλαιού εξοπλισμού αντιμετωπιζόταν πλέον ως παρωχημένο υλικό προς απόσυρση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία διασώθηκαν πολύτιμες μαρτυρίες της τεχνικής ιστορίας του ΤΥΕΣ, αλλά και στοιχεία της καθημερινής εργασιακής εμπειρίας των ανθρώπων που εργάστηκαν στους χώρους του.

Η παρούσα έρευνα δεν εξαντλεί το θέμα, αντίθετα, δείχνει πόσο μεγάλο μέρος της ιστορίας του ΤΥΕΣ παραμένει ακόμη ανοιχτό. Χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για τον εξοπλισμό και τη ροή εργασίας στις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας του, για τις σχέσεις με άλλους κρατικούς, φορείς καθώς και συστηματική καταγραφή φωτογραφιών, μηχανημάτων, εντύπων, αρχείων και προφορικών μαρτυριών. Η παρούσα διπλωματική εργασία μπορεί να αποτελέσει βάση για μια μελλοντική εκτενέστερη ιστορική μελέτη ή για ένα βιβλίο-λεύκωμα αφιερωμένο στην ιστορία του ΤΥΕΣ.

Συνολικά, η ιστορία του ΤΥΕΣ είναι ιστορία τεχνολογίας, εργασίας, στρατιωτικής διοίκησης και μνήμης. Είναι ιστορία μετάβασης από τον μόλυβδο στη φωτοσύνθεση, από την υψιτυπία

²³⁸ Προσωπικό αρχείο Μόσχου, «Πρόγραμμα μαθημάτων Σχολής Τυπογραφίας ΤΥΕΣ»: Μόσχου, προφορική συνέντευξη, 26 Φεβρουαρίου 2026.

²³⁹ Γαλανόπουλος, προφορική συνέντευξη, 16 Οκτωβρίου 2025.

στην offset, από το φιλμ στο CTP και από τη χειρωνακτική δεξιοτεχνία στην ψηφιακή παραγωγή. Είναι όμως και ιστορία ανθρώπων, στρατιωτικών και πολιτικών υπαλλήλων, ανδρών και γυναικών, τεχνιτών και διοικητικών στελεχών, που κράτησαν σε λειτουργία έναν χώρο κρίσιμο για την έντυπη υποστήριξη του ΕΣ.

Στο έντυπο του Μουσείου Τυπογραφίας του ΤΥΕΣ αναγράφεται ένα γνωμικό που συμπυκνώνει με απλό και εύστοχο τρόπο τη σχέση του τυπογράφου με την τέχνη του:

*«Οι τυπογράφοι είναι οι μόνοι που ξέρουν τις αναποδιές της ζωής,
γιατί τα διαβάζουν όλα ανάποδα».²⁴⁰*

Η φράση αυτή, πέρα από τον χιουμοριστικό χαρακτήρα της, θυμίζει ότι η τυπογραφική εργασία στηρίχθηκε για δεκαετίες σε μια ιδιαίτερη οπτική του κόσμου. Στην ικανότητα του τυπογράφου να διαβάζει, να διορθώνει, να συνθέτει και να παράγει νόημα ακόμη και μέσα από την ανάποδη όψη των πραγμάτων. Με αυτή την έννοια, η ιστορία του ΤΥΕΣ είναι και ιστορία των ανθρώπων που, μέσα σε δύσκολες συνθήκες, σε περιόδους πολέμων, πολιτικών αναταράξεων, αυξημένων υπηρεσιακών αναγκών και συνεχών τεχνολογικών μεταβάσεων, μετέτρεπαν καθημερινά την τεχνογνωσία και τον μόχθο τους σε εκτυπωμένη μνήμη και υπηρεσιακή γνώση, αναδεικνύοντας έτσι το ΤΥΕΣ σε διαχρονικά πολύτιμο εργαλείο για τη λειτουργία του Ελληνικού Στρατού.

Εικόνα 46 Αποψη του σύγχρονου ΤΥΕΣ στο στρατόπεδο «Αλέξανδρος Παπάγος». Πηγή: Αρχείο ΤΥΕΣ.

²⁴⁰ Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, Μουσείο Τυπογραφίας ΤΥΕΣ, ενημερωτικό έντυπο, Αθήνα, χ.χ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βουτσινάκης, Ευάγγελος Α. *Εθνικό Τυπογραφείο: 1833–2003, 170 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2003.

ΓΕΣ/ΔΙΣ. *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*. 2η έκδ., βελτ. και επανξ. Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 2005.

Ζάζας, Δημήτρης. *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεότερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870–1920)*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2011.

Μαθιόπουλος, Γιώργος Δ. *Ελληνική τυπογραφία: Η ιστορική εξέλιξη των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων: 15ος–20ός αιώνας*. Αθήνα: Πεδίο, 2024.

Σκιαδάς, Νίκος Ε. *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*. Τόμ. Γ'. Αθήνα: Gutenberg, 1982.

Στάικος, Κωνσταντίνος Σπ., και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, επιμ. *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499–1999): Οδηγός έκθεσης*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2000.

Χαραλάμπης, Α., και Κ. Νίδερ. *Ιστορικόν υπόμνημα περί του οργανισμού του τακτικού στρατού της Ελλάδος*. Τεύχ. Α'. Στρατιωτική Βιβλιοθήκη. Εν Αθήναις: Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, 1907.

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/11/1935, σ. 00002_0037.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 17/2/1936, σ. 00002_0103.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/5/1936, σ. 00002_0108.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 6/2/1936, σ. 00002_0044.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/6/1940, σ. 00002_0137.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/12/1940, σ. 00002_0140.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/3/1942, σ. 00002_0150.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/4/1946, σ. 00002_0349.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/10/1946, σ. 00002_0375.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 1/4/1947, σ. 00002_0396.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/3/1947, σ. 00002_0392.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 21/1/1948, σ. 00002_0442.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 1/7/1949, σ. 00002_0629.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 22/1/1949, σ. 00002_0525–0526.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 5/6/1949, σ. 00002_0549.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 8/11/1949, σ. 00003_0006.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 9/12/1949, σ. 00002_0584.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.2, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 13/3/1950, σ. 00002_0629.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 15/4/1952, σ. 00003_0404–0405.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 7/7/1952, σ. 00003_0459.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Η/ΑΡ.6, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/8/1952, σ. 00006_0106.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/7/1953, σ. 00003_0514.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 26/11/1955, σ. 00003_0065.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 14/7/1956, σ. 00003_0077.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 28/1/1960, σ. 00003_0173.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 16/1/1961, σ. 00003_0202.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Ζ/ΑΡ.3, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 7/2/1961, σ. 00003_0206.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.70/Θ.Η/ΑΡ.6, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 8/11/1962, σ. 00006_0107.

Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ξ/ΑΡ.8, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 29/7/1961, σ. 00008_0007.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 6/10/1963, σ. 00017_0842.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Ξ.Ο/ΑΡ.8, Η.Δ. ΤΥΕΣ, 18/11/1963, σ. 00008_0140.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Ξ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 7/9/1966, σ. 00017_0019.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 25/9/1966, σ. 00017_0053.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 6/4/1967, σ. 00017_0492.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 14/8/1968, σ. 00017_0368–0372.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 22/4/1969, σ. 00017_0625.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 10/5/1969, σ. 00017_0659.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 20/1/1970, σ. 00017_0828.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 26/2/1970, σ. 00017_0843.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83/Θ.Ο/ΑΡ.17, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 27/2/1970, σ. 00017_0845.
Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83 Θ.Ο ΑΡ.20, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 31/3/1972, σ. 00020_0105.

Βιβλίο ατελώς εισαγομένων υλικών μηχανημάτων ΤΥΕΣ. Υπηρεσιακό βιβλίο, εγγραφές 1950–1991.
Αδημοσίευτο τεκμήριο, αρχείο της ερευνήτριας.

Βιβλίων Εργασίας Ομάδος Συντηρήσεως Στρατιωτικού Τυπογραφείου [ΤΥΕΣ], υπηρεσιακό βιβλίο συντήρησης μηχανημάτων, 2 Ιανουαρίου–31 Δεκεμβρίου 1970, Μουσείο Τυπογραφίας ΤΥΕΣ, φωτογράφιση από την ερευνήτρια.

ΓΕΣ/ΤΥΕΣ. «Οργάνωση Αρχείων». Φ.0004/1815, Σ.390. Αθήνα, 28 Απριλίου 2005.

Δειγματολόγιον χαρακτήρων φωτοσυνθέσεως. ΤΥΕΔ, Τμήμα Φωτοσυνθέσεως. Χ.χ. [πιθανώς μέσα δεκαετίας 1980]. Έκθεμα Μουσείου Τυπογραφίας ΤΥΕΣ.

Μόσχου, Βασίλης, προσωπικό αρχείο. «Πρόγραμμα μαθημάτων Σχολής Τυπογραφίας ΤΥΕΣ». Πρωτότυπο τεκμήριο, φωτογραφισμένο από την ερευνήτρια, 1975.

Στρατιωτικά Νέα: Περιοδικόν Όργανον Πληροφοριών, Στρατιωτικής Αγωγής και Μελέτης. Έτος 3, περίοδος Γ', αρ. 1. 9 Μαρτίου 1952.

Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού. *Βασική ενημέρωση.* Παρουσίαση υπηρεσιακής ενημέρωσης από τον Σχη (ΠΖ) Χρύσανθο Κοντοσφύρης, Διοικητή ΤΥΕΣ. Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 2023.

Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού. *Δημιουργία Σύγχρονου Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού.* Επιτελική μελέτη. Συντάκτης: Συνταγματάρχης (ΠΖ) Χρύσανθος Κοντοσφύρης. Αθήνα, Νοέμβριος 2024.

Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, *Μουσείο Τυπογραφίας ΤΥΕΣ,* ενημερωτικό έντυπο, χ.χ.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΟΠΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Σημειώσεις ερευνήτριας, βασισμένες σε επιτόπια παρατήρηση και προφορικές μαρτυρίες, 2026.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Αντωνάκη, Έφη και Δικαίου Φρίντα, Πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ. Προφορική συνέντευξη. Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 2026. Απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

Βασιλτζίκης, Βασίλης. Πρώην στρατιωτικό προσωπικό ΤΥΕΣ. Προφορική συνέντευξη. Αθήνα, 4 Μαρτίου 2026. Απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

Γαλανόπουλος, Ανέστης. Πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ. Προφορική συνέντευξη. Αθήνα, 16 Οκτωβρίου 2025. Απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

Μόσχου, Βασίλης. Πρώην στρατιωτικό προσωπικό ΤΥΕΣ. Προφορική συνέντευξη. Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 2026. Απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

Μυλωνά, Δήμητρα. Πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ. Προφορική συνέντευξη. Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 2026. Απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

Περηφάνου, Καίτη. Πρώην πολιτικό προσωπικό ΤΥΕΣ. Προφορική συνέντευξη. Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 2025. Απομαγνητοφώνηση στο αρχείο της ερευνήτριας.

Παράρτημα Α: Διατελέσαντες Διοικητές

Προγενέστεροι Διευθυντές που εντοπίστηκαν από την έρευνα:

Η ακριβής διάρκεια της θητείας τους δεν κατέστη δυνατό να τεκμηριωθεί πλήρως, επομένως οι παρακάτω χρονολογίες βασίζονται στα διαθέσιμα αρχειακά στοιχεία και αποδίδονται κατ' εκτίμηση.

Ανθυπολοχαγός (ΑΡΧΕΙΟΦΥΛΑΚΑΣ) Τράγαλος Δημήτριος 1915–1924

Λοχαγός (ΑΡΧ/ΤΗΣ) Σκορδίλης Αντώνιος 1924–1936

Διατελέσαντες Διευθυντές:

Τχης (ΤΥΠ) Κυπριάδης Αναστάσιος: 1936–1948

Σχης (ΤΥΠ) Λουκόπουλος Πάτροκλος: 1948–1963

Ανχης (ΠΖ) Ζιώγας Νικόλαος: 1963

Ανχης (ΤΧ) Χαραλάμπους Γεώργιος: 1963–1964

Ανχης (ΤΧ) Δικαίος Δημήτριος: 1964

Ανχης (ΤΧ) Αθανασιάδης Ηλίας: 1964–1965

Ανχης (ΤΧ) Τσάλτας Θεόδωρος: 1965–1967

Ανχης (ΤΧ) Καραχάλιος Αθανάσιος: 1967–1969

Σχης (ΤΧ) Γκαγκούρης Μιλτιάδης: 1969–1971

Σχης (Γ) Σταυρόπουλος: 1971–1973

Σχης (Γ) Μπίστης: 1973–1978

Σχης (Γ) Σταμάτης: 1978

Σχης (Γ) Αιλιανός Μιχ.: 1978–1980

Σχης (Γ) Τριανταφύλλου Κων/νος: 1980–1984

Σχης (Γ) Βελάγκος Γεώργιος: 1984

Σχης (Γ) Καλαντζής Γεώργιος: 1984–1986

Σχης (Γ) Χρυσάφης Κων/νος: 1986–1987

Διατελέσαντες Διοικητές:

Σχης (Γ) Αλεξόπουλος Αναστάσιος: 1987–1992

Σχης (Γ) Κάλφας Χαράλαμπος: 1992–1996

Σχης (Γ) Χρήστου Γεώργιος: 1996–2000

Σχης (Γ) Ζήσου Αντώνιος: 2000–2001

Ανχης (Γ) Μακρίδης Γεώργιος: 2001–2002

Ανχης (Γ) Λίτσας Αθανάσιος: 2002–2004

Ανχης (Γ) Σπίνος Αντώνιος: 2004–2008

Ταξχος (Γ) Βαρελής Δημήτριος: 2008–2008

Σχης (ΠΖ) Κούρτης Αθανάσιος: 2008–2010

Σχης (ΠΖ) Δρούγκας Αντώνιος: 2010–2012

Σχης (ΠΖ) Ρέλιας Γεώργιος: 2012–2015

Σχης (ΜΧ) Μπαρμπόπουλος Γεώργιος: 2015–2016

Σχης (ΠΖ) Βλάχος Αλέξανδρος: 2016–2021

Ανχης (ΑΤΓ) Ψειμάδας Φώτιος: 2021 –2021

Σχης (ΠΖ) Βλάχος Αλέξανδρος: 2021 –2023

Σχης (ΠΖ) Κοντοσφύρης Χρύσανθος: 2023 –2025

Σχης (ΠΖ) Δαριβιανάκης Ιωάννης: 8-5-2025 –

Παράρτημα Β: Μηχανολογικός εξοπλισμός του Στρατιωτικού Τυπογραφείου σύμφωνα με βιβλίο συντήρησης του 1970

Στο παρόν παράρτημα καταγράφεται ο μηχανολογικός εξοπλισμός που αναφέρεται σε βιβλίο συντήρησης του Στρατιωτικού Τυπογραφείου του έτους 1970. Η καταγραφή παρουσιάζεται ανά παραγωγικό τμήμα, ώστε να αποτυπωθεί η εσωτερική τεχνική διάρθρωση της υπηρεσίας και η ποικιλία των μηχανημάτων που υποστήριζαν τη στοιχειοθεσία, την εκτύπωση, τη βιβλιοδεσία και τη συντήρηση.²⁴¹

ΟΜΑΔΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Τόρνος
Τροχιστικό
Ηλεκτροδράπανο

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

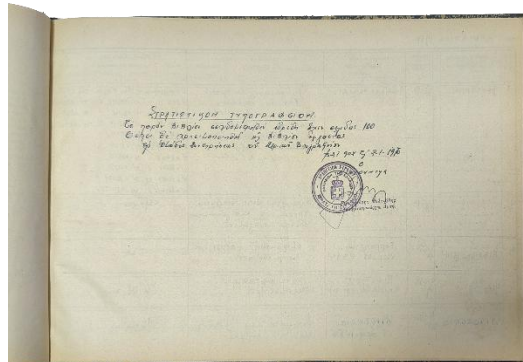
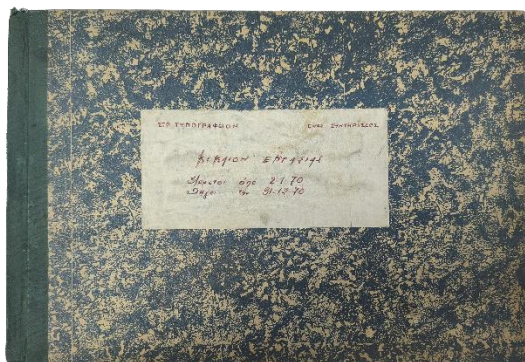
8 ΚΛΑΒΙΕ MONOTYPIΑΣ
8 ΧΥΤΗΡΙΑ
2 μηχανές ΛΙΝΟΤΥΠΙΑΣ
Πρέσα στεροετυπίας

ΠΙΕΣΤΗΡΙΑ

ALBERT
MILLER (μικρό)
HEIDELBERG (Επίπεδη)
EMIL KAHLE
ΣΟΥΗΔΙΚΟ
HEIDELBERG (Όρθιο)
VICTORIA FRONT
PLANETA
BAUER
Αμαξίδιο μεταφοράς χάρτου

ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟ

Συρραπτική VICKERS
Συρραπτική MONOTYPE
Κουβερτουριστική μηχανή BUFALO
Κουβερτουριστική μηχανή MINABINDA
Κλωστοραπτική KEIPSIC
Τρυπάνι
Μηχανή Περφορέ
Κοπτική PERFECTA ORIGINAL
Κοπτική JOHNE
Κοπτική FUNDITOR
Κοπτική HELMA
Κοπτική MAXIMA
Κοπτική PG PIVANO
Μηχανή Διάτρησης
Διπλωτική CAMCO
Διπλωτική BREHMER
Διπλωτική LYTON
Πρέσα Χρυσοτυπίας GEBR BAIERKG
Πρέσα πίεσης βιβλίων JES HUNKELER
Πρέσα Δεματοποίησης

²⁴¹ Βιβλίο συντήρησης Στρατιωτικού Τυπογραφείου, 1970, Αρχείο Μουσείου ΤΥΕΣ.

Παράρτημα Γ: Προβλεπόμενο υλικό Μονάδας, 1972

Σε πίνακα του Στρατιωτικού Τυπογραφείου καταγράφεται το προβλεπόμενο ειδικό υλικό της Μονάδας και το αντίστοιχο κόστος του. Ο πίνακας δεν αποτελεί απογραφή υφιστάμενου εξοπλισμού, αλλά τεκμήριο των υλικών απαιτήσεων που προέβλεπε ο Πίνακας Οργάνωσης και Υλικού για τη λειτουργία του Στρατιωτικού Τυπογραφείου.²⁴²

**«Πίναξ εμφαίνων το κόστος επενδύσεως της Μονάδος εις ειδικόν υλικόν»
Στρατιωτικόν Τυπογραφείον,
Αθήναι 31 Μαρτίου 1972**

	Προβλεπομένη ποσότης		Προβλεπομένη ποσότης
Επίπεδα τυπογραφικά πιεστήρια 70x100	3	Τράπεζα εκτυπώσεως 70x100	1
Επίπεδα τυπογραφικά πιεστήρια 56x77	3	Τράπεζα εμφανίσεως 70x100	1
Κάθετα τυπογραφικά πιεστήρια 26x38	3	Τράπεζαι RETOUCHE 80x110	2
Πιεστήρια εκτυπώσεως καλυμμάτων	1	Φωτογραφικά μηχαναί 70x100	1
Πιεστήρια εκτυπώσεως δοκιμίων	1	Κλισογράφος 50x40	1
Πιεστήρια OFFSET	3	Φοριαμός ξηράνσεως 70x100	1
Πρέσσα στερεοτυπίας	1	Μηχάνημα κοκκιδώσεως 70x100	1
Μηχανές μονοτυπίας, κλαβιέ	8	Γερανός 0,5 τόνου	1
Μηχανές μονοτυπίας, χυτήρια	7	Τροχιστικό μηχανήμα	1
Μηχανές λινοτυπίας	4	Τόρνος 70 εκ. μήκους	1
Αεροσυμπιεστές	2	Ηλεκτροδράπανο 1–6,5 mm	1
Κάμινοι τήξεως μετάλλου	2	Ηλεκτροδράπανο 1–12,5 mm	1
Κοπτική μηχανή ROLAND	1	Ηλεκτροπρίονες	1
Κοπτική μηχανή PERFECTA	2	Φορητή ηλεκτροσυγκόλληση 200 AMP	1
Κοπτική μηχανή ηλεκτρονική	1	Σμυριδοτροχός ηλεκτρικός	1
Φωτοσυνθετικό συγκρότημα	1	Συσκευή οξυγόνου	1
Κοπτική μηχανή TYEΣ / τρίτεμνος	1	Υδραυλικές χειράμαξες 1,5 τόνου	3
Ψαλίσ POLIGRAF	1	Συλλογές εργαλείων εφαρμοστού	2
Διατρητική	1	Περιβραχιόνια / κράνη ομάδος ασφαλείας	2
Συρματοραπτική μεγάλη	1	Σκέπαρνο ξυλουργού με λαβή	1
Συρματοραπτική μικρή	1	Σκαπάνες με στείλιιά	4
Κλωστοραπτική BREHMER	1	Πτύα Γ.Χ.	4
Συγκολλητική ράχews βιβλίων	1	Πυροσβεστήρες ξηρού 2 γαλλονών	4
Σκεπαστικάί	1	Επαναπληρωτές πυροσβεστήρων	4
Σφυριστικάί	1	ξηρού 2 γαλλονών	4
Μηχάνημα κυρτώσεως ράχew βιβλίων	1	Πυροσβεστήρες υγρού 2 γαλλονών	4
Τράπεζαι ευθυγραμμίσεως	2	Επαναπληρωτές πυροσβεστήρων	4
Συρματοραπτική σύγχρονη	1	υγρού 2 γαλλονών	4
Τράπεζαι επιδιορθώσεως 70x100	2	Κάδοι πυρός	8

²⁴² Αρχείο ΓΕΣ/ΥΣΑ, Φ.83 Θ.Ο ΑΡ.20, Σ.Ε. ΤΥΕΣ, 31/3/1972, σ.00020_0105

Παράρτημα Δ: Ερωτηματολόγιο και συνοπτική απόδοση των συνεντεύξεων

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Εισαγωγή

- Παρουσίαση του σκοπού: «Η συνέντευξη γίνεται στο πλαίσιο διπλωματικής για την ιστορία του Τυπογραφείου του Στρατού. Θέλω να καταγράψω προσωπικές εμπειρίες και μαρτυρίες.»
- Διαβεβαίωση για εχεμύθεια (αν χρειάζεται).
- Ζήτα άδεια για ηχογράφηση.

Μέρος Α – Προσωπική Πορεία

- Πείτε μου λίγα λόγια για το πότε και πώς ξεκινήσατε στο Τυπογραφείο.
- Ποια ήταν η θέση σας και ποιες οι βασικές σας αρμοδιότητες;
- Πώς ήταν μια τυπική μέρα εργασίας τότε;
(Υπήρχαν άγραφτοι κανόνες ή dress code?)

Μέρος Β – Τεχνολογικές Αλλαγές

- Τι μηχανήματα υπήρχαν όταν ξεκινήσατε να εργάζεστε στο ΤΥΕΣ;
- Ποιος οργάνωνε τις εργασίες στη γραμμή παραγωγής?
- Ποιες αλλαγές έγιναν με τα χρόνια;
- Πώς βιώσατε εσείς προσωπικά τη μετάβαση σε νέα τεχνολογία;
- Τι γνωρίζετε για τη μετάβαση από τη μονοτυπία και τη λινοτυπία στην φωτοσύνθεση-φωτοστοιχειοθεσία;

Μέρος Γ – Παραγωγή και Έργο

- Τι είδους έντυπα τυπώνονταν πιο συχνά;
- Υπήρξαν έντυπα που θεωρείτε «σταθμό» ή που σας έκαναν εντύπωση;
- Υπήρχαν περίοδοι μεγάλης πίεσης; Πώς τις αντιμετωπίζατε;

Μέρος Δ – Οργάνωση και Ανθρωποι

- Πόσο προσωπικό είχε το τυπογραφείο κατά την περίοδο της πρόσληψής σας; Πολιτικό και στρατιωτικό.
- Υπήρχαν συγκεκριμένα πρόσωπα που ξεχώριζαν;
- Υπήρχε πνεύμα συνεργασίας ή δυσκολίες στις σχέσεις;
- Σχέσεις πολιτικού – στρατιωτικού προσωπικού
- Τι ειδικότητες υπήρχαν στο πολιτικό προσωπικό?
- Υπήρχαν ειδικότητες και στο στρατιωτικό προσωπικό?
- Είχατε ακούσει από συναδέλφους που έβγαιναν τότε στη σύνταξη ιστορίες για τα δικά τους πρώτα χρόνια?
- Είχατε ακούσει για το παλιό κτίριο στο κέντρο της Αθήνας

Μέρος Ε – Πολιτιστική και Κοινωνική Διάσταση

- Τι σήμαινε για εσάς προσωπικά να δουλεύετε στο Τυπογραφείο του Στρατού;
- Πώς έβλεπε την εργασία σας η οικογένεια ή ο κοινωνικός περίγυρος;
- Τι σας έχει μείνει περισσότερο στη μνήμη (θετικό ή αρνητικό);

Μέρος ΣΤ – Αλλαγές και Κλείσιμο Εποχής

- Πότε θεωρείτε ότι το Τυπογραφείο άρχισε να αλλάζει χαρακτήρα;
- Πώς επηρέασε η ψηφιοποίηση και η μείωση έντυπου υλικού;
- Αν σας ζητούσαν να δώσετε μία συμβουλή σε όσους θα διαβάσουν αυτή την έρευνα, ποια θα ήταν;

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΟΣΧΟΥ (στρατιωτικός)

Ημερομηνία συνέντευξης: 26/2/2026

- Υπηρέτησε στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο από το 1964 έως το 1986
- Οι εργαζόμενοι στο τυπογραφείο το 1965 ήταν 180 άτομα πολιτικό προσωπικό και 50 στρατιωτικό.
- Πάντα υπήρχε δεύτερη βάρδια. Και κάποιες μέρες υπήρχε και 3η βάρδια, βραδινή, από τους στρατιωτικούς. Τα απόρρητα για λόγους ασφαλείας τα δουλεύαμε νύχτα. Δουλεύαμε τα άκρως απόρρητα, τους κώδικες.
- Το 1962 που μεταφέρθηκε το τυπογραφείο στο καινούριο κτίριο, ότι μηχανήματα υπήρχαν στο παλιό της Κριεζώτου, μεταφέρθηκαν. Ήταν όρθιες Heidelberg A4 και A3 διάστασης, είχε Heidelberg 50x70, 35X50, 70x100. Αυτά έπαιρναν χαρτί σε μεγάλες ποσότητες, αλλά είχαν και κάτι άλλα μηχανήματα στα οποία βαζαμε ένα ένα φύλο και τα τυπώναμε.
- Υπήρχαν διπλωτικές μηχανές που πήγαινε ένα ένα το φύλο και δίπλωνε τα 16σελιδα και μετά έπαιρναν τα τυπογραφικά οι βιβλιοδέτριες και έκαναν τη σύνθεση.
- Υπήρχαν κοπτικές με χειροκίνητες ρυθμίσεις και μηχανή που έφτιαχνε τα καλύμματα των βιβλίων.
- Η μεγάλη φωτογραφική μηχανή ήρθε το 68-69.
- Μέχρι να έρθει η πρώτη ηλεκτρονική φωτοσυνθετική μηχανή τύπου Monophoto 600 (το 1973) δουλεύαμε μονοτυπία και λινοτυπία.
- Τυπώναμε την εβδομαδιαία εφημερίδα «Ηχώ των ενόπλων δυνάμεων»
- Τυπώναμε διάφορα είδη εντύπων, βιβλία ιστορικά, βιβλία με μεταφράσεις αρχαίων κειμένων, αφίσες, προσκλήσεις, περιοδικά.
- Ο εκσυγχρονισμός ξεκίνησε από το 68 και μετά.
- Είμασταν πολύ πιο σύγχρονοι από πολλά ιδιωτικά τυπογραφεία και είχαμε και άμεση συνεργασία με το εθνικό τυπογραφείο.
- Το «Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού (ΤΥΕΣ)» έγινε «Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων (ΤΥΕΔ)» στις αρχές του 80 για καμία πενταετία περίπου. Και είχαν έρθει οι συνάδελφοι από τα άλλα τυπογραφεία (ναυτικού, αεροπορίας) στο δικό μας. Μετά οργανώθηκαν, εξοπλίστηκαν και πήγαν ξανά σε δικά τους τυπογραφεία στο Βοτανικό και στο Τατόι.
- Είχαμε συνεργασία και με τη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού (ΓΥΣ) που πηγαίναμε οι στρατιωτικοί και τυπώναμε και εκεί όταν δεν επαρκούσαν τα δικά μας
- Η ΓΥΣ είχε offset πολύ πριν αποκτήσει το ΤΥΕΣ (Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού).
- Είχαμε εκπαιδευθεί ακόμα και στην εκτύπωση στους στρατιωτικούς χάρτες και τις διορθώσεις τις κάναμε πάνω στους τσίγκους.
- Ειδικά κατά την περίοδο της επταετίας (1967-1974) δουλεύαμε νύχτα.
- Πάντα είχαμε δουλειά
- Μια φορά τον χρόνο κάναμε εξετάσεις για μολυβδίαση. Οι περισσότεροι χάσαμε τα δόντια μας.

- Δεν είχαμε πολλά περιστατικά θανάτου από μολυβδίαση, αλλά κακά τα ψέματα, η ατμόσφαιρα ήταν βαριά.
- Το 1989 να έπρεπε να βγουν τα βιβλία για το ακαδημαϊκό έτος για την σχολή Ευελπίδων που τότε ήμουν Διευθυντής στο τυπογραφείο της σχολής Ευελπίδων. Έπρεπε να βγουν 67-68 συγγράμματα σε 1000 αντίτυπα. Κανονικά χρειάζονταν 2 χρόνια για να βγει όλος αυτός ο όγκος εργασίας. Ήρθα σε συνεργασία με το ΤΥΕΣ, τη ΓΥΣ, το τυπογραφείο του ναυτικού, της αεροπορίας και το Εθνικό Τυπογραφείο. Μου έδωσαν το δικαίωμα να μεταθέσω για λίγο το προσωπικό κατά την κρίση μου. Δουλέψαν επί 24ωρης βάσης και μέσα σε 4-4,5 μήνες βγήκαν 68.000 βιβλία 400-500 σελίδων. Τεράστιος όγκος εργασίας!
- Κάναμε μόνοι μας συντήρηση κάθε Παρασκευή και αν χαλούσε κάποιο μηχάνημα, επειδή ήμουν και προϊστάμενος της ομάδας συντηρήσεως, το λύναμε οι ίδιοι, παίρναμε τα χαλασμένα εξαρτήματα (πχ γρανάξι), πηγαίναμε στο 301, τα φτιάχναμε και μετά τα ξανατοποθετούσαμε. Είμασταν και οι ίδιοι μηχανικοί γραφικών τεχνών δηλαδή.
- Όταν δουλεύαμε νύχτα, είμασταν πάντα 2 άτομα. Απλώναμε το χαρτί που ήταν τυλιγμένες οι δεσμίδες του χαρτιού κάτω στο πάτωμα και σκεπαζόμασταν με άλλο ένα τέτοιο. Και κοιμόμασταν εκ περιτροπής μία ώρα ο ένας μία ο άλλος.
- Για το παλιό κτίριο είχα ακούσει από παλιούς συναδέλφους ότι είχε πάντα πολύ δουλειά και ότι όταν ήρθαν εδώ (στο νέο κτίριο) ήταν πιο άνετα.
- Για την προμήθεια χαρτιού κάναμε διαγωνισμό, κυρίως προμηθευόμασταν από την Αθηναϊκή Χαρτοποιεία και κάποιες φορές παίρναμε χαρτί και από την Πολωνία. Πολλές φορές το πολωνέζικο χαρτί είχε λάθος φορά στα νερά του χαρτιού και αυτό μας δημιουργούσε πολλά προβλήματα. Πάντα ζητούσαμε συγκεκριμένες προδιαγραφές για το χαρτί.
- Βιώναμε τη δουλειά στο ΤΥΕΣ ευχάριστα. Το μόνο κακό ήταν ότι είχαμε πολλές υπηρεσίες. 15-17 μέρες το μήνα. Είμασταν 50 άτομα και έπρεπε οι 3 να είναι κάθε μέρα υπηρεσία.
- Είμασταν μια μεγάλη οικογένεια παρά τις αντιθέσεις που μπορεί να υπήρχαν. Στη εργασία καμιά φορά πάνω στα νεύρα σου μπορεί να πεις καμιά κουβέντα παραπάνω. Αλλά σε γενικές γραμμές είμασταν σε καλή κατάσταση.
- -Άρα περισσότερο σας έχει μείνει η σχέση με τους συναδέλφους;
-Ναι, και μου λείπει. Παρά το ότι εκτός από καμιά 10αρια που είμαστε εν ζωή όλοι οι άλλοι στρατιωτικοί έχουν πεθάνει. Και από το προσωπικό έχουν φύγει όλοι σχεδόν. Παρόλα αυτά λαχταράω που και που να έρχομαι να θυμάμαι έστω τη μυρωδιά του τυπογραφείου. Γιατί εδώ μεγάλωσα, από 14 χρονών ήμουν εδώ σαν πολίτης και μετά σαν στρατιωτικός μέχρι τα 40 μου χρόνια που αποστρατεύτηκα εδώ έτρωγα, εδώ έπινα, ήταν το δεύτερο σπίτι μου.
- -Αν λοιπόν μπορούσατε να πείτε κάτι σε κάποιον που θα διαβάσει αυτή την εργασία για την ιστορία του ΤΥΕΣ στο μέλλον, τι θα ήταν αυτό;
-Ήταν ότι καλύτερο θα μπορούσε να γίνει! Και είναι κρίμα ότι όλοι μας από παλιά έως τώρα δεν έχουμε κρατήσει αρκετό αρχειακό υλικό. Από όλα τα τμήματα. Ήταν λάθος. Εδώ στα ξένα κράτη το πρώτο πράγμα που κάνουν είναι να κρατάνε αρχείο. Αυτά που πετάμε εμείς στα σκουπίδια, αυτοί τα παίρνουν, τα αρχειοθετούν και τα κάνουν μουσεία, που πληρώνεις για να τα δεις! Αυτά είναι η ιστορία του στρατού, η ιστορία του έθνους μας είναι και αυτή η ιστορία πρέπει να μεταλαμπαδεύεται στις επόμενες γενιές.
- Όλη αυτή η ιστορία που είπα, είναι ένα μνημόσυνο σε όλους τους συναδέλφους που έφυγαν, πολιτικό και στρατιωτικό προσωπικό. (συγκινήθηκε)

ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΑΣΙΛΑΤΖΙΚΗΣ (στρατιωτικός)

Ημερομηνία συνέντευξης: 4/3/2026

- Υπηρέτησε στο Στρατιωτικό Τυπογραφείο από το 1960 έως το 1973 και από το 1978 έως το 1980
- Ήμουν στο πεζικό ήδη 10 χρόνια. Το 1959 μου είπε ένας γνωστός ότι ζητάνε να πάρουν 9 στρατιωτικούς για να εκπαιδευτούν στη Λινοτυπία γιατί τότε γινόντουσαν πολλές απεργίες και θέλανε να γίνουμε «απεργοσπάστες» για να αναλάβουμε τις εφημερίδες, να κάνουμε δηλαδή τη δουλειά που έκαναν οι απεργούντες.
- Πήγαμε στην οδό Μενάνδρου λίγο πιο κάτω από την Ομόνοια που υπήρχε ένα τυπογραφείο, μάλλον ιδιωτικό, όπου υπήρχανε 2 λινοτυπικές μηχανές. Αφού εκπαιδευτήκαμε εκεί, πήγαμε στο τυπογραφείο το οποίο τότε ήταν Κριεζώτου και Βαλαωρίτου στο Κολωνάκι.
- Σε εκείνο το τυπογραφείο ήταν παλιά τα άλογα της βασιλικής φρουράς.
Ήταν ένα παλιό ισόγειο, και μάλιστα στους τοίχους είχε ακόμα τους χαλκάδες που έδεσαν τα άλογα. Πρέπει να ήταν γύρω στα 200 τ.μ. ίσως και περισσότερο.
- Ο διευθυντής εκεί του τυπογραφείου ήταν ένας ασπρομάλλης άνδρας τον οποίο δεν είδαμε ποτέ με στολή. Μόνο πολιτικά. Υπήρχε μια, θα έλεγα, χαλαρότητα. Δεν τους έλεγχε κανείς.
 - Δεν αναφερόντουσαν κάπου;
 - Ήταν ένα αλαλούμι. Ένα τίποτα. Εργάτες ήταν. Εμείς οι 9 όταν πήγαμε εκεί, μείναμε άναυδοι και δυσκολευόμασταν πάρα πολύ να ενταχθούμε σε αυτή την κατάσταση, διότι είμασταν στρατιωτικοί εκπαιδευμένοι, βγαλμένοι από σχολή, από πειθαρχία, από καψόνια γερά και άγρια, και όταν πήγαμε εκεί και είδαμε αυτή την ελαφρότητα, την ασυδοσία, το μη σεβασμό. Εκεί έλεγες ότι είμαι ένας εργάτης όπως αυτοί. Η συμπεριφορά όλων ήταν ίδια και προς τους στρατιωτικούς και προς τους πολίτες. Αυτό μας ενοχλούσε πολύ. Αρχίσαμε σιγά σιγά να συνηθίζουμε σε αυτή την ατμόσφαιρα, την όχι επιθυμητή και ευχάριστη. Αρχίσαμε να νιώθουμε κι εμείς σαν εργάτες. Δηλαδή αυτοί εκεί δεν είχαν ιδέα από στρατό.
 - Είχαν ιδέα από τυπογραφία όμως;
 - Αυτοί ήταν επαγγελματίες. Εμείς δεν ήμασταν. Εμείς πήγαμε από το στρατό και αυτό ξέραμε μόνο.
- Επειδή στο πεζικό ήταν παστωμένοι όλοι και πολυάριθμοι, είπανε λίγο να το αραιώσουν και να πάνε κόσμος και σε άλλα όπλα και υπηρεσίες. Να πάνε για παράδειγμα στις Διαβιβάσεις, στο Υγειονομικό, στο ΣΕΜ, γραμματείς και σε άλλα Σώματα όπως στο τεχνικό Σώμα, με αυτοκίνητα, μπουλόνια και τέτοια. Και φέρνουν στο τυπογραφείο άλλα 45 άτομα σε αυτό το μικρό χώρο. Ενώ προϋπήρχαν οι 15, πήγαμε και εμείς οι 9 και ήρθαν άλλα 45 άτομα.
 - Συν τους πολιτικούς υπαλλήλους πόσα άτομα φτάσατε? 150?
- Σίγουρα ! Εκεί άρχισε το δράμα το δικό μας γιατί όταν οι θέσεις για προαγωγή ήταν 15 και εμείς ήμασταν 55, ποιος να προαχθεί; Οπότε υπήρχε μεγάλο και σοβαρό πρόβλημα στο να υπάρξει εξέλιξη βαθμολογική. Εκεί ακριβώς αρχίσανε τα «μαχαιρώματα».
- Γινόντουσαν κάποια διαγωνίσματα προκειμένου να πάρεις τα προσόντα για να προαχθείς. Έτσι λοιπόν μας εξετάζουν στη λινοτυπία, στο στοιχειοθετήριο. Υπήρχαν και οι μονοτυπικές μηχανές. Επίσης εξεταζόμασταν και στη θεωρία, π.χ. τη σύσταση του χαρτιού, ή το στοιχείο από τι είναι φτιαγμένο.
- Κάπου το 1962 μεταφέρεται το τυπογραφείο στο ΓΕΣ (στρατόπεδο Παπάγου)
- Στο κτίριο από τη αριστερή μεριά ήταν μια μονάδα του ΣΕΜ, η ΓΑΓΕΚ που διέθετε έντυπα σε μονάδες σε όλη την Ελλάδα. Στο πάνω όροφο ήταν η διεύθυνση που ασχολούταν με

- σφυγμομετρήσεις («δημοσκοπική» υπηρεσία). Κάποια στιγμή όμως έφυγαν από πάνω γιατί αργότερα επάνω ήταν μηχανήματα από το βιβλιοδετείο.
- Υπήρχε θέση για εμάς στην Αμερική, εκπαιδεύτηκα στις offset.
 - Πήγατε στην Αμερική;
 - Πήγα! Ναιiiii ένα χρόνο! Στη Βιρτζίνια.
 - Θυμάστε τις μηχανές;
 - Αμερικάνικες, ενώ εμείς εδώ είχαμε τις Roland Και τις Heidelberg. Το θέμα είναι ότι πέ-
ρασα πολύ ωραία, έμαθα πολλά πράγματα.
 - Μόνο εσείς είχατε πάει;
 - Ναι μόνος μου για ένα χρόνο. Αυτό ήταν το 71
 - Μετά στέλναν κατά καιρούς κι άλλους;
 - Στείλανε και άλλον έναν αφού γύρισα.
 - Άρα εσείς εκπαιδεύατε μετά το προσωπικό όταν γυρίσατε στις offset.
 - Ναι, αυτό έγινε. Αλλά ήταν άλλες οι μηχανές των Αμερικανών και άλλες αυτές οι offset
που είχαμε πάρει εμείς τότε.
 - -Εσείς λοιπόν ήσασταν κατά κύριο λόγο στη λινοτυπία τα χρόνια που υπηρετούσατε στο
τυπογραφείο.
 - Στη λινοτυπία και στα στοιχεία.
 - Υπήρχε απογευματινό συνεργείο που δούλευε για να βγάλει τη δουλειά που δεν έβγαине
στο κανονικό ωράριο. Και πάλι παρά τις βάρδιες, στους διαδρόμους του τυπογραφείου
υπήρχαν ντάνες με έντυπα μέχρι την οροφή.
 - Έφερνε τότε και το ναυτικό και η αεροπορία και βγάλαμε ότι έντυπα χρησιμοποιούσαν κι
αυτοί.
 - Επειδή είχαμε κάτι σχολεία για προσόντα και προαγωγή, είχαμε μάθει όλους τους κλά-
δους της τέχνης. Περάσαμε και από τα στοιχεία, και από τα χυτήρια και από τις λινοτυπι-
κές και από τα κλαβιέ μονοτυπίας και από το βιβλιοδετείο και από τα πιεστήρια.
 - -Γιατί σας άρεσε πιο πολύ η λινοτυπία;
 - Γιατί ήταν πιο καθαρή δουλειά. Ήταν σαν γραφομηχανή. Στα άλλα ήταν ο μόλυβδος, που
παθαίνανε μολυβδίαση. Κανένας τότε δεν χάρηκε τη σύνταξη. Όλοι παθαίνανε μολυβδία-
ση.
 - -Το αντικείμενο της εργασίας σας άρεσε;
 - Οχι, καθόλου δεν μου άρεσε. Εντάχθηκα εκεί γιατί μου είχαν πει ότι θα εκπαιδευτώ στη
λινοτυπία και αυτό ήταν σαν γραφομηχανή, όμως μετά ήμουν και σε άλλα τμήματα τρο-
μερά ανθυγιεινά, μουτζούρα, ορθοστασία κλπ. Οπότε εκεί άρχισε το πρόβλημα. Δεν έχω
λοιπόν καλές αναμνήσεις.

ΑΝΕΣΤΗΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (Πολιτικό προσωπικό)

Ημερομηνία συνέντευξης: 16/10/2025

- Εργάστηκε στο τυπογραφείο από το 1981 έως το 2014
- Ήρθα στο τυπογραφείο στις 28/09/1981 και αμέσως τοποθετήθηκα στη μηχανή την
AURELIA στα πιεστήρια, που ήταν ακριβώς στη μέση της αίθουσας. Μια μηχανή που την
είχαν αγοράσει το 1980 και ήταν η πρώτη μηχανή με την οποία οι εργαζόμενοι εδώ είχαν
επαφή με το σύγχρονο σύστημα ύγρανσης των καζανιών με αλκοόλη και όχι με απλό νε-
ρό.
- Για 2 χρόνια και δούλεψα στη μονόχρωμη τη μηχανή τη μεγάλη την PARVA την 70x100
με ένα συνάδελφο ο οποίος είχε μάθει τη λιθογραφία στη Γερμανία. Εκείνη την εποχή εί-
χαμε πολύ καλούς μαστόρους οι οποίοι ήταν τρομερά καταρτισμένοι.

- Λίγο πριν έρθω στο τυπογραφείο είχα ακούσει μία εκπομπή επαγγελματικού προσανατολισμού στην ΕΡΤ, θέλω να το πω αυτό γιατί είναι σημαντικό, που μίλαγε για τη σχολή τυπογραφίας των Ενόπλων Δυνάμεων. Μόλις είχε φτιαχτεί το 1977 η σχολή γραφικών τεχνών ΚΑΤΕΕ. Και έλεγαν ότι εκτός από τα ΚΑΤΕΕ είναι και η σχολή μαθητείας του ΟΑΕΔ.
- -Είχα ακούσει ότι σχολές (γραφικών τεχνών) πιστοποιημένες είναι τα ΚΑΤΕΕ, η σχολή του ΟΑΕΔ, και το τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων.
-Είχε σχολή δηλαδή?
-Όχι. Αν δούλευες στο τυπογραφείο ενόπλων δυνάμεων θεωρήσω πιστοποιημένος τεχνίτης.
-Ανεπίσημα?
-Επίσημα με χαρτί που σου έδινε υπηρεσία.
- Τότε το τυπογραφείο ήταν στη Διεύθυνση της Γεωγραφικής Υπηρεσίας, γι αυτό οι παλιοί διοικητές λεγόντουσαν Διευθυντές γιατί ήταν Διεύθυνση της Γεωγραφικής και μετά έγινε ανεξάρτητη μονάδα, αλλά συνέχισε να έχει διοίκηση από τη Γεωγραφική Υπηρεσία.
- Η δουλειά τότε ήταν πολύ, γιατί ήτανε τυπογραφείο ενόπλων δυνάμεων. Δηλαδή είχε δουλειές και της αεροπορίας και του ναυτικού. Μάλιστα, δίπλα από τη μηχανή τη δική μου υπήρχε ένα πιεστήριο μεγάλο της NEBIOLO τυπογραφικό πιεστήριο, το ΑΤΕΝΑ, το οποίο ήτανε του ναυτικού και είχαμε και κανα δυο ακομα. Λοιπον τυπώναμε όλες τις δουλειές και για τους 3 κλάδους.
- Μέχρι πότε αυτό θυμάσαι?
- Η δουλειά ήταν πάρα πολύ, δηλαδή να σκεφτείς ότι είχαμε γύρω στις 3.500 με 4.000 καρτέλες εργασίας. Σε κάθε καρτέλα καταγραφόταν από το γραφείο παραγωγής η εργασία, και πήγαιναν οι καρτέλες σε κάθε τμήμα. Ερχόντουσαν οι καρτέλες στα πιεστήρια μια στοίβα ολόκληρη και μοιραζόντουσαν. Τότε οι δουλειές δεν ήταν 100, 200 ή 500 φύλλα. Έλεγε για παράδειγμα, Ανέστη στην ΑΥΡΕΛΙΑ θα τυπώσεις σχέδια εγγράφων... 360.000 τραβήγματα μπρος πίσω, τα οποία τα χωρίζαμε ανά 100 με χαρτάκι για να γίνουν μπλοκάκια.
- Επίσης, εκείνη την εποχή δουλειά ήταν δύσκολη και για άλλο λόγο. Όχι γιατί είχε πολλή δουλειά μόνο αλλά και γιατί το χαρτί ήταν χειρίστης ποιότητας, γεμάτο ρετσίνα, ψόφια έντομα, ψόφια ποντίκια ανάμεσα λιωμένα! Κόλλαγε, δεν ήταν σωστό, εν τω το μεταξύ το χαρτί δεν ερχόταν ξακρισμένο, είχε κάποιες διαφορές στις διαστάσεις, είχε πολύ στατικό ηλεκτρισμό και οι μηχανές είχαν συνέχεια προβλήματα.
- Γενικά η δουλειά ήταν κοπιώδης και μάλιστα το 1987 με τον μεγάλο καύσωνα, δεν είχαμε ούτε ανεμιστήρα. Παίρναμε το λάστιχο και καταβρέχαμε το πάτωμα και ο ένας τον άλλον για να δροσιστούμε για να δουλέψουμε. Δεν μας είπε κανείς «πάτε σπίτια σας» με τους 45°C.
- Δουλεύαμε κανονικά το ωράριο όπως και οι υπόλοιποι, αλλά τις Παρασκευές δουλεύαμε 1 1/2 ώρα παραπάνω γιατί τότε το δικό μας το ωράριο παρότι ήμασταν τυπογράφοι ήταν μεγαλύτερο από τον υπόλοιπο, γιατί έτσι ήταν ο νόμος ο οποίος άλλαξε μετά.
- Δυστυχώς κάποιοι κύριοι στρατιωτικοί, οι οποίοι δεν είχαν βγάλει ούτε σχολή, μας θεωρούσαν κατώτερους. Έλεγαν «Εσείς είστε εργατοτεχνίτες ενώ εμείς είμαστε ανώτεροι».
- Όταν πήγαμε στη Σχολή Δημόσιας Διοίκησης το 2003 για να κάνουμε σεμινάρια διευθυντών υπουργείου εθνικής άμυνας, ήταν μια καθηγήτρια του Παντείου πανεπιστημίου που μας έκανε το μάθημα. Και την ρωτάω γιατί υπάρχει διαχωρισμός με τους στρατιωτικούς; Δεν δουλεύουμε τις ίδιες ώρες; Δεν έχουμε το ίδιο αντικείμενο; Δεν δουλεύουμε για το στρατό; Ο στρατιωτικός είναι στρατιωτικός στον Έβρο, στα στρατόπεδα. Εδώ δουλεύουμε στο ίδιο γραφείο στις ίδιες μηχανές. Από που κι ως που είναι ανώτερος; Με κοιτάει και

- μου λέει «Αυτό δυστυχώς είναι δύσκολο να απαντηθεί και είναι ένα σοβαρό κοινωνικό θέμα. Δεν μπορούμε ούτε εμείς να το λύσουμε γιατί είναι θέμα νοοτροπίας».
- Υπήρχε Διεύθυνση Παραγωγής που έβγαζε τις δουλειές και τις μοίραζε στα τμήματα. Το κάθε τμήμα είχε ένα προϊστάμενο, ο οποίος μοίραζε τις δουλειές στις μηχανές ανάλογα με τη δυναμικότητα και με τη διαθεσιμότητα
 - ... Πάντα ήξερε ο προϊστάμενος πού πάει η δουλειά γιατί οι παλιοί προϊστάμενοι ήταν τυπογράφοι και οι περισσότεροι είχαν διωχθεί επί χούντας και είχαν επανέλθει. Ήταν άνθρωποι με ανοιχτό μυαλό. Μετά ήρθαν λίγο στραβοί κανα δυό.
 - Στη νέα πτέρυγα εδώ κάτω ήτανε: κάτω από τη σκάλα η PARVA η μονόχρωμη η μπλε. Απέναντι της η PARVA η μεγάλη η 70x100 που την είχα δουλέψει και εγώ μόνος. Απέναντι ήταν η MILLER και δίπλα της η δίχρωμη PARVA. Δεν υπάρχει καμία τώρα. Στο διαδρομάκι που πας στην επόμενη πτέρυγα, ακριβώς στην εσοχή ήταν αυτό το VICTORIA (Ποδοκίνητο πιεστήριο) που σου είπα το όρθιο του 1900. Ακριβώς μόλις μπαίνουμε εκεί που είναι η KOMORI ήταν 2 ή 3 όρθια πιεστήρια. Μετά ξεκίναγαν 2 μεγάλα πιεστήρια επίπεδα Γιοχάνεσμπουργκ ίδια εταιρεία με τη MILLER στο ίδιο χρώμα μπεζ καφέ, τα οποία ήταν με στοιχεία κανονικά, αλλά 70x100 και αυτά τύπωναν την ιστορία του στρατού ως επί το πλείστον. Ακριβώς δίπλα από αυτά ήταν δύο πιο μικρά HEIDELBERG πάλι 50x70 ή 58x86, πάλι πιεστήρια, μετά ήτανε το ATENA το NEBIOLO, μετά ήτανε η δικιά μου η AOURELIA, ήταν οι 3 offset οι NEBIOLO και στο βάθος ήταν οι 2 HEIDELBERG οι μικρές οι offset. Αυτά ήταν τα μηχανήματα των πιεστηρίων. Η δίχρωμη HEIDELBERG ήρθε το 92 και μπήκε εκεί που ήταν πριν το φωτομεταφορείο το οποίο μεταφέρθηκε. Και η KOMORI ήρθε μετά το 2000.
 - Γνώρισα ανθρώπους οι οποίοι ήτανε ωραίοι άνθρωποι. Δεν γνώρισα ρουφιανιές. Δεν ξέρω, ίσως έτυχε. Άνθρωποι που μου δείξαν. Πρόσεξε, έξω δύσκολα σου δείχνει ο μάστορας.
 - Τα επιπεδα πιεστήρια μέχρι που σταμάτησαν, εκτύπωναν ως επί το πλείστον ιστορικά βιβλία. Γιατί παλιά δεν ήταν μόνο η ΔΙΣ. Υπήρχε και η Διεύθυνση Εκδόσεων, η οποία έφτιαχνε τίτλους, να σου πω ένα πολύ δυνατό παράδειγμα, έπαιρνε δικαιώματα από συγγραφείς έξω, «Η ιστορία των σταυροφοριών» του Στήβεν Ράνσιμαν, 3τομο έργο. Το είχε πάρει η Διεύθυνση Εκδόσεων και το είχε εκτυπώσει στο ΤΥΕΣ.
 - Είχαμε πολλά. Κάτι αρχαίους συγγραφείς. Ξενοφώντος Κύρου ανάβαση, βιβλία δηλαδή τα οποία αξίζανε και τύπωνε ο στρατός και είχε τα αποκλειστικά δικαιώματα. Η Διεύθυνση Εκδόσεων έβγαζε λίγα αντίτυπα που γινόντουσαν ανάρπαστα.
 - Τυπώναμε και τα ημερολόγια. Το επιτραπέζιο, το εβδομαδιαίο, το ημερήσιο, την ατζέντα. Όλα αυτά και γινόταν σφαγή ποιος θα πάρει. (εντός του Υπουργείου διανέμονταν).
 - Κάθε χρονιά υπήρχε πίεση λόγω του ημερολογίου από τα τέλη Αυγούστου και μετά.
 - Πίεση πολύ υπήρξε επίσης όταν το ναυτικό και η αεροπορία έφτιαζαν το δικό τους τυπογραφείο. Επειδή έφυγε προσωπικό από εμάς (που ανήκαν στο ναυτικό και την αεροπορία), όμως έμεινε ο φόρτος εργασίας που έπρεπε να βγει. Δηλαδή γύρω στο 1987-1988 θυμάμαι 4.400 εργασίες.
 - Είχε αγοράσει το δημόσιο μια έκταση προς τον Άγιο Στέφανο και ήθελε να μεταφέρει, να συστεγάσει όλα τα τυπογραφεία τα κρατικά εκεί. Το ΤΥΕΣ, το Εθνικό τυπογραφείο κλπ. Όμως αντέδρασαν όλοι και συνδικαλιστικά, έγινε μια παρέμβαση και επάνω (επιτελείο).
 - Εμείς δεν είμαστε δημόσιο. Είμαστε παραγωγικός τομέας. Το δημόσιο είναι να κάθεται σε ένα γραφείο, να χτυπάς στο computer τα πλήκτρα και από δω πάνε κι οι άλλοι. Εκεί πέρα μας βγαίνουν τα μάτια, μας βγαίνουν τα χέρια, σπάμε πόδια, κόκκαλα, πεθαίνουμε νωρίτερα. Μπορεί να έχουμε μια κάλυψη του δημοσίου μισθολογικά και ότι δεν σε απολύει κανένας αλλά αυτό δεν μου λέει τίποτα όταν ξέρω ότι θα φύγω και εμφανίσω διάφορες παθήσεις. Εγώ κάνω τον σταυρό μου γιατί έζησα εκείνη την ανθυγιεινή κατάσταση

- που για πολλά χρόνια (2000-2002) ήμουν ο άνθρωπος που πήγε κάτω στο υπόγειο και έβγαλε όλο το μολύβι που υπήρχε για να το στείλουμε για ανακύκλωση. Η τελευταία αποστολή μολύβδου που έκανα ήταν γύρω στους 15-20 τόνους. Μολύβι, στοιχεία, ράβδους, φωριαμούς σιδερένιους γεμάτους. Ήρθαν γερανοί και φόρτωναν από την πίσω πλευρά και ήμουν εκεί μέσα και τα σκάλιζα. Κι αν έχω μόνο ένα δερματικό και έχω κλείσει τα 66 Δόξα τω Θεό! Δεν παραπονιέμαι.
- ...Στο υπόγειο δεν μπορούσες να περπατήσεις γιατί είχαν πετάξει σωλήνες καλοριφέρ, μηχανές.
- Ο Λίτσας και ο Σπίνος (Διοικητές) ήθελαν να καθαρίσουν όλα. Μετά μου λέει ο Σπίνος (Διοικητής), η αποθήκη υλικού που ήταν επάνω, να κατέβει κάτω. Δεν ήθελε να το κάνει ο διαχειριστής. Ήθελε εμένα γιατί μου είχε εμπιστοσύνη. Μια αποθήκη όσο ήταν ο όροφος, να την βάλω σε 2 δωμάτια. Το έφτιαξα. Έκατσα. Σχεδίασα τα βράδια στο σπίτι, μετρούσα από δω μετρούσα από κει. Το έφτιαξα μαζί με 10 φαντάρους.
 - Όταν προσλήφθηκα η δύναμη του ΤΥΕΣ έπρεπε να είναι 264 άτομα. Ήταν σίγουρα πάνω από 200 άτομα. Μόνο στα πιεστήρια, όλες οι μηχανές ήταν στελεχωμένες με 2 άτομα, και είχαμε και τον Τζίνι πασπαρτού αν κάποιος έλειπε με άδεια. Δηλαδή κάπου 41 άτομα.
- ...Ήταν περισσότερο το πολιτικό προσωπικό. Οι στρατιωτικοί δεν ανέβηκαν ποτέ πάνω από τους 70. Οι υπόλοιποι ήταν πολιτικό προσωπικό.
- ...οι περισσότεροι ήταν τεχνικές ειδικότητες
- ...Ο στοιχειοθέτης, ο τυπογράφος, ο lithογράφος, ο λειαντής (ήταν κάτω στο υπόγειο), ο φωτομεταφορέας,
- Οι σχέσεις πολιτικού-στρατιωτικού προσωπικού ήταν μικτές. Ότι είναι και σήμερα.
 - Αυτό που είχα ακούσει για παλιά ήταν ότι υπήρχε και βραδινή βάρδια. Δούλευε δύο βάρδιες το τυπογραφείο γιατί επί χούντας έβγαζε και εφημερίδα.
 - Η εφημερίδα ήταν εβδομαδιαία (Ηχώ των ενόπλων Δυνάμεων). Κυκλοφορούσε και στα περίπτερα.
 - Με την μεταπολίτευση έγινε μια μεγάλη απεργία στην Τράπεζα της Ελλάδος και στο Νομισματοκοπείο και απευθύνθηκαν στο ΤΥΕΣ για να στείλει κάποιον αν περισσεύει γιατί είχαν προσωρινά ανάγκη για να καλύψουν τις ανάγκες του Νομισματοκοπείου. Πήγαν λοιπόν 2-3 συνάδελφοι και τους κρατήσαν μόνιμα.
 - Ήταν η δουλειά μου και μου άρεσε πολύ.
- ... Γενικά δεν έχω παράπονο. Πέρασα καλά!
- Γιατί γενικά όλο το πακέτο ήταν καλό. Τα είχα καλά πάντα με τους συναδέλφους. Και εφόσον εγώ δεν τσακώθηκα ποτέ με συνάδελφο, ούτε ανταλλάξα κουβέντα. Δεν είχε κάποιος συνάδελφος εναντίον μου κάτι. Εμένα αυτό με ένοιαζε πάνω από όλα, να τα έχω καλά με τους ανθρώπους. Γιατί έχω την εξής άποψη. Δουλεύουμε και οι δυο σε αυτό το χώρο για να ζήσουμε, δεν δουλεύουμε για να πάρουμε τίτλους. Γιατί να σου βγάλω τα μάτια? Και γιατί να μου βγάλεις τα μάτια? Κοίτα τη δουλειά σου να κοιτάξω τη δουλειά μου και θα βγούμε και έξω να πιούμε έναν καφέ κι ένα κρασί. Είμαστε τόσες ώρες μαζί. Πιο πολύ βλέπω εσάς παρά την οικογένειά μου. Γιατί να σφαζόμαστε?
 - Άρχισε να αλλάζει το τυπογραφείο μετά το 1992 που ήρθε η HEIDELBERG η μεγάλη που αρχίσανε σιγά σιγά να αποσύρονται τα πιεστήρια. Από το 90 και μετά. Σαν υλικά δεν αποσυρθηκαν. Πετάχτηκαν στο υπόγειο. Αλλά αποσύρθηκαν από τη παραγωγή. Ήρθαν μετά και κάποιες HEIDELBERG από τη ΓΥΣ και η KOMORI. Μέσα στα τελευταία 30 χρόνια το τυπογραφείο έγινε σύγχρονο. Και πιστεύω πως ασχέτως τι ξέρουμε εγώ και εσύ ότι γίνεται εδώ μέσα, είναι η πιο μεγάλη καθετοποιημένη μονάδα στην Ελλάδα. Έρχεται χειρόγραφο κείμενο και πάει μέχρι τέλους. Ότι θέλει λιγότερο προσωπικό, θέλει. Γιατί τώρα ο τσίγκος πατάς ένα κουμπί και εκτυπώνεται. Δεν χρειάζεται τον κόσμο που ήθελε 15 ανθρώπους να τρίβουν και να πλένουν. Το ηλεκτρονικό μοντάζ κλπ.

- ... και οι Κανονισμοί όπως βλέπω είναι πλέον στο διαδίκτυο.
- Επίσης στο αρχείο βρήκαμε με τον Αθανασιάδη (Υποδιοικητής) την πρώτη λιθογραφική εργασία που τυπώθηκε στο τυπογραφείο, το 1946. Ήταν μια ομιλία του στρατάρχη Μοντγκόμερι. Και το είχαμε ξανατυπώσει. Και αυτό το αρχείο υπήρχε το 2010 και το βρήκε ο Αθανασιάδης και με φώναξε να συζητήσουμε τι θα κάνουμε με αυτό. Επίσης, εκείνος έβαλε πλάτη για το μουσείο.
 - ... Ένα παράπονο για την υπηρεσία. Είχαμε κάτω 3 λινοτυπικές μηχανές. Οι 2 ήταν Linotype original και η άλλη ήταν Ford. Η μία ήταν του πολεμικού ναυτικού. Τις πουλήσανε για 70.000 δρχ. για παλιοσίδερα. Θα μου πεις τι να τις κάνουν. Ε, κράτα μια και γυάλισέ την να την έχεις στην πόρτα. Τις πήραν εταιρίες να τις βάλουν στη μόστρα τους.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΥΛΩΝΑ (Πολιτικό Προσωπικό)

Ημερομηνία συνέντευξης: 19/2/2026

- Έτος πρόσληψης 1983 στο τμήμα της Φωτοσύνθεσης μέχρι το 2008
- Δεν είχαν έρθει ακόμα οι υπολογιστές και δουλεύαμε σε μηχανήματα φωτοσύνθεσης. Η δουλειά ήταν λίγο πιο χειρωνακτική. Είχε κρυφό πληκτρολόγιο, αν πχ ήθελες να βάλεις μια άνω τελεία πάταγες συνδυασμό πλήκτρων.
- Υπήρχε ωραίο κλίμα, είμασταν τότε 8 άτομα κυρίως πολιτικό προσωπικό. Στρατιωτικό προσωπικό ήταν οι προϊστάμενοι.
- Επιτρεπόταν να πάτε σε άλλα τμήματα;
 - Επιτρεπόταν στα πλαίσια της συνεργασίας. Όχι να πιάσεις ψιλή κουβέντα. Δεν ήταν το κλίμα τέτοιο που να φοβάσαι να πας να μιλήσεις σε ένα συνάδελφο, αλλά δεν μπορούσες να κάτσεις με τις ώρες. Συνεργασία κυρίως.
 - Μαζεύοσασταν καθόλου όλοι μαζί;
 - Ναι σε γιορτές. Η υπηρεσία μας έκανε πολύ ωραία γιορτή Πάσχα και τα Χριστούγεννα με δωράκια για τα παιδιά μας.
 - Κάνατε και μικρές συγκεντρώσεις πχ Παρασκευές;
 - Κάναμε κάτι στο γραφείο μας αν γιόρταζε ένας συνάδελφος ή υπήρχε λόγος για να γιορτάσουμε πχ μια γέννηση. Μεταξύ μας όμως.
- Υπήρξαν πολλές αλλαγές προς το καλύτερο. Μας έδωσαν καλύτερο και μεγαλύτερο χώρο για τα γραφεία μας. Μας έβαλαν υπηρεσιακά πουλμανάκια σε διάφορες περιοχές για να μας φέρνουν στο χώρο, αργότερα λόγω ανθυγιεινού σχολούσαμε μισή ώρα νωρίτερα.
 - Θυμάστε αλλαγές κτιριακές;
 - Μας φέρανε κλιματιστικό και θέρμανση καλή είχαμε. Αρκετά πράγματα έγιναν καλύτερα με το πέρασμα του χρόνου.
- Υπήρχε πνεύμα συνεργασίας και αλληλεγγύης και ακόμα το θυμόμαστε με νοσταλγία. Πάντα βέβαια υπάρχουν κάποια παρατράγουδα αλλά γενικά ήταν μια χαρά. Και με το στρατιωτικό προσωπικό υπήρχε καλή σχέση.
- Μας έστελναν κάθε χρόνο για εξετάσεις για μόλυβδο, τα πρώτα χρόνια σε συγκεκριμένο εργαστήριο που όμως υπήρχαν αρκετές καθυστερήσεις και ταλαιπωρία. Αυτό το είχαν ζήσει πιο πολύ οι παλιοί. Μετά μας έστελναν σε πιο σύγχρονα εργαστήρια και μας «πρόσεχαν» θα έλεγα περισσότερο. Το υγειονομικό λοιπόν βελτιώθηκε. Η το γάλα μας το έδιναν αρχικά από ένα μεγάλο δοχείο και οι περισσότεροι δεν το θέλαμε γιατί σιχαινόμασταν. Αργότερα μας το έδιναν σε κουτάκια.
- Πότε νιώσατε ότι το τυπογραφείο άρχισε να αλλάζει χαρακτήρα;
 - Οταν μπήκαν οι υπολογιστές.

- Μειώθηκε ο φόρτος εργασίας;
- Όχι, απλώς έγινε η δουλειά πιο εύκολη.
- Τι σήμαινε για εσάς να δουλεύετε στο τυπογραφείο του στρατού;
- Εγώ την αγάπησα αυτή τη δουλειά. Είχα δουλέψει πολύ και στον ιδιωτικό τομέα και ήξερα τις διαφορές. Με χαρά πήγαινα, με χαρά έφευγα. Πέρασα ωραία αυτά τα 25 χρόνια που δούλεψα στο ΤΥΕΣ και ευγνωμονώ τη τύχη μου και τον Θεό που με αξίωσε να δουλέψω εκεί. Πέρασα καλά, αγάπησα και αγαπήθηκα από συναδέλφους και ανώτερους με μεγάλη εκτίμηση και έχω ωραίες αναμνήσεις.

ΚΑΙΤΗ ΠΕΡΗΦΑΝΟΥ (Πολιτικό Προσωπικό)

Ημερομηνία συνέντευξης: 30/9/2025

- Απόφοιτη ΤΕΙ γραφικών τεχνών
- Προϋπηρεσία σε εφημερίδες και 8 μήνες στο εθνικό τυπογραφείο
- Προσλήφθηκε το 1982 και έφυγε το 2007
- Από την αρχή τοποθετήθηκε στο μοντάζ και το ρετούς
- Στην αρχή της φάνηκε πάρα πολύ δύσκολα, (1-2 χρόνια) σκεφτόταν να παραιτηθεί γιατί τους είχαν πολύ περιορισμένους μέσα στον χώρο εργασίας
- Μεγάλη αυστηρότητα στο ωράριο.
- Υπήρχε πολύ προσωπικό 200-300 άτομα (ίσως περισσότερο να ήταν το πολιτικό προσωπικό)
- Οι μισθοί τα πρώτα χρόνια ήταν πολύ χαμηλότεροι από τον ιδιωτικό τομέα. Όμως δεν έφυγε γιατί στο ΤΥΕΣ ένιωθε πιο ασφαλής σε επίπεδο συναναστροφής με το ανδρικό φύλο. Στις εφημερίδες που δούλευε έξω οι άνδρες είχαν πολύ άσχημη και απαξιωτική συμπεριφορά απέναντι στις γυναίκες. Οπότε στο ΤΥΕΣ να μην ήταν καλά σε γενικές γραμμές λόγω αυστηρότητας αλλά το προτίμησε.
- Υπήρχε προϊστάμενος τμήματος μοντάζ. Έκαναν καθημερινά δελτίο παραγωγής αναλυτικό (πόσα πλάνα, έγχρωμα ή Α/Μ κλπ).
- Το μοντάζ και η φωτοσύνθεση ήταν μόνο πολιτικό προσωπικό (στη φωτοσύνθεση είχε 1-2 στρατιωτικούς).
- Ήταν πολύ καλύτερα όταν έγινε το νέο κτίριο και πήγαν επάνω. Το νέο κτίριο ήταν περίπου συν 1/3 και έγινε τέλη 80 προς 90.
- Εκσυγχρονίστηκαν προς τα τέλη της δεκαετίας του 90 αρχές 2000.
- Η συνεργασία και το κλίμα γενικά ήταν καλό εκτός από τα πρώτα δύσκολα χρόνια. Όμως οι παλιοί υπάλληλοι δεν ήταν καθόλου υποστηρικτικοί. Δεν ήθελαν να τους δώσουν τεχνογνωσία. Οι ίδιοι δε, παλιοί υπάλληλοι της έλεγαν ότι παλιότερα ήταν ακόμα πιο δύσκολα στο τυπογραφείο.
- Σε γενικές γραμμές είχε καλές και ομαλές συνεργασίες και ανέπτυξε αρκετές φιλικές σχέσεις. Και με τους διευθυντές είχε γενικά καλές σχέσεις εκτίμησης. Ζητούσαν τη γνώμη της καθώς έβλεπαν ότι την δουλειά της την αγαπούσε και την ενδιέφερε να εξελιχθεί το επίπεδο της εργασίας. (χρόνοι, υλικά, απόδοση κλπ)
- Στην πορεία έγινε προϊσταμένη τμήματος και είχε πάρει 4 εύφημες μνείες.
- Είδη εντύπων: Έντυπα, κανονισμοί, βιβλία ΔΙΣ, Αφίσες, διαφημιστικά φυλλάδια για τους 5ετης.
- Δεν υπήρχε για πολλά χρόνια διεύθυνση παραγωγής, αλλά γραφείο παραγωγής που οργάνωνε τις εργασίες και ήταν πάντα από στρατιωτικό προσωπικό.
- Έκαναν γιορτές τα Χριστούγεννα στο κτίριο όπου κλήρωναν και πολλά δώρα.

- Έκαναν εξετάσεις και πήγαιναν και στο αμφιθέατρο του επιτελείου γι' αυτό το λόγο.
- ΜΟΤΟ: Ότι κάνουμε στη ζωή μας να είναι με αγάπη, να το αγαπάμε γιατί έτσι θα είμαστε και πιο αποδοτικοί και πιο ευτυχισμένοι.

ΕΦΗ ΑΝΤΩΝΑΚΗ – ΦΡΙΝΤΑ ΔΙΚΑΙΟΥ (Πολιτικό Προσωπικό)

Ημερομηνία συνέντευξης: 7/2/2026

- Η κ. Έφη πήγε στο τυπογραφείο το 1971 έως το 2000, και τοποθετήθηκε στο βιβλιοδετείο. Δούλευε όλα τα χρόνια κυρίως στη συρματορραφή τετραδίων.
- Η κ. Φρίντα πήγε στο τυπογραφείο το 1970 έως το 2000 και έκανε διάφορες εργασίες αλλά κυρίως στην κολλητική μηχανή και στη σύνθεση των τυπογραφικών.
- Γενικά είχαν πολλές μηχανές, της συρματορραφής (3 μηχανές), κολλητική, κοπτική, διάτρηση.
- Υπήρχε το καλλιτεχνικό τμήμα βιβλιοδεσίας που έφτιαχνε καλύμματα στο χέρι.
- Οι συνθετική μηχανή ήταν στον πάνω όροφο και οι κοπτικές στο ισόγειο.
- Το ωράριο αρχικά ήταν 6-2 και 6.30-2.30 το χειμώνα. Μετά έγινε 7-3 και 7.30-3.30 το χειμώνα.
- Τα πρώτα χρόνια φορούσαν ποδιές εργασίας.
- Έκαναν πάρα πολλές υπερωρίες. Πιο πολλά χρήματα έβγαζαν από τις υπερωρίες παρά από το μισθό. Η κ. Έφη λέει ότι καθόταν συνήθως 4 ώρες υπερωρία μια και έμενε κοντά στο υπουργείο (στο Ψυχικό) και ότι το μισθό ουσιαστικά δεν τον ξόδευε γιατί αρκούσαν τα χρήματα των υπερωριών.
- Μπορούσες να κάνεις όσες υπερωρίες ήθελες. Δεν υπήρχε όριο. Κάποια στιγμή μπήκε ένα όριο 120 ωρών.
- Τα πρώτα χρόνια δούλευαν και Σάββατο. Επίσης υπήρχαν και νυχτερινές βάρδιες
- Κάποια στιγμή τους είχαν στείλει να δουλέψουν σε ένα άλλο τυπογραφείο μετά τη λήξη του ωραρίου για κάποια βιβλία. Είχαν πληρωθεί καλά.
- Είχαν δικαίωμα για μισή ώρα διάλειμμα.
- Έκαναν πολλές πλάκες μεταξύ τους μερικοί συνάδελφοι, κάποιες όμως χοντρές.
- Την περίοδο της δικτατορίας οι στρατιωτικοί (πολλοί ήταν τελείως αμόρφωτοι) φερόντουσαν πολύ άσχημα. Πίστευαν ότι επειδή κυβερνούσε ο στρατός ότι ήταν και αυτοί σπουδαίοι. Το ωράριο τότε ήταν πολύ αυστηρό για όλους. Αν αργούσες έστω και λίγο σε έδιωχναν και σε δήλωναν απόντα. Επίσης, φορούσαν κονκάρδες τις οποίες τις παρέδιδαν όταν πήγαιναν τουαλέτα ώστε να ελέγχουν οι προϊστάμενοι πόση ώρα έλειπαν από το τμήμα
- Πάντως γενικά υπήρχαν καλές σχέσεις μεταξύ του προσωπικού και μεταξύ στρατιωτικού προσωπικού και πολιτικού προσωπικού. Υπήρχε συναδελφικότητα όπως λένε. Ήταν 45 άτομα στο βιβλιοδετείο.
- Κάποια στιγμή ήρθαν κάποιες καινούριες μηχανές και έβαλαν και εξαερισμό.
- Η κόλλα που χρησιμοποιούσαν για τα βιβλία ήταν σε μορφή πλάκας που την έλιωναν και μύριζε πάρα πολύ έντονα και άσχημα. Από κάποια στιγμή και μετά είχαν έτοιμη κόλλα που ήταν μια χαρά.
- Είδη εργασιών: Βιβλία της Διεύθυνσης Ιστορίας του Στρατού. Το βιβλίο για τη μικρασιατική καταστροφή τους άρεσε πολύ. Επίσης, κανονισμοί, πάγιες διαταγές, εγκύκλιοι.
- Για πολλά χρόνια επειδή δεν υπήρχαν τεχνικά μέσα, έκαναν ανθρώπινη αλυσίδα ώστε να μεταφέρουν τα βιβλία, τα οποία τα έκαναν δεσμίδες των 5 και τα μετέφεραν έτσι ώστε να τα στοιβάξουν.

- Γενικά θυμούνται να έχουν καλούς διοικητές αλλά ξεχώρισαν τον Ζώη, ο οποίος όταν ήταν να φύγει τους έβγαλε όλους έξω σε κέντρο διασκέδασης να τους κεράσει.
- Η κ. Έφη ήταν κομμώτρια και έκλεισε το κομμωτήριο, έμαθε ότι ζητάνε προσωπικό στο τυπογραφείο του στρατού, πήγε έξω και έμαθε τη δουλειά και μετά πήγε στο τυπογραφείο.
- Κάποια στιγμή ερωτήθηκαν ποιοι υπάλληλοι ήθελαν να γίνουν μόνιμοι γιατί μέχρι τότε ήταν στο ΙΚΑ. Επέλεξαν και οι δυο να γίνουν μόνιμες.
- Ένιωθαν πολύ καλά που δούλευαν στο τυπογραφείο του στρατού. Ήταν πολύ καλύτερα απ' ό,τι έξω. Η μέρα με τη νύχτα. Τότε μάλιστα έλεγαν ότι και καθαρίστρια να γίνεις, σημασία έχει ότι στο πεντάγωνο θα δουλεύεις!
- Έκαναν πολύ ωραίες χριστουγεννιάτικες γιορτές για τα παιδιά των υπαλλήλων του τυπογραφείου και υπήρχαν δώρα από το επιτελείο και φαγητό.
- Γενικά είχαν πάντα πολύ δουλειά αλλά με το πέρασμα των χρόνων και τα νέα μηχανήματα που ερχόντουσαν γινόταν λίγο πιο εύκολη.
- Υπήρχε κάποια στιγμή εξαερισμός που ήταν πολύ σημαντικό και είχαν πολύ καλή καθαριότητα.
- Κάθε χρόνο τους έστελναν για εξετάσεις μολυβδίασης σε μια κλινική στο κέντρο της Αθήνας και αν κάποιος είχε υψηλά ποσοστά του έδιναν ένα μήνα άδεια.
- Η κ. Φρίντα τόνισε πάντως ιδιαίτερα τον φόρτο εργασίας και το ανθυγιεινό της εργασίας και ότι κάποιοι συνάδελφοι «έφυγαν» λόγω αυτού. Και η ίδια όπως είπε αρρώστησε, αλλά τη γλίτωσε επειδή το βρήκε νωρίς. Παρόλα αυτά παρέμειναν κάποια προβλήματα υγείας.
- Η κ. Έφη τόνισε ότι δεν έλλειψε στα 32 χρόνια εργασίας ούτε μια μέρα από ασθένεια σε αντίθεση με κάποιους συναδέλφους οι οποίοι «ξεχώριζαν» για τις πολλές αναρρωτικές. Τότε δεν υπήρχε όριο στις αναρρωτικές και δεν περνούσαν από υγειονομική επιτροπή.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.